

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 22. decembra 2010

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.ceplic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za knjigo
Republike Slovenije

Računalniški prelom:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafis trade d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Dunja Dobaja, Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih
1919-1939 na območju Dravske banovine 7
*Social and Health Protection of Mothers and Children from 1919 to 1939
in the Territory of the Former Drava Banate*
UDK 364.44"1919/1939" (497.4)
- Mojca Šorn, Sistem protiletalske obrambe v Dravski banovini
in v času druge svetovne vojne (s poudarkom na Ljubljani) 27
*The System of Anti-aircraft Defence in the Drava Banate and During World
War II (with an Emphasis on Ljubljana)*
UDK 355.424.(497.4Ljubljana)"1941/1945"
- Rok Filipič, Mornariški odred NOVJ Koper 37
The Koper Marine Detachment of the People's Liberation Army of Yugoslavia
UDK 359(497.4-15)"1943/1945"
- Nevenka Troha, Partizani »Beneške čete« pred italijanskim sodiščem 53
*The Partisans of the Company of Slavia Italiana (Benečija)
in front of the Italian Court*
UDK 355.425.4(497.4): 351.87 (450) "1945/1959"
- Zdenko Čepič, Politične okoliščine uvajanja vojaške doktrine splošne
ljudske obrambe 79
*Political Circumstances of Introducing the Military Doctrine of Total
National Defence*
UDK 355.02(497.4)"1945/1990"
- Aleš Šafarič, Od nogometne tekme do »mitinga resnice« 101
From a Football Game to the »Rally of Truth«
UDK 796.073:323 (497.1)"1989"
- Aleksander Lorenčič, Pretvorba družbene lastnine v privatno -
privatizacija stanovanj in denacionalizacija 113
*Transforming the Socially-Owned into Private Property: Privatisation of
Apartments and Denationalisation*
UDK 332.025.28 (497.4)"1991/2007"
- Urška Sterle, K identiteti slovenskih priseljencev in njihovih potomcev
v Kanadi 131
Toward Identity of Slovene Immigrants in Canada and theirs Descendants
UDK 316.7-054.72(=163.6) (71)"1989"

ZAPISI - NOTES

- Dejan Vončina, Partizanski fotograf in organizator partizanske
fotoreporterske službe Franjo Veselko (1905-1977) 147
*Partisan Photographer and Organiser of the Photojournalist Service Franjo
Veselko (1905-1977)*
UDK: 929Veselko F.:77.044 (497.4)"1943/1945"
-

RAZPRAVLJANJA - DISCUSSIONS

- Željko Oset, Razmislek o recenziji 167
-

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

- Prikrita modra mreža (Blaž Babič) 171
- Franjo Štiblar, Bančništvo kot hrbtenica samostojne Slovenije
(Aleksander Lorenčič) 177

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinsko pisanje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

1.01
Prejeto 1. 12. 2009

UDK 364.44"1919/1939" (497.4)

Dunja Dobaja*

Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919-1939 na območju Dravske banovine

IZVLEČEK

Avtorica na osnovi arhivskih virov, literature in časopisja obravnava čas, ko se je tudi na območju Dravske banovine (Slovenije) posvečala velika skrb populacijski politiki. Prvi pogoj za njeno uspešnost pa je bila učinkovita zdravstvena in socialna zaščita mater in otrok, ki se je kazala v ustanavljanju novih zdravstvenih in socialnih ustanov ter usposabljanju strokovnega osebja, ki bi tudi na terenu ozaveščalo in izobraževalo zlasti revne matere.

Ključne besede: Slovenija, Dravska banovina, sociala, zdravstvo, higiena, poverjenišтво za socialno skrbstvo

ABSTRACT

SOCIAL AND HEALTH PROTECTION OF MOTHERS AND CHILDREN FROM 1919 TO 1939 IN THE TERRITORY OF THE FORMER DRAVA BANATE

By means of archive sources, literature and contemporary newspapers, the author explores the time when also in the territory of the former Drava Banate much attention was paid to the population policy. The precondition for its successful implementation was effective health and social protection of mothers and children, reflected in the founding of new health and social institutions and training of professional staff, which would also raise awareness and educate especially the poor mothers in the field.

Key words: Slovenia, Drava Banate, social security, health care, hygiene, social welfare commission

* Univ. dipl. zgodovinarica, strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: dunja.dobaja@inz.si

Zaščita mater in otrok v obdobju 1919-1929

Ob odcepitvi od Avstro-Ogrske so habsburški južni Slovani 29. oktobra 1918 ustanovili Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, v kateri so se Slovenci uveljavili kot suveren narod. V Ljubljani so imeli svojo Narodno vlado SHS, v kateri so bili z izjemo zunanjih zadev združeni vsi najvišji organi izvršne oblasti. Narodno vlado so sestavljali predstavniki vseh tedanjih slovenskih političnih strank, med katerimi je bila najmočnejše zastopana Vseslovenska ljudska stranka (VLS). Imela je dvanajst upravnih oddelkov (poverjeništev), med njimi tudi za socialno skrbstvo, ki ga je vodil predstavnik Jugoslovanske socialnodemokratske stranke Anton Kristan, in za zdravstvo, ki ga je vodil predstavnik VLS dr. Anton Breclj.

Nov položaj nastal leta 1918 je terjal tudi najširši razvoj higienskega dela, zlasti pa razvoj zaščite mater in otrok. Po besedah Iva Pirca »nismo imeli ničesar. Zakonodaja je bila neurejena. Ustanov za zaščito mater in otrok ni bilo tako rekoč nobenih, razen stare, majhne porodnišnice in otroške bolnice, ki služi zaščiti bolnega otroka - je torej kurativnega značaja. Zdravniškega osebja je bilo majhno število, onega pa, ki bi se ukvarjalo z zaščito otrok, prav nič. Pomožnega sanitetnega osebja tudi ni bilo. Treba je bilo zavihati rokave in prijeti za trdo delo.«¹

Deželna vlada za Slovenijo je takoj po prevratu oblikovala pri poverjeništvu za socialno skrbstvo poseben oddelek za zaščito mladine, to je »mladinski oddelek«. Na omenjeni oddelek so vsakodnevno prihajale prošnje pomoči potrebnih.

Tako je neka mati (mož je bil pogrešan v vojni) M. B. z Rudnika pri Ljubljani, bila je delavka v Tobačni tovarni, a brez zadostnih sredstev za preživljanje sebe in svojih dveh otrok (starih 11 in 12 let), zaprosila poverjeništvu za socialno skrbstvo za oprostitev stroškov šolanja za sina na Rakovniku oziroma da bi omenjeni oddelek Deželne vlade prevzel oskrbne stroške za njenega sina v salezijanskem zavodu na Rakovniku. Kot razlog je navedla odsotnost moža in dolg v višini 2800 kron, ki ga je morala poplačati.² Oddelek za zaščito mladine se je želel prepričati o utemeljenosti zahtev prosilke, zato je zaprosil salezijanski zavod na Rakovniku, da navede resnične razloge za oddajo dečka v njihov zavod, ravnateljstvo Tobačne tovarne pa je pozval, naj mu posreduje podatke o višini tedenskega zaslужka prosilke.³ Salezijanski zavod je kot razlog za oddajo dečka navedel vedno večjo zamerjenost dečka glede na to, da očeta ni bilo doma, mati pa je bila tovarniška delavka.⁴ Ravnateljstvo Tobačne tovarne je posredovalo podatke v zvezi s tedensko plačo prosilke M. B., ki je znašala 18,62 krone. K tej temeljni plači je bila dodana še »starinjska doklada« v vrednosti 2,94 krone in »vojna doklada« v vrednosti 68,76e kron.⁵ Na podlagi zbrane dokumentacije se je poverjeništvu za socialno skrbstvo odločilo, da ne more prevzeti oskrbnih stroškov za njenega sina.⁶ Zavod na Rakovniku se je očitno soočal s finančnimi težavami, saj je v nekem drugem

¹ Ivo Pirc: Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922-1936 : spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani. Ljubljana 1938 (dalje Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije), str. 281.

² Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Pokrajinska uprava za Slovenijo, Oddelek za socialno skrbstvo (AS 64), šk. 7, Prošnja M. B. z dne 13. maja 1919.

³ ARS, AS 64, dok. z dne 21. maja 1919.

⁴ ARS, AS 64, dok. št. 61/19.

⁵ ARS, AS 64, dok. št. 1199.

⁶ ARS, AS 64, dok. št. 852/19.

dopisu pozval poverjeništvu za socialno skrbstvo pri Deželni vladi za pomoč pri oskrbi 19 sirot, ki so se nahajale v zavodu.⁷ Sirote je zavodu izročilo poverjeništvu za socialno skrbstvo oziroma bivši kranjski deželni odbor in razna okrajna sodišča. Sirote so bile oskrbljene le z najnujnejšo obleko in obutvijo, zato je zavod zaprosil omenjeno poverjeništvu, da bi »blagovolilo sirotam tozadevno priskočiti na pomoč«.⁸ Ravnateljstvu salezijanskega zavoda na Rakovniku je omenjeni oddelek Deželne vlade odgovoril, da je »oblačilni poslovalnici« naročil, naj nakaže zavodu zaproseno število oblek, perila in čevljev, ter zavod zaprosil za potrdilo o prejemu blaga.⁹ Glede dečkov, ki so se pripravljali na birmo, je mladinski oddelek poverjeništvu za socialno skrbstvo obvestil ravnateljstvo zavoda o imenih tistih gospodov, ki so prevzeli »botrništvo«. Med njimi so bili Albin Prepeluh, Anton Gosar, Anton Milavec, Bogdan Žužek in »oficijal« Pisansky. Za natančnejši dogovor v zvezi s tem vprašanjem je omenjeni oddelek predlagal, naj se ravnatelj zavoda ob priložnosti zgleda v mladinskem oddelku poverjeništvu za socialno skrbstvo.¹⁰ Na »mladinski oddelek« Deželne vlade se je obrnilo po pomoč tudi Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljana. V svoji prošnji z dne 7. maja 1919 je omenjeni oddelek zaprosil za podporo za leto 1919.¹¹ Pred letom 1918 je omenjenemu društvu Deželni odbor vojvodine Kranjske naklonil, začevši z letom 1911, letno podporo v vrednosti 2000 kron. Deželni odbor se je razpustil in društvo je izhajalo iz stališča, da spada zdaj v področje poverjeništvu za socialno skrbstvo »skrb za mladino in pospeševanje zasebne dobroteljnosti«. Društvo je vzdrževalo »prepotrebno« zavetišče v Bohoričevi ulici, ki je služilo predvsem začasnemu sprejemu »v sili zapuščene ali v vzgoji ogrožene dece«, dokler se za njih ni našlo drugod primerne in trajne oskrbe. V zavetišču je bilo povprečno na dan 50 otrok. Društvo je plačevalo stroške za nego in skrb v zavetišču sprejetih varovancev, če niso bili kriti po »povračilih strank, državnih in preživninskih podporah, za zavetišče naklonjenih darilih bodisi v denarju ali v naturalijah«. Stranke niso plačevale ravno veliko. Na dan 10. marca 1919 so samo za tri otroke od 50 otrok, kolikor jih je bilo tega dne v zavetišču, dobili povračilo v tolikšni meri, kolikor je bila določena dnevna oskrbnina za enega otroka. Društvo je v svoji prošnji navedlo znesek svojega premoženja na dan 31. decembra 1918. Čisto premoženje društva je znašalo 12.005 kron, kar je bilo premalo za pokritje vseh stroškov, ki niso obsegali samo vzdrževanje začasnega zavetišča, pač pa je bilo veliko stroškov povezanih tudi z oddajo otrok v rejo. Tako je npr. leta 1918 izdalo za otroke, ki so bili v zasebni oskrbi, 3668 kron.¹² Prošnja društva je bila uslišana. Deželna vlada, oddelek za socialno skrbstvo, je namenila društvu za leto 1919 podporo v vrednosti 2000 kron.¹³

Med prosilci za podporo so bili tudi taki, ki dejansko niso bili upravičeni do nje, a so poskušali pretentati omenjeni oddelek Deželne vlade. Tako je neka M. T.

⁷ ARS, AS 64, dok. št. M 864/19, 15. maj 1919. V dokumentu se sicer pisec prošnje ravnatelj Fran Povše obrača na Narodno vlado za Slovenijo (poverjeništvu za socialno skrb). Očitno se je v zavetišču še vedno ohranil ta izraz, čeprav je bila Narodna vlada ukinjena januarja 1919.

⁸ ARS, AS 64.

⁹ ARS, AS 64, dok. št. M 864/19, 27. maj 1919. Zanimivo je, da se v odgovoru ravnateljstvu zavoda uporablja izraz »deželna vlada«.

¹⁰ ARS, AS 64.

¹¹ ARS, AS 64, dok. št. M 831/19.

¹² ARS, AS 64.

¹³ ARS, AS 64, dok. z dne 13. maja 1919.

iz Ljubljane, živeča na Gornjem trgu, podala prošnjo za podporo,¹⁴ ki jo je utemeljevala s tem, da je mož, ki je služil pri 17. pešpolku, od novembra 1918 leta pogrešan in je zato vsa skrb za družino na njenih ramenih. Po njenih trditvah je dobivala podporo v vrednosti 5,40 krone, s čimer je preživljala sebe, svojo mladoletno hčer in svojo mater. Za svojega očeta, ki je bil po njenih navedbah bolan in brez zasluzka, pa ni dobivala podpore. Prosilki je bila priznana enkratna podpora v vrednosti 60 kron, ki jo je konec maja 1919 leta tudi prejela. Dne 22. julija 1919 pa je prišlo do osebne poizvedbe (Sodeč po viru 16. maja 1919 ni prišlo do osebne poizvedbe. Oseba, ki bi očitno morala to izvesti, tega ni naredila.), ki je prosilko pokazala v drugačni luči. Namreč, prosilka se je izgovarjala, da ne more na delo, ker doji otroka. Poizvedba je ugotovila, da je otrok star dve leti in pol in tako ne več odvisen od materinega mleka. Na otroka bi lahko pazila stara mati, ki je bila očitno še vedno pri močeh. Otrokova mati je, namesto da bi delala, posedala pred hišo in bila znana zaradi svoje »delomrznosti«. Prosilčin oče je sicer imel bolne noge, a je hodil sekati drva in si s tem nekaj zaslužil, česar prosilka v svoji prošnji ni navedla. Na podlagi teh ugotovitev je poverjeništvu za socialno skrbstvo M. Z. odgovorilo, da ne more dobiti nobene podpore več, dokler si ne poišče rednega dela.¹⁵ Prosilka M. Z. ni ostala ravnodušna nad takšno odločitvijo, saj je zahtevala podporo, ko pa se je od nje zahtevalo, naj si poišče redno delo, je trdila, da ga ne dobi, »streči za 10 K na dan pa ne gre, raje crkne«.¹⁶

Dne 9. februarja 1919 je izšla uredba prve vlade Kraljevine SHS o ustanovitvi državnega oddelka za zaščito otrok, dokler ne bi ministrstvo za socialno politiko prevzelo ta oddelek.¹⁷ Naloga oddelka je bila podpora revnih otrok, v prvi vrsti vojnih sirot, in skrb za izvajanje vseh predpisov o zaščiti življenja, zdravja in napredka otrok.¹⁸ V Uradnem listu deželne vlade za Slovenijo, št. 75 z dne 14. aprila 1919, je bil objavljen pravilnik o ureditvi tega oddelka, ki je ponovil omenjene naloge oddelka in navedel ustanove, ki bodo izvajale navedene naloge. Ena od takšnih ustanov so bili dečji domovi, v katerih so bili nastanjeni zanemarjeni otroci kakor tudi tisti, ki so potrebovali zdravljenje in posebno oskrbo. Tiste otroke, ki niso ostali v domu, je oblastni odbor premestil v primerne družine ali pa v druge državne ali zasebne zavode, strokovne šole ali nasebine, ki so jih ustanovili v ta namen. V domove, tako pravilnik, naj bi bili sprejeti vsi otroci, ki so jih tja napotili oblastveni odbori. Dečje domove je upravljal in vzdrževal neposredno državni oddelek za zaščito otrok. Razen dečjih domov je pravilnik predvideval tudi ustanovitev posebnih državnih zavodov, v katerih naj bi se skrbelo za invalidne otroke, poboljševalnice in otroške nasebine na državnih in samostanskih posestvih s strokovnimi šolami. Predvideval je tudi ustanovitev privatnih zavodov. Tiste, ki so uživali državno podporo, je nadziral državni oddelek za zaščito otrok, ostali privatni zavodi pa so bili z omenjenim oddelkom povezani le poslovno, kadar je šlo za vprašanje nameščanja otrok in podpor za otroke. Viri za vzdrževanje omenjenega oddelka so bili državni proračun, razni prispevki in »samoupravni« proračuni. Oddelek je nato prevzelo ministrstvo za socialno politiko in izdalo 1. oktobra

¹⁴ ARS, AS 64, dok. št. M 820/19, 7. maja 1919.

¹⁵ ARS, AS 64.

¹⁶ ARS, AS 64.

¹⁷ Uradni list deželne vlade za Slovenijo, št. 74, 11. 4. 1919, Uredba o ustanovitvi državnega oddelka za zaščito dece.

¹⁸ Prav tam.

1919 nov pravilnik. Po tem pravilniku se je oblikoval pri poverjeništvu za socialno skrbstvo v Ljubljani oddelek za zaščito otrok. Zakonito se je uredilo to vprašanje šele leta 1922 z zakonom o zaščiti otrok z dne 24. junija 1922.¹⁹ Na podlagi zakona so bili pod zaščito ministrstva za socialno politiko vojne sirote, otroci in mladi do 18. leta starosti, ki niso bili dovolj ali pa sploh niso bili zaščiteni od staršev ali varuhov. Pod varstvo omenjenega ministrstva ni sodila tista zapuščena mladina, za katero je po posebnih zakonih in uredbah skrbelo ministrstvo za pravosodje. Ministrstvo za socialno politiko je izvajalo državno zaščito otrok in mladine po svojih organih s pomočjo samoupravnih enot in humanitarnih društev.²⁰

Pri zdravstvenem odseku Pokrajinske vlade za Slovenijo in socialnem odseku je manjkal zavod, kjer naj bi se uredilo središče za zdravstveno in socialno zaščito otrok, kajti po prvi svetovni vojni so številne države posvečale populacijski politiki veliko skrb. Zaščita mater in otrok je postala prednostna naloga. Leta 1922 je bil od tedanjega načelnika higienskega oddelka pri ministrstvu za zdravje dr. Andrija Štamparja poslan k zdravstvenem odseku za Slovenijo dr. Matija Ambrožič.²¹ Zdravstveni odsek za Slovenijo je konec leta 1922 pripravljal otroški dispanzer, saj do tedaj ni bilo dejanskih ustanov za zaščito dojenčkov in otrok, razen stare porodnišnice in otroške bolnišnice. Dispanzer naj bi bil hkrati tudi izvršilni organ in ustanova zdravstvenega odseka. V istem času si je Društvo Dečji in materinski dom kraljice Marije prizadevalo oblikovati ustanovo, ki naj bi po novejših načelih služila zdravstveni zaščiti otrok od rojstva naprej. Zdravstveni odsek je povabil slovensko ženstvo k sodelovanju, saj so si oboji prizadevali za isti cilj. Omenjeni odsek je predlagal ustanovitev otroškega in materinskega doma ter otroški dispanzer, in sicer pod isto streho. Društvo je to pobudo pozdravilo in tako je v sodelovanju med zdravstvenim odsekom in zasebnim društvom prišlo do ustanovitve *Zavoda za zdravstveno zaščito mater in otrok*, ki se je do leta 1928 imenoval *Zavod za socialno-higijensko zaščito dece*.²² Vzdrževanje zavoda je v veliki meri prevzela država. Tako je dala na razpolago stavbo (poslopje stare porodnišnice) in jo preuredila. Na državne stroške sta bila opremljena otroški dispanzer in higienska šola materinstva, ves inventar za dečji in materinski dom pa je nabavilo društvo. Zavod je ustanovilo Ministrstvo za narodno zdravje z odlokom z dne 26. junija 1923, zavodu pa je predpisalo tudi pravilnik. Za šefa je bil imenovan dr. Matija Ambrožič. Zavod je začel delovati 9. julija 1923. Sprva je deloval v majhnem obsegu, saj na začetku ni imel zdravnikov in upravnega osebja, imel je le ravnatelja in pomanjkljivo izobraženo pomožno sanitetno osebje.²³ Prva je začela z delom otroška poliklinika kot prvi pododdelek otroškega dispanzerja in je do konca leta 1923 imela 522 ambulatornih sprejemov v starosti 0-14 let. Skupno je bilo vseh ordinacij 1434. Drugi pododdelek dispanzerja v zavodu, t. i. posvetovalnica za matere dojenčev in malih otrok, v tem letu še ni bil v celoti organiziran, ker ni bilo strokovnega osebja. Tudi mlečna kuhinja v tem letu še ni poslovala, prav tako pa je bil še v razvoju Dom za matere in dojenčev, saj še ni bilo dovolj strokovnega

¹⁹ Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 83, 9. 8. 1922, Zakon o zaščiti dece in mladine.

²⁰ Prav tam.

²¹ Pediatr, šef Dečjega doma kraljice Marije v Lipičevi ulici v Ljubljani in kasnejši ravnatelj Otroške klinike v Beogradu ter dvorni zdravnik treh kraljevičev. V: Peter Borisov: Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja. Ljubljana 1995, str. 197.

²² Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije, str. 282.

²³ Prav tam, str. 282-283.

osebja. Sprejetih je bilo le 23 dojenčkov, od teh 13 z materami, ki so same dojile. Med sprejetimi je bilo 7 zakonskih in 16 nezakonskih otrok. Tudi začetki Higienške šole materinstva so bili leta 1923 skromni. Zavod je priredil dva tečaja, enega za babice babiške šole, drugega pa za babice, ki so že službovale v praksi v Ljubljani. Nadalje je organiziral malo potujočo razstavo z 80 slikami o higieni dojenčka in malega otroka, in sicer v Brežicah. Dne 18. avgusta 1923 je Ministrstvo za narodno zdravje odobrilo ustanovitev šole za sestre, 12. oktobra 1923 pa še pravilnik za to šolo. Šola se je začela 3. januarja 1924. Sprva je imela 17 učenk. Med letom jih je izstopilo 7.²⁴ Prvo generacijo zaščitnih sester so izšolali prav za nego dojenčkov in malih otrok v Zavodu za zdravstveno zaščito mater in otrok. V ambulanti dispanzerja je zaščitna sestra asistirala zdravniku in pojasnjevala materam njegova navodila, v posvetovalnici za matere in pri obiskih na domu (t. i. posetna služba) pa jim je bila svetovalka in učiteljica. Poučevala jih je o pravilnem dojenju, povijanju, prehranjevanju in higieni otroka ter jih poučila o posledicah nepravilne nege.

Kako je bila videti službena pogodba sestre, nam kaže naslednji primer. Sestra M. D., absolventka šole za sestre v »Zavodu za socialno-higienško zaščito dece« v Ljubljani, je z omenjenim zavodom januarja 1925 sklenila pogodbeno službeno razmerje, ki se je lahko, v kolikor sestra ni bila »vezana z reverzom« kot nekdanja štipendistka, z ene ali z druge strani vsak čas brez navedbe razlogov razdrila. Odpovedni rok je bil 14 dni.²⁵ Predstojnik zavoda (dr. Ambrožič) pa je imel po pogodbi pravico, da sestro M. D. brez odpovedi odpusti v primeru hujših kršitev službenih dolžnosti in s tem tudi pri zmanjševanju ugleda zavoda. Po pogodbi so službeni prejemi znašali iz »dnevščine« 28 dinarjev. Do preklica je sestra dobivala v zavodu stanovanje in hrano. S pogodbo se je obvezala, da bo marljivo opravljala določena ji dela, da se bo pokorila službenim odredbam, da se bo v službi in zunaj nje dostojno vedla in da bo varovala službeno tajnost. Pogodba je bila poslana tudi v vednost računovodstvu »delegacije ministrstva financ, odsek za zdravstvo v Ljubljani«, ki je sestri M. D. nakazovalo plačo.²⁶

Zavod za zaščito mater in otrok se je postopoma izpopolnjeval. Prva tri leta so bila namenjena predvsem adaptacijskim delom, urejanju posameznih oddelkov, nabavi ustreznega materiala in izobrazbi osebja. V letu 1926 pa je delo v zavodu že potekalo intenzivnejše. Otroška poliklinika je tega leta zabeležila izjemno veliko število ambulantno zdravljenih otrok, in sicer 8623.²⁷ V okrevališča je bilo poslanih 40 otrok. Po navedbah Iva Pirca so bila finančna sredstva v tem letu izčrpana, tako da v naslednjem letu niso predvidevali novih pošiljanj v okrevališča. Posvetovalnica za matere, kot drugi oddelek otroškega dispanzerja, je imela v tem letu 1930 ambulantnih sprejemov, od tega 433 novih, predvsem otrok do enega leta starosti. Hišnih obiskov otroških zaščitnih sester je bilo 1945. Zaščitne sestre so morale v določenih primerih tudi osebno posredovati pri določenih uradih, zavodih in zasebnikih. V tem letu je bilo takšnih osebnih intervencij 58. Iz mlečne kuhinje, kot tretjega oddelka otroškega dispanzerja, je prejemale hrano 9442 otrok. To so bili tisti otroci, ki jih je oskrboval Dečji in materinski dom kraljice Marije. Šola za otroške zaščitne sestre, kot oddelek Higienške šole materinstva, je v tem

²⁴ Prav tam, str. 283-284, 286.

²⁵ ARS, fond Zdravstveni odsek Ministrstva narodnega zdravja za Slovenijo in Istro v Ljubljani (AS 95), šk. 30, Pogodba, 15. januar 1925.

²⁶ ARS, AS 95.

²⁷ Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije, str. 289.

letu beležila 22 učenk, od katerih jih je kar 13 izstopilo. Zavod za zaščito mater in otrok je v tem letu priredil tudi 20 tečajev za žene in odrasla dekleta o negi in higieni otrok, večinoma skupaj s kmetijsko-gospodinjскими tečaji. Organiziral je tudi razstave o negi in higieni otrok. Tako se je s svojim razstavnim materialom udeležil razstave »Mati in dete« na Sušaku. Zavod je tudi izdelal material za dve mobilni razstavi o higieni in negi otrok za zavod za tropske bolezni v Skopju. Dom za matere in otroke je v tem letu na novo sprejel 88 otrok, od tega 50 z materjo in 38 brez matere. Sprejetih z materjo je bilo nezakonskih 48 in 2 zakonska. Brez matere je bilo sprejetih 26 zakonskih in 12 nezakonskih otrok. Umrli so 3 otroci.²⁸ Zavod je februarja 1926 prevzel v svojo kompetenco posvetovalnico za matere in »oskrbovalnico« za dojenčke v Trbovljah. Posvetovalnico je sodobno uredil in tja namestil diplomirano in dobro usposobljeno zaščitno sestro. Konec novembra 1926 je začel poslovati tudi otroški dispanzer v zdravstvenem domu v Lukovici.

V letu 1927 se je že zelo občutilo znižanje denarnih sredstev, tako da niso mogla biti izvedena vsa načrtovana dela. Kljub temu so bili doseženi določeni uspehi. Tako je začela v Lukovici redno poslovati »Selska dečja kolonija« kot oddelek Dečjega in materinskega doma kraljice Marije, ki je bil vključen zavod. Leta 1928 je bilo v koloniji 35 otrok. V Hrastniku je bila februarja 1927 na pobudo zavoda ustanovljena posvetovalnica za matere. Oblikovan je bil kuratorij, ki je pod državno upravo vodil in dajal finančna sredstva za vzdrževanje in redno delovanje posvetovalnice, ki je bila v bistvu prvi tip take ustanove, za katero so skrbele lokalne institucije.²⁹ V tem letu so potekale predpriprave za zgraditev otroškega dispanzerja v Trziču, vodstvo zavoda pa se je skupaj z zdravstvenim »zastopom« Šentvid nad Ljubljano pripravljalo na otvoritev otroškega dispanzerja, katerega začetek delovanja se je predvideval v letu 1928. V letu 1928 so kljub velikim finančnim težavam v zavodu nadaljevali s prenovitvenimi deli. Ustanovljen je bil tudi poseben oddelek za socialno zaščito mater in otrok, v katerem je bila socialna asistentka, ki je imela svoje uradne ure. Na pobudo zavoda je bil na konferenci sestrskih šol leta 1928 v Zagrebu sprejet sklep, da se vse civilne sestre v javnih službah uniformira. S tem se je olajšal tudi nadzor nad sestrami. Septembra 1928 se je začel šestmesečni tečaj za otroške negovalke in vzgojiteljice, ki je bil prvi tak v državi in je vzgajal nove sodelavke za propagando za socialno in zdravstveno zaščito otrok. Te vzgojiteljice so bile v prvi vrsti namenjene za delo v družinah. Z Okrožnim uradom za zavarovanje delavcev (OUZD) je vodstvo zavoda sklenilo začasn sporazum, tako da je vodilo za članice ali »družinske članice - matere« posvetovalne ure ločeno od posvetovalnih ur zavoda. Predvideno je bilo, da bi dajal okrožni urad vsa zdravila, pomoč v materialu (plenice, perilo itd.), na razpolago pa bi dal tudi lastno zaščitno sestro. Za hrano (mleko) naj bi plačeval zavodu odškodnino po določeni ceni. Če bi se omenjeni sporazum uspešno izvajal, je bil okrožni urad pripravljen zavodu do določene mere tudi finančno pomagati. Očitno pa se sporazum ni začel tudi dejansko izvajati, saj ni dobil podpore s strani ministrstva.³⁰ Leta 1929 je vodstvo zavoda dalo pobudo za ureditev razmer pri podeljevanju podpor s strani različnih zavodov. Dogajalo se je namreč, da je ena

²⁸ Prav tam, str. 289-290. Nezakonske matere, ločene ženske in posvojeni otroci so bili tista skupina, ki so bili na obrobju, saj niso bili upravičeni do draginjskih doklad, kar je še dodatno oteževalo njihovo eksistenco.

²⁹ Prav tam, str. 291.

³⁰ Prav tam, str. 293-295.

oseba ali ena družina hkrati prejemale podporo od različnih organizacij. Tako so se pojavljale prošnje istih oseb pri državi, banovini, občini, OUZD, pri zasebnikih, verskih organizacijah in društvih. Če je bila takšna »pomoči potrebna« oseba spretna, je lahko dobila povsod podporo. Zato je vodstvo zavoda predlagalo, da se uredi evidenca zaščite in podpore potrebnih. V ta namen je maja 1929 sklicalo sestanek, ki so se ga udeležili predstavniki oblastne samouprave, občine Ljubljana, občin ljubljanske okolice, cerkvene oblasti, OUZD ter vseh dobrodelnih in podpornih društev.³¹ Namen je bil doseči dogovor o načinu zaščite in socialnega skrbstva, zlasti glede zaščite otrok in mladine v Sloveniji. Na sestanku je bila izvoljena komisija, ki bi pripravila vse za uresničitev sklepov sestanka. Žal se komisija nikoli ni sestala. So pa cerkvena, verska in druga humanitarna društva tri leta kasneje ustanovila svojo karitativno zvezo. Tudi občina je po omenjenem sestanku začela izdajati bone kot nadomestilo za denarno podporo brezposelnim in revnim. Omenjeni sestanek je torej imel vsaj nekaj moralnega zadoščenja. Seveda so bili tudi primeri, ki so bili upravičeni ne samo do podpore, pač pa tudi do večjega in boljšega stanovanja, a so bili na stanovanjskem uradu zavrneni z razlago, da je »takih spričeval tamkaj na kupe«.³² Tako je živela družina učitelja S. iz Ljubljane v majhni sobi z devetimi otroki. 18-letna hči je ležala težko bolna z jetiko, njena sestra je bila prav tako bolna. Ostali otroci so bili kar zdravi, mati otrok pa je kazala znake izmučenosti. Prošnji na mestni stanovanjski urad za večje stanovanje je učitelj S. predložil tudi zdravniško spričevalo, iz katerega je bilo razvidno žalostno zdravstveno stanje družine. Kot rečeno, je bil zavrnen. Tuberkuloza je bila izrazito socialna bolezen, ki je našla ugodna tla za širjenje v slabih življenjskih razmerah. Zato sta bila za njeno odpravo potrebna predvsem dvig življenjske ravni in poučevanje prebivalstva o tej nevarni nalezljivi bolezni. Raziskave so pokazale, da so bili najbolj ogroženi predšolski otroci. Tako naj bi bil vsak tretji predšolski otrok okužen z bacilom tuberkuloze.³³ Vzroke za to je bilo iskati predvsem v ozkem družinskem stiku otroka z materjo in drugimi družinskimi člani, med katerimi je bil pogosto kak okužen »kašljavec«. Tuberkuloza ali jetika se je namreč najpogosteje prenašala kapljično.

V Kraljevini SHS se je začel aktiven boj proti tuberkulozi z ustanavljanjem protituberkuloznih lig. Prva taka je bila ustanovljena leta 1922 v Mariboru. Pod njenim okriljem je nastala ambulanta za pljučne bolezni. Prvi protituberkulozni dispanzer pa je nastal leta 1927 v Celju.³⁴ Glede na dejstvo, da je večina bolnikov za jetiko zbolela že v otroški ali šolski dobi, je bilo treba že v tem obdobju začeti z zdravljenjem in preprečevanjem razvoja bolezni. V predšolski dobi je otroke za tuberkulozo testiral otroški dispanzer, drugače pa je bila vsa skrb na starših. Šooloobvezne otroke pa so pod svoje okrilje sprejele šolske poliklinike. Leta 1924 je Ljubljana dobila Državno šolsko polikliniko za učence in dijake ljubljanskih šol. Do druge svetovne vojne so jih odprli 20 po vsej Sloveniji. Na začetku šolskega leta so vse otroke sistematsko pregledali in tiste, pri katerih je obstajal sum na okužbo, poslali k specialistu. Protituberkulozni dispanzer v Ljubljani je sam orga-

³¹ Prav tam, str. 298.

³² Zdravje, 1. 2. 1925, št. 2, str. 17, Križem po Sloveniji, Žrtev stanovanjske bede.

³³ Prav tam, str. 20, Zakaj je tuberkuloza pred šolsko dobo otrok tako pogosta?

³⁴ Zvonka Zupanič Slavec: Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891-1967). Ljubljana 2005 (dalje Zupanič Slavec, Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem), str. 78.

niziral sistematske preglede vseh šol. Predstavljal je središče protituberkuloznega boja v predšolski in šolski dobi. Vodilni slovenski strokovnjak za zdravljenje tuberkuloze dr. Valentin Varl je bil pobudnik ustanovitve gozdne šole in otroških okrevališč.³⁵ Boj s tuberkulozo je bil uspešen, saj je število smrtnih žrtev zaradi jetike začelo padati. Tako je dr. Ivo Pirc ugotovil, da je padanje od leta 1921 stalno.³⁶ V Sloveniji je zaradi jetike v letih 1921-1923 umiralo povprečno letno 2760 oseb, nato pa je to število padlo na 1892 oseb. Tako je po navedbah Pirca jetika v Sloveniji leta 1929 končno prenehala biti najpogostejši vzrok smrti in se je začela umikati drugim boleznim.³⁷

Pomembne ustanove za preventivno varstvo ljudskega zdravja so bili zdravstveni domovi, katerih ustanavljanje je leta 1921 odredilo Ministrstvo za zdravstvo v Beogradu. Prvi zdravstveni dom je bil ustanovljen v Lukovici pri Domžalah. Zdravstveni domovi so bili v prvi vrsti namenjeni preventivni medicini, a je kmalu prišlo do povezave preventivne, kurativne in socialne medicine. Ljudi so prosvetljevali o higieni, prehrani, preskrbi s čisto pitno vodo itd. Delo zdravstvenih domov je bilo pod nadzorom Higijenskega zavoda v Ljubljani (ustanovljen februarja 1923 in slovesno odprt julija 1923). Delilo se je na delo v ambulanti in na terensko delo. Glavno delo je potekalo ob določenih dnevih v zdravstvenem domu. Izvajal ga je zdravnik ob pomoči sestre. V zdravstvenem domu so pregledovali dojenčke, predšolske in šolske otroke ter obolele za tuberkulozo. Materam in nosečnicam so nudili nasvete, prirejali pa so tudi predavanja. Na terenu pa so v glavnem delovale zaščitne sestre. V okviru zdravstvenega doma so bili otroški dispanzer, šolska poliklinika, protituberkulozni dispanzer, ki se je ponekod kmalu osamosvojil in začel delovati kot samostojna enota, ter splošna zdravstvena posvetovalnica. V okvir zdravstvenega doma je sodilo tudi ljudsko kopališče, ki je omogočilo ljudem vzdrževanje osebne higijene.³⁸

V posvetovalnici za matere in dojenčke so materam svetovali glede pravilne prehrane dojenčkov in s tem v marsikaterem primeru preprečili obolenja na prebavilih, zaščitna sestra pa je po domovih nadzorovala pravilno izvajanje nasvetov in poučevala matere o pravilni negi dojenčkov. V otroški polikliniki so se brezplačno ambulantno zdravili otroci v predšolski dobi in tudi dojenčki. Vpliv posvetovalnice in otroške poliklinike na zdravje dojenčkov je bil pozitiven, saj se je njihova umrljivost postopoma zmanjševala. Tako je bilo v župniji Brdo pred asanacijo (na vse prebivalstvo približno 1400 ljudi) 8 smrti dojenčkov, v drugi polovici tridesetih let pa se je to število prepolovilo.³⁹ V okvir zdravstvenega doma je sodila tudi »selska dečja kolonija«. Od 20 do 35 otrok v starosti od 3 mesece do 8 let iz raznih krajev kraljevine je bilo nastanjenih pri posameznih »zdravih, snažnih,

³⁵ Prav tam, str. 79.

³⁶ Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije, str. 54.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Zupanič Slavec, Razvoj janega zdravstva na Slovenskem, str. 168, 171. Na seji ljubljanskega občinskega sveta dne 6. 3. 1928 je občinski svet sklenil, da se v Ljubljani v najkrajšem času zgradi javno ljudsko kopališče, ker je bilo dotodanje mestno kopališče premajhno. Glede na to, da je imela Ljubljana v tistem času 60.000 prebivalcev, je potrebovala približno 300 javnih prh. Prav tako naj bi zgradila mestna občina šolsko kopališče, ker je bilo v mestu približno 3200 učencev srednjih šol in 2500 učencev osnovnih šol brez ljubljanske okolice. Vsi ti učenci niso imeli nikakršne kopeli, razen male kopalnice na državni šolski polikliniki s štirimi prhami, kjer se je vsak dan kopalo 40 dijakov. Predlog je bil, da bi se vpeljalo obvezno kopanje pod nadzorom učiteljev enkrat na 14 dni. Učenci naj bi plačali simbolično vstopnino 50 par. V: Slovenec, 7. 3. 1928, št. 56, str. 5, Za povzdigo zdravstva v Ljubljani.

³⁹ Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije, str. 404.

poštenih« kmečkih družinah. Otroci so bili pod nadzorom zdravnika in zaščitne sestre. Mnogi šibki dojenčki so se ob skrbni negi okrepili. V preventivne namene je bila vsako leto dvakrat pregledana šolska mladina, revni so dobili brezplačna zdravila, premožnejšim pa se je pomagalo z nasveti. Šolska poliklinika je nudila vsem učencem brezplačno zdravljenje. Iz sredstev društva za narodovo zdravje v Lukovici so slabotni najrevnejši šolarji iz oddaljenih vasi eno zimo dobivali v odmoru mleko in kruh, toplo perilo pa so dobili več zim zapored. Zdravnik v zdravstvenem domu v Lukovici je bil do leta 1929 dr. Albert Trtnik.⁴⁰

Zdravstvena in socialna zaščita mater in otrok 1929-1935

Po besedah Iva Pirca⁴¹ je bilo za razvoj higienske organizacije pomembno leto 1930. Tega leta je bila izdana nova Uredba o organizaciji na področju higienskih zavodov in zdravstvenih domov, s katero je bil enotno urejen ustroj vseh higienskih ustanov v državi. Leto 1930 je bilo, tako Pirc, tudi najbolj plodno glede novih higienskih ustanov v Sloveniji. Ustanovljeni so bili državna šolska poliklinika v Novem mestu, otroški dispanzer v Kranju, zdravstveni domovi v Rogatcu, Medvodah in Šentvidu (prvi in edini dom v Sloveniji, ki je bil v lasti občine) ter zdravstveni dom s centralno protitrahomsko ordinacijo v Murski Soboti. V tem letu je bil ustanovljen tudi počitniški dom za slabotne otroke na Rakitni. Otroški dispanzer v Kranju je deloval hkrati s šolsko polikliniko le enkrat na teden, medtem ko je posvetovalnica za matere in dojenčke delovala ločeno, a tudi le enkrat tedensko, kar je bilo premalo, saj je zanjo vladalo veliko zanimanje. V letu 1931 je tako prvič obiskalo otroški dispanzer v Kranju 154 dojenčkov, 250 malih otrok in 27 šolskih otrok iz daljne okolice, ki niso sodili v območje šolske poliklinike.⁴² Ponovno je otroški dispanzer obiskalo 374 dojenčkov, 182 malih otrok in 27 šolskih. Obiskov zaščitnih sester na domu je bilo 315. Šolska poliklinika v Kranju, ustanovljena leta 1928, je sodila pod okrilje šolske poliklinike v Ljubljani, ki je v Kranj pošiljala svojega zdravnika v spremstvu zaščitne sestre. V šolski polikliniki se je leta 1931 zdravilo 1795 učencev, opravljenih pa je bilo 2359 pregledov. V začetku leta 1931 so se še opravljali nedokončani sistematski pregledi in nato še kontrolni pregledi. Skupaj je bilo do konca šolskega leta 735 pregledov in 120 pregledov novincev. V novem šolskem letu je bilo sistematsko pregledanih 563 učencev. Leta 1931 je bilo vseh šolskih pregledov 1418. Starši so bili vedno bolj navdušeni nad šolskimi pregledi. Posvetovanj s starši je bilo v omenjenem letu 570.⁴³ Šele leta 1936 sta se kranjska šolska poliklinika in otroški dispanzer združila v Zdravstveni dom Kranj, do takrat pa je ta zdravstvena ustanova sodila v delovno področje Zdravstvenega doma v Trziču. Zdravnica dr. Tekla Kenk - Pance iz Trziča je opravljala delo tudi v Kranju. Delokrog zdravstvenega doma v Rogatcu je obsegal tri velike občine, in sicer Rogatec, Stoperce in Žetale v Dravski banovini ter občino Hum ob Sotli v Savski banovini. Zdravstveni dom je imel splošno ambulanto, otroški dispanzer z otroško polikliniko in posvetovalnico za matere, ki pa je imela slabši obisk kot poliklinika. Matere so se očitno raje zatekale k zaščitnim sestram. Sicer so pa na

⁴⁰ Prav tam, str. 404-406.

⁴¹ Prav tam, str. 144.

⁴² Zdravje, 1932, št. 1, str. 20, Letno poročilo Dečjega dispanzerja in Šolske poliklinike v Kranju.

⁴³ Prav tam.

območju, ki ga je pokrival zdravstveni dom, vladale slabe higienske in zdravstvene razmere. Kraji so bili hriboviti, poljedelstva je bilo malo, obrati so skrčili delo na minimum ali pa povsem prenehali z delom za nedoločen čas. S tem je bilo seveda prizadetih mnogo družin, ker so bili odpuščeni tudi družinski očetje, katerih zaslužek je bil edini vir preživetja družine. V takih razmerah ljudje tudi niso imeli sredstev za nakup stvari, ki bi izboljšale njihove higienske in bivalne razmere. Leta 1931 je bil obisk zdravstvenega doma zadovoljiv. Najbolj je bila obiskana šolska poliklinika, v območje katere je sodilo šest šol s približno 1050 učenci. Po šolah so bili opravljeni sistematski pregledi učencev. Večina učencev je bila telesno slabo razvitih, imeli so slabo zobovje, bili so slabokrvni, rahitični, nekateri celo golšavi. Tudi v otroškem dispanzerju je bilo opravljenih mnogo zdravniških pregledov. V tem letu so se pojavile pri majhnih in šoloobveznih otrocih tudi nalezljive bolezni kot npr. davica, ošpice. Dva otroka sta tudi umrla.⁴⁴ V okvir zdravstvenega doma je sodilo tudi javno kopaljšče, kjer so si otroci, ki niso bili vajeni umivanja, pridobili vsaj nekaj občutka za čistočo.

Obdobje od leta 1931 do 1934 označuje Ivo Pirc z izrazom »suha leta« za zdravstvo, ko so oblasti podlegle strankarskim težnjam in osebnim obračunom.⁴⁵ Krediti Ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje so bili v tem obdobju reducirani iz leta v leto in so končno padli pod eksistenčni minimum. Delo je bilo sicer močno ovirano, a ustanove za zdravstveno in socialno zaščito otrok so delovale dalje.

Stanje leta 1934. V posvetovalnice enajstih otroških dispanzerjev (Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj, Tržič, Medvode, Lukovica, Trbovlje, Hrastnik, Cerklje ob Krki, Rogatec) je 2571 mater pripeljalo na pregled in posvet svoje dojenčke in majhne otroke, 1094 mater pa je prišlo le na posvet.⁴⁶ Opravljenih je bilo 12.259 pregledov dojenčkov in 10.855 majhnih otrok. V poliklinikah in otroških dispanzerjih pa je bilo pregledanih in zdravljenih 7075 dojenčkov in 6617 majhnih otrok. Največ dojenčkov je bilo pripeljanih v dispanzerje zaradi prebavnih motenj, ki jih je povzročila nepravilna prehrana, majhnih otrok pa zaradi bolezni dihal in rahitisa. Siromašnim materam so razdelili brezplačna zdravila, mleko, plenice in druge nujne potrebščine za otroke. Zaščitne sestre dispanzerjev so opravile po domovih dojenčkov 9131 obiskov, po domovih malih otrok pa 8815 obiskov. V otroškem domu Kraljice Marije v Ljubljani je bilo oskrbovanih 400 dojenčkov in 264 malih otrok. Zavod za zaščito otrok je organiziral 26 tečajev o negi dojenčka.⁴⁷

Posledica gospodarske krize je bilo tudi veliko število nepreskrbljenih otrok, katerih starši jih niso mogli preživljati. Pri lajšanju njihove stiske so sodelovala tudi različna dobrodelna društva, med njimi Krščansko žensko društvo, ki je ljubljanskemu mestnemu načelstvu nasloвило pismo, v katerem je opisalo neznosne razmere v barakarskem naselju ob Vodovodni cesti.⁴⁸ Tam je bilo po navedbah društva 168 otrok najrevnejših slojev, ki so bili brez vsakega nadzora, primerne vzgoje,

⁴⁴ Prav tam, str. 21.

⁴⁵ Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije, str. 145.

⁴⁶ Zdravje: zdravstveno-poljudni list, februar 1935, št. 2, str. 27, Poročilo o delovanju higijenskih ustanov v Dravski banovini v letu 1934.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Mesto Ljubljana, Splošna mestna registratura, Reg. I (LJU 489), f. 2098, 1931.

brez primerne obleke in obutve zato, ker so bili očetje brezposelni ali pijanci, matere pa odsotne zaradi različnih opravkov. Ti otroci so bili na dobri poti, da propadejo. Omenjeno društvo je tem otrokom lajšalo stisko z različnimi obdarovanji, leta 1931 pa se je odločilo ustanoviti dnevno zavetišče za 30 najbolj potrebnih otrok. Seveda je to potegnilo za sabo finančne težave, saj društvo to zamisel ni moglo uresničiti samo s svojimi in banskimi prispevki, ampak bi bila potrebna tudi finančna pomoč mestne občine. Mestna občina naj bi tudi zgradila barako.⁴⁹ Krščansko žensko društvo je predlagalo mestnemu načelstvu znesek 1500 dinarjev mesečno.⁵⁰

Karitativna društva (npr. Sveta vojska, Krščanska ženska zveza) so bila v glavnem vključena v Karitativno zvezo. Za začetek aprila 1931 je socialno-politični urad ljubljanskega mestnega načelstva predvidel skupno sejo predstavnikov mestne občine in karitativnih organizacij.⁵¹

Zaradi vse slabših socialnih razmer je v začetku leta 1931 šolski nadzornik za mesto Ljubljana v pismu krajevnemu šolskemu odboru predlagal razširitev dnevnega zavetišča v Spodnji Šiški, da bi bil lahko sprejet vsak učenec iz šolskega okoliša, katerega bi predlagalo učiteljstvo. Le na ta način naj bi pomagali socialno ogroženim učencem.⁵²

Leta 1931 je posebna strokovna komisija za Slovenijo prvič organizirala otroško počitniško kolonijo za delavske otroke v Breznici na Gorenjskem.⁵³ Starši naj bi po svojih močeh prispevali del stroškov. Nekaj so prispevali tudi strokovne organizacije, posamezniki in razne ustanove, a je bilo še vedno premalo sredstev, saj naj bi za 60 dni, kolikor časa bi trajala kolonija, potrebovali za 90 prijavljenih otrok (od tega 62 iz Ljubljane) 27.000 dinarjev brez honorarjev za nadzorstvo in vodstvo učiteljstva. Omenjena komisija se je s prošnjo za sofinanciranje kolonije obrnila na samega ljubljanskega župana.⁵⁴

Za lajšanje stisk revnih prebivalcev (med katerimi je bilo tudi mnogo otrok in mater) mesta Ljubljane je konec januarja 1932 mestna organizacija Narodna obrana v Ljubljani izdelala predlog načrta za pobiranje prispevkov in oblačil po hišah mesta in okolice.⁵⁵ S tem so želeli preprečiti pogoste obiske revnih po hišah, ki so prosili hrano, denar in oblačila, ter doseči, da bi pomoč dobili resnično tisti, ki so jo potrebovali, saj so prosjačili po hišah tudi taki, ki do pomoči niso bili upravičeni. Načrt je bil, da bi za pobiranje denarnih prispevkov angažirali med brezposelnimi potrebno število zanesljivih in sposobnih oseb, ki bi dobile posebne legitimacije ter zaprte nabiralnike. Vsakemu nabiralcu naj bi se določil rajon, v katerem bi pobiral prispevke, javnost pa bi bila o pobiralni akciji obveščana prek dnevnega časopisja. Vsak nabiralec naj bi prejel za svoje delo, poleg običajne podpore, ki je je bil že tako deležen, še posebno nagrado v odstotnem razmerju od nabranih vsot. Ločeno od tistih, ki bi nabirali denarne prispevke, bi zaposlili tudi pobiralce oblačil. Ti bi to delo opravljali s pomočjo vozov po posameznih ulicah,

⁴⁹ ZAL, LJU 489.

⁵⁰ ZAL, LJU 489, dok. z dne 3. marca 1931.

⁵¹ ZAL, LJU 489, dok. z dne 2. aprila 1931.

⁵² ZAL, LJU 489, dok. z dne 31. januarja 1931.

⁵³ ZAL, LJU 489, Mestnemu magistratu.

⁵⁴ ZAL, LJU 489.

⁵⁵ ZAL, LJU 489, Osnutek načrta za pobiranje denarnih prispevkov in oblačil po hišah mesta Ljubljane in okolice.

prav tako pa bi bili opremljeni z legitimacijami. Stranke bi bile o obisku pobiralca predhodno obveščene prek dnevnega časopisja. Sprejeto blago naj bi nabiralci odpeljali v skupno skladišče, kjer se bi razvrstilo. Omenjeni načrt je bil posredovan ljubljanski mestni občini. Očitno pa ta ni dala mestni organizaciji Narodne odbrane nikakršnega odgovora, saj jo je predsednik odbora konec marca 1932 na to opozoril v posebnem dopisu, v katerem je ponovno poudaril pomen pomožne akcije, s katero bi omejili beračenje po hišah, ki je postalo že »skrajno nadležno«. ⁵⁶ Socialno-politični odsek občinske uprave pa je 11. oktobra 1932 odobril več predlogov za izvedbo pomožne akcije. ⁵⁷

Mestna občina bi podpirala brezposelne iz proračunskih sredstev za brezposelne in iz sredstev, nabranih s pomožno akcijo. Mestna občina je imela v načrtu, da organizira akcijo za brezposelne tudi na ta način, da bi mestni delavci pobirali prispevke pod geslom »delavec za delavca«, da bi se organizirala velika »dobrodelna akademija« na Taboru, v kateri bi sodelovala razna društva in plesne šole, organizirala bi se tudi akcija med samimi delodajalci, ki bi prispevali od vsakega uslužbenca en dinar na teden. Mestna občina pa je že imela organizirano razdeljevanje brezplačne hrane opoldan in zvečer. Hrano je občina dobivala od javne kuhinje v Delavski zbornici. Načrt pa je bil, da bi hrano prispevali tudi železničarska in uradniška menza. ⁵⁸ Po navedbah bana Dravske banovine dr. Draga Marušiča bi morali pozimi 1932 računati s približno 30.000 brezposelnimi ter podpore potrebnimi reveži, ker pa je imela večina med njimi tudi številne družine, tudi s približno 90.000 do 100.000 družinskimi člani teh brezposelnih. ⁵⁹

Da je bila teorija drugačna od prakse, priča tudi naslednji primer. V začetku leta 1933 je J. J. Naglas, lastnik tovarne pohištva, opozoril mestno načelstvo, da je prostovoljno pristopil k pomožni akciji za podporo brezposelnih s tem, da je vsak mesec prispeval za vsakega delavca po 4 dinarje in vsak njegov delavec 2 dinarja na mesec. Kljub temu pa so hodili k njemu prosit za podporo številni brezposelni, katerim pa ni želel dati nikakršne podpore glede na dejstvo, da je to že plačeval v okviru pomožne akcije. Prosilci pa so mu odgovorili, da ne dobijo ničesar, ker podporo dobijo le »Primorci«, torej emigranti iz Italije. Avtor omenjene pritožbe je zahteval od mestnega načelstva strožji nadzor pri razdeljevanju podpor. ⁶⁰

»Otroci z obrobja« so bili izročeni v varstvo t. i. generalnemu varuhu. V tem času je to vlogo opravljal Levičnik, ⁶¹ ki je o svojem delu poročal tudi odboru Društva za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljana. Tako je npr. za leto 1930 poročal o porastu števila varovancev. ⁶² V začetku tega leta mu je Okrajno sodišče v Ljubljani izročilo 34 varstvenih primerov z 39 varovanci. Od teh med letom odpadel en primer z enim varovancem. Upoštevajoč še prejšnja leta, je imel leta 1930 pod svojim okriljem 577 varovancev in varovank v 525 varstvenih primerih. Zdravstveno stanje otrok je bilo zadovoljivo. Njegov delokrog je obsegal pošiljanje poročil varstvenemu sodišču in drugim oblastem ter opravljanje

⁵⁶ ZAL, LJU 489, Pomožna akcija mestne občine ljubljanske v Ljubljani.

⁵⁷ ZAL, LJU 489, Poročilo mestne občine banski upravi Dravske banovine odd. VI.

⁵⁸ ZAL, LJU 489.

⁵⁹ ZAL, LJU 489, Poročilo bana.

⁶⁰ ZAL, LJU 489, f. 2113, l. 1933, Pismo J. J. Naglasa mestnemu načelstvu v Ljubljani, Odboru za podporo brezposelnih, februar 1933.

⁶¹ V viru ime ni navedeno; leta 1932 je bil generalni varuh Oton Vidic.

⁶² ZAL, LJU 489, Poročilo glavnega varuha z dne 30. decembra 1930.

raznih opravkov v zvezi s sprejemanjem, knjiženjem in razdeljevanjem alimentacijskih prispevkov in drugih prejemkov, kot so pokojnine in invalidnine. V tem letu je bil prisiljen tudi v devetih primerih vložiti tožbo zaradi priznanja očetovstva, v desetih primerih pa izterjati alimentacijske prispevke. Za prejemke in izdatke je tudi vodil poseben račun, ki ga je blagajnik Društva za otroško varstvo in mladinsko skrbstvo redno pregledoval. Njegovo poročilo za leto 1930 je poslalo omenjeno društvo ljubljanskemu mestnemu magistratu in hkrati prosilo, da mu mestni magistrat tudi za leto 1931 nakloni podporo v dotedanjem znesku 2000 dinarjev za kritje stroškov generalnega varuha.⁶³

Očitno pa so se pojavljale tudi kritike dela generalnega varuha. Namreč v začetku leta 1932 je bilo na župana naslovljeno pismo (podpisnik je neberljivo napisan), katerega avtor opozarja, da je generalno varuštvo v obliki, kot je bilo do tedaj, zastarelo.⁶⁴ Tako naj bi bil način izvrševanja varstvenih zadev le birokratski, ker naj ne bi slonel na neposrednih stikih s prizadetimi, ampak samo na posledicah intervencije varstvenih sodišč. Vseboval naj ne bi niti glavnih elementov, in sicer kurativnega in preventivnega. Posloval naj bi »suhoparno in primorano«, saj je npr., tako avtor pisma, pri 593 varovancih interveniral glede priznanja očetovstva samo v 10 primerih, medtem ko dejansko 45% nezakonskih očetov sploh ni bilo znanih ali pa niso želeli priznati očetovstva. Zato je avtor omenjenega pisma predlagal ustanovitev generalnega varuštva pri mestni občini, in sicer takega, ki bi nudilo ne samo pravno, ampak tudi socialno in zdravstveno zaščito, obenem pa bi dajalo tudi pravne in socialne nasvete. Tudi finančno naj bi bilo to varuštvo cenejše. Po avtorjevih navedbah naj bi zadostoval kredit v vrednosti 10.000 dinarjev. Ob koncu svoje kritike je tudi poudaril, da je tovrstno varuštvo uvedeno v vseh večjih zahodnoevropskih mestih.⁶⁵ Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrbstvo pa je že junija 1932. leta prosilo mestno načelstvo, da »blagovoli slavno mestno načelstvo« za prihodnje proračunsko leto zvišati postavko za generalnega varuha, in sicer na 4000 dinarjev, saj so »stroški, ki so zvezani s poslovanjem generalnega varuštva, prav izdatni, tako da dosedanji prispevek ne krije niti polovice«. ⁶⁶

Kot povedano, se je poskušalo revnim otrokom lajšati stisko tudi s pošiljanjem v počitniške kolonije. Tako je bilo na seji socialno-političnega odseka mestnega načelstva v Ljubljani z dne 7. julija 1933 sklenjeno, da se prispeva za rudarske otroke iz Trbovelj znesek 6000 dinarjev, in sicer iz fonda »počitniške kolonije«. Za ta znesek naj bi poslali 10 rudarskih otrok z II. mestno kolonijo na morje.⁶⁷ Organizirane so bile tudi zimske kolonije. Tako je ljubljanska šolska poliklinika leta 1932/1933 prvič organizirala zimske počitnice na Rakitni v povezavi s smučarskim tečajem pod zdravniškim nadzorom. V tem letu se je prijavilo 27 otrok. Očitno so bile tovrstne štirinajstdnevne zimske kolonije uspešne, saj je število prijavitelcev stalno naraščalo. Žal pa v te kolonije niso mogli sprejeti več siromašnejših otrok, saj je primanjkovalo finančnih sredstev. Želja je bila, da se najde potrebna sredstva

⁶³ ZAL, LJU 489, Prošnja Društva za otroško varstvo in mladinsko skrbstvo, 1. januar 1931.

⁶⁴ ZAL, LJU 489, Pismo županu z dne 22. januarja 1932.

⁶⁵ ZAL, LJU 489.

⁶⁶ ZAL, LJU 489, Prošnja Društva za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljana na Mestno načelstvo v Ljubljani z dne 18. junija 1932.

⁶⁷ ZAL, LJU 489, Uradno poročilo, 8. 7. 1933.

in vključi v tovrstne kolonije tudi otroke iz socialno šibkih slojev.⁶⁸ Šolska poliklinika je seveda organizirala tudi poletne počitniške kolonije na Rakitni. Tam je bil zgrajen tudi bazen z večjim igriščem. Hkrati s to počitniško kolonijo je šolska poliklinika organizirala še druge. V šolskem letu 1930/1931 je v ta namen uporabila prostore zdravstvenega doma v Medvodah in v Lukovici, zato da bi omogočila čim večjemu številu slabotnih otrok okrepitev. Zlasti v Medvodah se je vsako leto večalo število otrok in v letu 1934/1935 doseglo maksimum, to je 54. V Lukovici, kjer pa je bilo manj prostora, pa je bilo stalno le po 20 deklic. V obeh kolonijah so imeli otroci možnost kopanja v naravi. Šolska poliklinika sama ni imela dovolj finančnih sredstev za namestitve vseh otrok v omenjenih treh kolonijah. Na pomoč je priskočil fond za zdravstveno zaščito učencev, protituberkulozni dispanzer, banovina, občine, Rdeči križ v Trziču, deloma pa so oskrbovalnino krili starši.⁶⁹

Zdravstvena in socialna zaščita mater in otrok po letu 1935

Po letih 1927-1929 si je vso politično moč v Sloveniji spet pridobila nekdanja Slovenska ljudska stranka, ki je od konca junija 1935 sodelovala v vladi Milana Stojadinoviča. Anton Korošec je bil notranji minister.

V tem obdobju so glede zdravstveno-higienskega dela v Sloveniji dobili tri nove zdravstvene ustanove, in sicer zdravstvena domova v Ponikvah in v Dolnji Lendavi ter šolsko polikliniko na Rakeku. V Ponikvah na Dolenjskem je bila pod predsedstvom domačega župnika in javnega delavca Antona Mrkuna ustanovljena prva slovenska zdravstvena zadruga, ki je prevzela v svoj delokrog tudi funkcijo zdravstvenega doma. Povod za njeno ustanovitev je bila gospodarska kriza, saj so mnogi prišli celo v tako stisko, da niso imeli denarja niti za zdravnika in zdravila. Pristopnina je znašala 10 dinarjev. Vsak član je plačeval 5 dinarjev mesečnega prispevka. Če je družinski oče pristopil k zadrugi, je dobil vsak član družine brezplačno zdravniško pomoč v ambulanti v Ponikvah. Za zdravnikove obiske na domu se je plačal minimalni znesek. V času gospodarske krize so imeli kmetje malo denarja, zato jim je bilo omogočeno plačevanje prispevkov v naravi, to je npr. s krompirjem, drvimi, zelenjavo ipd. Zadruga je imela tudi lastno zadržno lekarno, ki jo je upravljal zadržni zdravnik. Člani zadruge so dobili vsa zdravila 30% ceneje kot v drugih lekarnah. Zadruga je odprla tudi polikliniko za dojenčke in male otroke ter posvetovalnico za matere. Revne matere so dobile brezplačne plenice in druge stvari, ki so potrebne za dojenčka. Matere so dobile tudi brezplačen pouk in navodila glede ravnanja z otroki, da ohranijo zdravje. Zadržnem zdravniku je v ambulanti pomagala tudi zaščitna sestra, ki je tudi po hišah obiskovala matere in jim svetovala glede nege otrok. Večkrat je tudi izvedla razkužitev prostorov in obleke za umrlimi bolniki. Za lažje izvajanje socialnega dela je zadruga ustanovila zdravstveni sklad. Revni člani zadruge so bili upravičeni tudi do majhnega kredita na kratke obroke.⁷⁰ V letu 1935 je začel v zdravstvenem domu v Mariboru delovati Dom za matere in dojenčke, ki je razpolagal s 30 posteljami in je sprejemal predvsem tiste otroke, za katere ni nihče skrbel in so bili potrebni nege v domu. Ker Maribor ni imel otroške bolnišnice, je dom sprejemal tudi bolne

⁶⁸ Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije, str. 344.

⁶⁹ Prav tam, str. 343.

⁷⁰ Prav tam, str. 450-452.

dojenčke. Kadar koli pa je bila potreba, je dom sprejel tudi matere z dojenčki. V domu je bilo od 18. avgusta 1935 do 31. decembra 1935 oskrbovanih 54 dojenčkov in dve materi v skupno 1027 oskrbnih dneh. Npr. leta 1936 pa 123 dojenčkov in tri matere v skupno 3903 dneh.⁷¹ Leta 1935 je bil pri šolski polikliniki v Ljubljani ustanovljen oddelek za usta in zobe z namenom, da se do-
raščajoči mladini, zlasti socialno šibkejši, ohrani zdravo zobovje. Pri socialno-me-
dicinskem oddelku Higienkega zavoda je bil ustanovljen odsek šolski zdravnik, ki
je prevzel izvajanje šolsko-zdravniške službe, ki je bila do tedaj v delokrogu šolske
poliklinike v Ljubljani.

Kljub prizadevanju za lajšanje stiske revnih otrok in mater je socialni oddelek
mestnega načelstva v Ljubljani dnevno dobival prošnje za pomoč. Tako je neka
samska mati petih otrok M. R. iz Zelene jame v Ljubljani, katere mož je že pred
leti stopil v samostan, zaprosila za stalno podporo, saj ni dobila zaposlitve in je
bila popolnoma brez sredstev.⁷² Mestno poglavarstvo ji je odgovorilo, da se nje-
nemu sinu S., ki se je učil za krojača, odobri podpora v obdobju od 1. aprila 1936
do 31. marca 1937 po 50 dinarjev. Denar se naj bi nakazoval njegovemu kro-
jaškemu mojstru.⁷³ V letu 1937 je M. R. ponovno zaprosila za podaljšanje pod-
pore za svojega sina vsaj do oktobra 1937, ko naj bi sin končal z učno dobo in
postal krojaški pomočnik.⁷⁴ Po predhodnem nadzoru družinskih razmer prosilke ji
je bila prošnja ugodena. Ugotovilo se je, da je družina živela v zelo slabih raz-
merah. Prosilka je bila stara 57 let in ni dobila stalne zaposlitve (samo prilož-
nostno in slabo plačano), najstarejši sin je imel kot čevljarški pomočnik zelo
skromen zaslužek, 23-letna hči kljub trudu ni dobila zaposlitve.⁷⁵ Skratka, družina
se je težko prebijala skozi življenje, njihov mož in oče pa očitno iz samostana ni
mogel nič pomagati.

Na mestni socialni urad se je obrnilo tudi mestno otroško zavetišče na Viču v
Ljubljani, ki je zaprosilo za povrnitev stroškov šivanja 12 deških oblek iz blaga, ki
ga je mestno načelstvo podarilo svojim varovancem v domu, in sicer v vrednosti
320 dinarjev. Prošnji je bilo ugodeno.⁷⁶ Vsaki prošnji pa ni bilo ugodeno. Upra-
viteljstvo uršulinske ljudske šole v Ljubljani je novembra 1937 leta poslalo mest-
nemu socialnemu uradu prošnjo za prispevek v vrednosti 4500 dinarjev, ki naj bi
bil namenjen božičnemu obdarovanju 30 revnih učenk, ki so bile hčere delavskih
ali celo brezposelnih staršev, hčere vdov ali pa so bile sirote brez staršev.⁷⁷ Prošnja
je bila zavrnjena z utemeljitvijo, da bo mestno poglavarstvo samo izvedlo obširno
božično obdarovanje revežev, kar je povezano z velikimi stroški.⁷⁸

V letu 1935 je bila ustanovljena Jugoslovanska Unija za zaščito otrok, sekcije za
dravsko banovino v *Ljubljani*, ki si je zadala za svojo poglobitno dolžnost, da
preuči vsa slovenska mladinska zaščitna vprašanja in na podlagi teh ugotovitev
napravi načrt in postavi temelje za prihodnje delo. Do leta 1939 je Uniji uspelo
združiti v svoj krog 33 mladinsko zaščitnih društev in zvez, povezati njihovo delo z

⁷¹ Prav tam, str. 379.

⁷² ZAL, LJU 489, f. 2211, l. 1937, Prošnja M. R.

⁷³ ZAL, LJU 489, dok. št. 14884/36.

⁷⁴ ZAL, LJU 489, Prošnja M. R.

⁷⁵ ZAL, LJU 489, dok. št. 17268/37.

⁷⁶ ZAL, LJU 489, Mladinsko zavetišče na Viču, 20. 3. 1937.

⁷⁷ ZAL, LJU 489, f. 2222, l. 1937, Prošnja za podporo za revne učenke.

⁷⁸ Prav tam, dok. št. 73032/37.

delom oblasti, poglobiti mladinsko zaščitno delo, ga organizirati in izpopolniti.⁷⁹ Po podatkih glasila Unije »Zaščita otrok in mladine« je v obravnavanem času v Sloveniji izhajalo 218 slovenskih časopisov in revij, a niti eden se ni posvetil izključno zaščiti slovenskih otrok. 39% slovenskega prebivalstva je bilo v tem času starega manj kot 19 let in za teh 500.000 slovenskih otrok in mladine ni bilo časopisa, ki bi skrbel izključno za njihove zdravstvene, socialne, vzgojne in pravne interese.⁸⁰ Unija je v svojem glasilu objavila tudi program Zaščite otrok in mladine.⁸¹ V njem se je zavzela za čim tesnejše sodelovanje med javno in zasebno mladinsko zaščito, za pomoč pri reševanju vseh aktualnih mladinsko zaščitnih vprašanj javne in zasebne iniciative, za zaščito družine, in sicer tako, da se ohrani njeno duševno in telesno zdravje, da se »lačne otroke nasiti, bolne neguje, za ostalim pomaga, zašle na kriva pota reši, sirotam in zapuščenim zagotovi življenjski obstanek ...«. To pa je bilo, tako program, moč doseči z učinkovito organizacijo splošne socialne, zdravstvene, vzgojne in pravne zaščite, in sicer z ustanavljanjem mladinsko zaščitnih domov, šolskih kuhinj, otroških vrtcev, dnevni zavetišč, otroških igrišč, mladinskih knjižnic, čitalnic, delavnic, s sodelovanjem pri reševanju stanovanjskega vprašanja, vprašanja otroške prehrane, obleke, počitka, učenja, zdravja itd.⁸² Omenjeno glasilo je tudi opozarjalo na nujnost nove, moderne zakonodaje glede zaščite otrok in mladine, saj je bil Zakon o zaščiti otrok in mladine iz leta 1922 v marsičem že zastarel. Prav tako je pozivalo javne in zasebne mladinske zaščitne delavce, da se bolj informirajo o predpisih, ki zadevajo mladinsko zaščito, in da jih znajo tudi pravilno tolmačiti. Zato je predlagalo, da se začnejo vprašanja zakonov in uredb s tega področja sistematično obravnavati, pravilno tolmačiti in izvajati. K temu pa naj bi veliko prispevalo prav omenjeno glasilo, ki bo objavljalo zakonodajo s tega področja in jo tudi tolmačilo.⁸³

Unija je bila kritična tudi glede skrbstva za materinstvo v Sloveniji. Po njenem mnenju zaščita za porodnice, otročnice, kakor tudi za novorojenčke ni bila zadostna, kar naj bi bila tudi dokaz nizka rodnost v Sloveniji (npr. leta 1936 na 1000 prebivalcev 23,45), najnižja v Jugoslaviji.⁸⁴ Opozarja, da se še vedno ogromna večina nosečih žena med nosečnostjo ni dala pregledati niti babici niti zdravniku. Več kot 50% porodnic naj bi, tako Unija, še vedno rojevalo brez strokovne babiške pomoči. Zato je Unija predlagala, da bi se obstoječim organizacijam in zavodom, ki so služili zaščiti mater in otrok, priključil še nov člen v obliki posvetovalnice za matere, ki naj bi bila dopolnilo obstoječih institucij in naj bi jo najprej ustanovili v Ljubljani. Organizirana naj bi bila tako, da bi zadostovala za lokalne potrebe mesta Ljubljane in bližnje okolice. Posvetovalnici naj bi bil priključen dom za nosečnice, ki iz zdravstvenih ali socialnih razlogov ne morejo roditi doma. Obe ustanovi naj bi sodili v okvir ljubljanske porodnišnice zato, da bi se skrb za noseče in porodnice vodila po enotnih vidikih, kajti delo porodnišnice bi bilo v socialnem in zdravstvenem pogledu uspešnejše, če bi bila noseča žena že prej nadzorovana. Posvetovalnica bi morala tesno sodelovati tudi z ustanovami za za-

⁷⁹ Zaščita otrok in mladine. Glasilo Jugoslovanske Unije za zaščito otrok, sekcije za dravsko banovino, 1. 3. 1939, št. 1, str. 1, Zakaj?

⁸⁰ Prav tam, str. 2, Program »Zaščite otrok in mladine«.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Prav tam.

⁸³ Prav tam, str. 7, Zakoni in uredbe.

⁸⁴ Prav tam, 15. 3. 1939, št. 2, str. 1, Zaščita materinstva.

ščito otrok. S tovrstnimi ukrepi naj bi se dosegla pravična razdelitev porodniške pomoči, saj je imelo, po mnenju Unije, največ koristi od ljubljanske porodnišnice mestno prebivalstvo, medtem ko podeželje ni moglo v tolikšni meri uživati socialne in zdravstvene podpore, ki jo je nudila porodnišnica.⁸⁵

Že konec leta 1936 je dr. Ivo Pirc opozoril na še vedno nizko ozaveščenost mater, ki se kljub veliki propagandi, velikemu socialnemu in zdravstvenemu delu in kljub velikim priložnostim, ki so jih materam nudile otroške ustanove (zavod za zaščito mater in otrok, otroški dispanzer in posvetovalnice za matere dojenčkov in malih otrok), še vedno niso v zadostni meri obrnile na te ustanove takrat, ko je bilo to res potrebno. Tako so mnoge pripeljale v zavod in dom za matere in dojenčke otroke v takem stanju, da je bila »vsaka najbolj skrbna nega, strežba in zdravniška pomoč zaman«, saj so bili otroci shujšani, ohlajeni in »takorekoč na pol mrtvi«. V dom so prišli otroci, težki celo manj kot 1000 g, in »še tega prinese mati pozno«. Dr. Pirc je zato pozval vse zdravnike in ustanove, da matere takoj po porodu poučijo, da v takšnih primerih pride v poštev le specialni zavod.⁸⁶

Sklep

Kljub finančnim in drugim težavam si je banovinska uprava v Sloveniji prizadevala za čim boljše zdravstveno in socialno zaščito najbolj ranljivega dela prebivalstva. Dr. Anton Breclj je v poročilu o delu VI. oddelka kraljevske banske uprave izrazil zadovoljstvo nad doseženim. Tako so bili narejeni pomembni premiki na področju mladinskega skrbstva. Ko je leta 1927 te posle prevzela država, je bila »povsod velikanska stiska, od povsod vpitje: dajte nam več dečjih domov, zidajte nove domove, ker so sedanji pretesni. Mi pa smo stvar napravili drugače in zdi se, da bolj pravilno.«⁸⁷ Namreč, mladinsko skrbstvo so razširili na »večkratno obsežnost«. Šoloobvezne otroke so oddali v zavode, v Ljubljani dečke v Marijanišče, deklice pa v Lichtenthurnov zavod. Druge otroke pa so poslali v rejo na deželo in na ta način želeli doseči, da »nebogljenim, zapuščenim otrokom iz mest in industrijskih krajev nudimo možnost, da pridejo v stik z našo grudo«.⁸⁸ Dr. Breclj je v svojem poročilu poudaril, da je bilo mnogo več otrok v reji kakor pa v zavodih. Rejnikom je banska uprava plačevala oskrbnino, ki se je gibala med 200 in 300 dinarjev. Našli pa so se tudi dobri ljudje, ki so takšnega zapuščenega otroka vzeli za svojega. Je pa dr. Breclj izrazil potrebo po povečanju mladinskega skrbstva, saj je bil, po podatkih VI. oddelka, takšnega skrbstva deležen komaj vsak tretji ali četrti otrok, ki je bil potreben pomoči. Predlagal je ustanovitev še tretje matične ustanove v Celju (poleg Maribora in Ljubljane), ker je bilo na tem področju veliko revščine. Opozoril je tudi na potrebo po povečanju skrbi za »moralno ogrožene ali pa pokvarjene in tudi polno zdravstveno okrnjene otroke«. V nekdanji prisilni delavnici v Ljubljani je obstajalo deško vzgajališče, ki so ga nato premestili v Ponočiče na veleposestvo. Ta zavod je sodil v proračun prosvete ne pa VI. oddelka, nad čimer je dr. Breclj sicer izrazil začudenje, a nato poudaril, da je »vseeno, ali dobi zavod potrebna sredstva iz levega ali desnega žepa«. Izrazil je tudi potrebo po

⁸⁵ Prav tam, str. 2.

⁸⁶ Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije, str. 312-313.

⁸⁷ Dr. Anton Breclj, Mladinsko skrbstvo in zdravstvo v Sloveniji. Ljubljana 1936, str. 2.

⁸⁸ Prav tam.

ustanovitvi vzgajališča za dekleta, saj »so tudi dekleta pod kožo krvava in imajo dosti podobnih slabosti kakor moški«. Premalo je bilo, tako Brecelj, narejenega tudi za preskrbo šoloobveznih otrok, ki so bili zaostali v duševnem razvoju. Opozoril je na potrebo po ustanavljanju pomožnih šol.⁸⁹

Glede dosežkov v zdravstvu dr. Brecelj ni izrazil zadovoljstva. Banska uprava Dravske banovine je izdala uredbo o banovinskih zdravnikih, ki jo je banovinsko zdravništvo izpodbijalo kot »nasilno in protizakonito«, saj so po tej uredbi banovinski zdravniki postali uradniki, ki so imeli veliko več obveznosti kot drugi uradniki, pravic in plače pa dosti manj. V »žalostnem položaju« pa so bile tudi babice. Banska uprava je leta 1932 ukinila babiško uredbo, ki je določala, naj ima vsaka porodnica ob porodu babiško pomoč. Tudi manjši okoliši so imeli svoje babice, ki so jih nekdanje oblasti plačevale iz svojih sredstev. Babice niso prejemale visokih plač (mesečno 200-300 dinarjev), toda bile so dolžne oskrbovati vse porodnice svojega okoliša, revne brezplačno, druge pa po najnižjem ceniku. Po ukinitvi omenjene uredbe babiška služba ni bila več urejena. V zakonu o zdravstvenih občinah je bilo določeno, da mora priti na vsakih 5000 prebivalcev po ena babica. To babico je nastavila občina. Praksa je bila žal drugačna. Tako je bila npr. za mesto Ljubljana nastavljena na občinske stroške le ena babica (po zakonu bi jih moralo biti 14), in sicer na Barju s »sijajnim honorarjem« mesečno 50 dinarjev. Po besedah dr. Brejca se je ta ženica »pohvalila, da zadnje redukcije, ko so tudi na magistratu znižali plače, ni bila deležna«.⁹⁰

V žalostnem stanju je bila tudi ženska bolnica s porodnišnico, ki je bila državna bolnišnica. Imela je precejšno postavko, in sicer 16% državne dotacije. Upravnik bolnišnice je na vprašanje dr. Brejca, kako sploh zmore bolnišnica shajati, odgovoril: »Saj ne moremo ubogim ženam ničesar dajati.«⁹¹ Bolnišnica je imela 50 otroških posteljic, ki so bile skoraj vedno polne, a kljub temu otrok sploh ni bilo v državnem proračunu, »češ saj novorojeni otrok ne rabi nič, ko mu daje mati vse!«.⁹² Očitno je beograjska gospoda pozabila na plenice, odeje in druge stvari, ki jih potrebuje novorojenček.

Dunja Dobaja

SOCIAL AND HEALTH PROTECTION OF MOTHERS AND CHILDREN FROM 1919 TO 1939
IN THE TERRITORY OF THE FORMER DRAVA BANATE

S u m m a r y

The new situation after 1918 called for an extensive development of hygiene and, in this context, also the development of the protection of mothers and children. According to Dr. Ivo Pirc, the director of the Hygiene Institute at the time, it was necessary to »roll up the sleeves and get to work«. The legislation was in disarray, the institutions for the protection of mothers and children were practically non-existent, except for a small maternity hospital and children's hospital, which was of a curative nature. In the period under consideration, when the first foundations of the preventive medicine and thus the groundwork for public health were established, much attention was paid to the establishment of the institutions which would follow the mothers already during their pregnancy and prepare them for the time after birth, when all the care is focused on the newborn babies. Thus, in cooperation between the health section for Slovenia and a private association - the children's clinic and association

⁸⁹ Prav tam, str. 2-5.

⁹⁰ Prav tam, str. 10.

⁹¹ Prav tam, str. 31.

⁹² Prav tam.

Društvo dečji in materinski dom kraljice Marije - the Institute for the Health Protection of Mothers and Children was established, and its maintenance was largely taken over by the state. The first to become operational was the children's polyclinic as the first subdepartment of the children's clinic. Initially the Institute also faced the lack of professional staff. The founding of the nursing school was a step towards the improvement of this situation. The first generation of nurses was trained precisely for the care of babies and small children at the Institute for the Health Protection of Mothers and Children. Nurses also visited the mothers at home, instructing them in childcare. Such childcare was all the more urgent due to the extensive prevalence of tuberculosis, which was a typical social disease in the period under consideration, threatening especially small children. In the Kingdom of SHS an active struggle against tuberculosis began with the establishment of anti-tuberculosis leagues. The first of these was formed in 1922 in Maribor. The pulmonary disease clinic was founded under its wing. Medical centres, whose establishment was ordered by the Ministry of Health in Belgrade, were important institutions for the preventive health care of the people. The first medical centre was established in Lukovica pri Domžalah. The work of medical centres was supervised by the Hygiene Institute in Ljubljana. It consisted of work at the clinic and field work. 1930 was an important year for the development of the hygiene organisation. In this year the new Decree on the organisation in the field of hygiene institutes and health centres was issued, unifying the organisation of all the hygiene institutions in the state. Among other things, in this year the holiday home for infirm children was established in Rakitna. The Great Depression also resulted in a large number of dependent or poorly cared for children. Various benevolent associations also contributed to the relief. In order to improve their lives, poor children were sent to holiday colonies. Thus in the year 1932/1933 the Ljubljana school polyclinic organised winter vacations in Rakitna for the first time. It also organised summer holiday colonies here, since the holiday home also had a pool. Unfortunately not all children had the opportunity to benefit from this.

1.01
Prejeto 18. 5. 2010

UDK 355.424.(497.4Ljubljana)"1941/1945"

Mojca Šorn*

Sistem protiletalske obrambe v Dravski banovini in v času druge svetovne vojne (s poudarkom na Ljubljani)**

IZVLEČEK

V prvem delu prispevka avtorica na podlagi ukrepov najvišjih državnih in banovinskih oblasti iz tridesetih let 20. stoletja prikaže, kakšne razsežnosti je dosegla doktrina protizračne obrambe v Dravski banovini, v drugem delu pa s pomočjo tiskanih virov, arhivskega gradiva in spominske literature na primeru Ljubljane ponazori, kako so se ukrepi, ki so se lotevali vprašanja zaščite prebivalstva in stavb v primeru zračne nevarnosti, izvajali v praksi.

Ključne besede: Slovenija, Dravska banovina, Ljubljana, druga svetovna vojna, protiletalska obramba

ABSTRACT

THE SYSTEM OF ANTI-AIRCRAFT DEFENCE IN THE DRAVA BANATE AND DURING WORLD WAR II (WITH AN EMPHASIS ON LJUBLJANA)

In the first part of her contribution the author demonstrates, on the basis of the measures taken by the highest state and Banate authorities in the 1930s, what dimensions the anti-aircraft defence doctrine in the Drava Banate achieved. In the second part, with the aid of printed sources, archive materials and memoirs, the author demonstrates, on the example of Ljubljana, how the measures dealing with the issues regarding the protection of the population and buildings in case of the air raid danger were carried out in practice.

Key words: Slovenia, Drava Banate, Ljubljana, World War II, anti-aircraft defence

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: mojca.sorn@inz.si

** Članek je nastal v okviru projekta št. M6-0163 (B) - Organizacija, priprava in uporaba obojnih sil v vojaški doktrini in praksi na slovenskem ozemlju v 20. stoletju, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. M6-0163 (B)). Drugi del prispevka, t. i. mikroštudija, temelji na monografiji avtorice: Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2007 (dalje Šorn, Življenje Ljubljančanov).

I.

Od konca prve svetovne vojne so se evropske države zavedale, da bodo vojaška strategija in vojaški spopadi v prihodnosti zavzeli povsem nove razsežnosti. Domnevale so, da v primeru nove vojne ne bodo prizadeti samo vojaki na fronti, temveč bo zaradi zastraševalnih letalskih napadov oziroma bombardiranj v veliki nevarnosti tudi civilno prebivalstvo v zaledju, zlasti prebivalstvo večjih mest, industrijskih krajev in naselij ob pomembnih prometnih (cestnih in železniških) poteh in križiščih, poleg njih, njihovih bivališč in industrijskih objektov pa tudi skladišča osnovnih življenjskih potrebščin.¹

Takšno razmišljanje in zgled mnogih evropskih držav sta v začetku tridesetih let 20. stoletja tudi Kraljevino Jugoslavijo pripeljala do odločitve, da bo na morebitne zračne napade oziroma na obrambo pred zračnimi napadi poleg vojske pripravljala tudi civilno prebivalstvo. S tem se je želela izogniti številnim človeškim žrtvam in materialnim izgubam, hkrati pa je želela ohraniti moralne in materialne pogoje za nadaljnji odpor. Pri tem je ciljala na zagotovitev čim hitrejšega odpravljanja posledic morebitnega napada in na neovirano delovanje pomembnejših služb, pri čemer je posebno skrb namenjala varovanju sredstev za preskrbo vojske in civilistov oziroma pomembnejših objektov.

Na predlog inšpektorja kopenske obrambe in na temelju 192. člena Zakona o ustroju vojske in mornarice ter 26. člena Uredbe o Inšpekciji kopenske obrambe je minister za vojsko in mornarico leta 1932 izdal navodilo *Opšti uput za rad u cilju odbrane zemlje na slučaj neprijateljskog napada iz vazduha*.² »Opšti uput«, ki je pomenil temelj protizračne obrambe, je ločil aktivna, pasivna in pomožna obrambna sredstva. Organi vojske so bili zadolženi za vodenje obrambe z aktivnimi sredstvi, za obrambo dežele in prebivalstva s pasivnimi sredstvi pa so bili zadolženi številni organi vojne oblasti: Inšpekcija kopenske obrambe, Komande armadnih oblasti, Komande divizijskih oblasti, komandanti mest kot izvršni organi komand armadnih in divizijskih oblasti, sledeči organi oblasti notranje uprave: Ministrstvo za notranje zadeve, splošne upravne oblasti (bani, sreski načelniki, mestni načelniki) in mestne oblasti. Za protiletalsko obrambo so bili zadolženi tudi vsi drugi organi vrhovne državne uprave, se pravi vsa ministrstva z ustreznimi organi in javne ter privatne ustanove, društva ipd.³

Konec tridesetih let 20. stoletja je minister za vojsko in mornarico nanizal vse več zaščitnih ukrepov, ki so se nanašali na državljane Kraljevine Jugoslavije. V Službenih novinah Kraljevine Jugoslavije je 15. aprila 1939 izšla uredba o zaščiti prebivalstva v vojnem času,⁴ 6. maja 1939 pa je bila uredba osrednje vlade o zaščiti pred zračnimi napadi objavljena tudi v slovenskem uradnem listu.⁵ Namen uredbe je bil obraniti in zaščititi prebivalstvo in njegovo imetje pred učinkom sovražnih

¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Zaščitni urad (LJU 501), t. e. 4, ovoj 1933, Pov. št. 18/33.

² Opšti uput za rad u cilju odbrane zemlje na slučaj neprijateljskog napada iz vazduha. Beograd 1932.

³ Prav tam, str. 39-53.

⁴ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, št. 84, 15. 4. 1939, str. 435-449, Uredba o zaščiti od vazdušnog napada.

⁵ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 36, 6. 5. 1939, str. 381-393, Uredba o zaščiti pred zračnimi napadi.

napadalnih sredstev iz zraka. Obramba pred zračnimi napadi se je delila na teritorialno zračno obrambo kot aktivno obrambo in na zaščito prebivalstva ter njegovega imetja pred zračnimi napadi kot pasivno obrambo. Uredba je nadalje velevala, da mora biti zračna zaščita sestavljena iz kemijske, zdravstvene in tehnične službe ter iz organizacije drugih pomožnih služb, se pravi propagande, tečajev in vaj. Predvidevala pa je tudi evakuacijo prebivalstva. Pripravljalna dela za zaščito države in prebivalstva pred zračnimi napadi so bila zaupana posameznim banskim upravam, v Sloveniji Banovinskemu odboru za zaščito pred zračnimi napadi in posameznim krajevnim odborom. V krajih z nastanjenimi vojaškimi enotami je bil poveljnik vojaška oseba, v krajih brez vojaštva pa so poveljniki zračne obrambe lahko postali civilisti.⁶

V Dravski banovini so pristojni organi uredbe protiletalske obrambe v večini spoštovali in jih poskušali čim bolj dosledno uresničevati tudi v praksi. Prispevek slednje obravnava s področja pasivnih in pomožnih obrambnih sredstev.

V sklopu prvih je bilo na temeljih »Opštega uputa« v letih pred drugo svetovno vojno izpostavljeno in obravnavano predvsem vprašanje gradnje zaklonišč oziroma preurejanje ustreznih prostorov v zaklonišča, ki so morala poleg zaščite pred zračnimi napadi zadostiti standardom protipožarne varnosti, ščititi pa so morala tudi pred bojnimi strupi oziroma pred škodljivimi kemijskimi sredstvi. Nadalje je bilo pomembno vprašanje maskiranja posameznih območij oziroma objektov in zatamnitev. Z maskiranjem posameznih območij in z izdelavo lažnih objektov naj bi preusmerili pozornost napadalca s pravih tarč, z zatamnitvijo pa bi povzročili nenatančno ciljanje. Posledica obeh ukrepov bi bila tako manjša škoda napada. Nič manj pomembne niso bile priprave za evakuacijo prebivalstva in priprave za nadomestno nastanitev in vzdrževanje žrtev napada. V začetku tridesetih let 20. stoletja je veljalo, da je z evakuacijo treba kar se da znižati številko ogroženih prebivalcev v večjih mestih, pa tudi omogočiti nemoteno delovanje posameznih pomembnejših služb. Evakuacijo so pripravljali natančno in sistematično; treba je bilo vedeti točno število evakuiranih oseb, predvideti je bilo treba zbirna mesta, transporte, kraje nastanitve in nastanitveno infrastrukturo (predvsem pomembno je bilo vprašanje preskrbe) oziroma za slednjo poskrbeti že v mirnem času.

V sklop drugih - pomožnih obrambnih sredstev - so spadale razne službe, ki so pri protiletalski zaščiti sodelovale tako z aktivnimi kot pasivnimi sredstvi, njihovo delovanje pa je bilo preventivno in kurativno. Te službe so morale biti ustanovljene, ustrezno opremljene in izurjene že v mirnem času. Ena najpomembnejših služb je bila obveščevalna služba, ki je bila zadolžena za spremljanje in poročanje o gibanju in aktivnostih sovražnih letal. Organizacija te službe je bila v pristojnosti organov vojnih oblasti, ki so predvidele postavitev stalnih opazovalnic in posebnih organov (obveščevalnih centrov) za obveščanje in objavljanje nevarnosti v mestih. Opazovalne postaje, ki so razpolagale s stalnim osebjem in vsemi potrebnimi sredstvi za opazovanje in javljanje, so bile v navezi z mestnimi postajami za objavljanje nevarnosti.

Druge potrebne službe, organizirane v delokrogu občin, so bile gasilska služba, zaščitna služba pred bojnimi strupi, sanitetna služba, tehnična služba in policijska služba.

⁶ Prav tam.

Eno izmed najhujših posledic letalskega napada na zaledje je predstavljal požar, zato je bila gasilski službi, ki je imela nalogo preprečevati in zadušiti požar, pripisana velika pomembnost in odgovornost. Nenehno se je poudarjalo, da morajo biti ekipe gasilcev dovolj številčne in dobro organizirane, opremljene (tako z materialom, ki služi pri gašenju, kot tudi z rezervami vode) in izurjene. Grozljiva je bila nadalje misel na napad z bojnimistrupi, ki lahko terja veliko žrtev in povzroči veliko moralno depresijo med prebivalstvom, zato je bila predpisana tudi organizacija službe za zaščito pred bojnimistrupi. Ta služba je bila skupaj s sanitetno službo poleg iskanja, reševanja in zdravljenja ranjenih oseb zadolžena tudi za nevtralizacijo bojnihstrupov in čiščenje zastrupljenih prostorov in predmetov. Jasna je bila nadalje potreba po ustanovitvi tehnične službe, ki je bila zadolžena za odkopavanje ruševin, reševanje ljudi in čiščenje terena za promet ter vzdrževanje oziroma obrambo raznih pomembnih objektov: skladišč hrane, rezervoarjev vode, elektrarn ipd. Kot zadnjo potrebno službo v primeru zračnega napada so odgovorni navajali policijsko službo in ji v izjemnih razmerah dodelili veliko večje pristojnosti kot v mirnem času. Pripadniki te službe so skrbeli za izvajanje vseh predpisov, ki so bili določeni za čas napada.

Temeljne določbe protizračne obrambe so se nanašale tudi na neposredno skrb za civiliste oziroma na njihovo ozaveščanje, izobraževanje itd. Vsak posameznik naj bi bil poučen, kako se lahko in kako se mora obnašati pred nevarnostjo, med njo in po njej. Po smernicah Inšpekcije kopenske obrambe, ki je sodelovala z ministrstvom za notranje zadeve in Upravo društva Rdečega križa, so za izobraževanje in ozaveščanje prebivalcev skrbeli posamezne banovine in komandanti odgovarjajočih armadnih oblasti, izvršni organi pa so bile mestne upravne oblasti.

Za ozaveščanje prebivalcev so bila v Dravski banovini organizirana razna predavanja in razstave na temo protizračne zaščite, številne so bile razprave v časopisju in strokovna literatura, svoje pa so k seznanjanju s podrobnostmi v zvezi z različnimi službami obrambe in postopkom obrambe prispevali tudi kinematografi in radio. V Sloveniji je v letih pred drugo svetovno vojno potekalo tudi več praktičnih vaj, ki so civiliste učile, kako ravnati v primeru nevarnosti iz zraka in zatemitve.

Čeprav je bila v tridesetih letih 20. stoletja protiletalska zaščita v Dravski banovini v smislu teritorialne pokritosti izvedena v celoti (v njeno mrežo so namreč spadali vsi večji in vsi strateško pomembnejši kraji), je zaradi pomanjkanja finančnih sredstev šepala njena materialna organizacija. To pa je na doktrini protizračne obrambe pustilo pečat. O uspešnosti pasivne obrambe so dvomili tako odgovorni kot tudi mediji, ki so opozarjali na njen premajhen učinek v propagandnem in v poučnem pogledu, hkrati pa so svarili, da jih zaradi premajhne pripravljenosti in pomanjkljive opreme javnost ne jemlje resno. Da je bilo temu res tako, ponazarja izsek prispevka o nočni zatemitveni vaji iz Maribora: »Posebno je bilo opaziti, da je bilo prebivalstvo v revnih mestnih okrajih skrajno disciplinirano, medtem ko je bilo v velikih stanovanjskih blokih, kjer je povprečnoma inteligentno in bolje situirano prebivalstvo, skoraj vsako drugo okno osvetljeno, posebno pa še velika stopnišča. Od tovarn, kjer so se pričakovale največje težave v tem oziru, se je pokazalo, da je vodstvo upoštevalo dana jim navodila. Samo ena velika tovarna /.../ je delala izjemo. Ves objekt je bil normalno razsvetljen in od daleč viden. /.../ Ni nam znano, ali je to podjetje bilo kaznovano ali ne, na vsak

način bi moralo biti kaznovano in to objavljeno prebivalstvu, da bi ono videlo da ni nihče privilegiran in izvzet.«⁷

II.

V Ljubljani je bil 1. marca 1933 pod okriljem mestne občine osnovan »Odbor za zaščito mesta proti neprijateljskim napadom iz zraka«, krajše »Odbor za zaščito mesta« (OZAM).⁸ V odboru, ki je deloval po smernicah zakona vojnega ministrstva, so bili, ob sodelovanju s komando Dravske divizije v Ljubljani, udeleženi skoraj vsi oddelki mestne uprave, zlasti mestni fizikat, gradbeni urad, gasilski urad in prostovoljno gasilstvo, reševalna postaja in Rdeči križ. Ta odbor je proučeval vsa vprašanja v zvezi z obrambo mesta v primeru zračnega napada, organiziral je zaščitno službo v tehničnem, zdravstvenem, socialnem in gospodarskem smislu. V ta namen je OZAM prirejal informativna predavanja za širše kroge občinstva, v reševalnih in gasilskih organizacijah pa praktične vaje v nudenju prve pomoči, uporabljanju plinskih mask, o maskiranju pomembnih objektov itd.⁹ Že konec leta 1933 je organiziral prvi »poizkus sovražnega napada iz zraka.«¹⁰ V naslednjih letih (1935, 1936 in 1938) je sledilo kar nekaj podobnih vaj, ki so bile - zaradi že omenjenih vzrokov - le pogojno uspešne. Časnik Slovenski narod je o vaji iz oktobra leta 1935 poročal sledeče: »Ljubljance so morali zopet stališče in zopet je prišlo njihovo mirno življenje malo iz tira. Vendar jih napovedi o »zračnih« napadih (slovenščina se neprestano bogati!) niso več tako vznemirile, kakor predlanskim. Zadnje čase se pač vsi pogovarjamo o vojni vsak dan kakor o vremenu. /.../ S takimi napadi, kakor smo ga doživeli v soboto, si dotični, ki so ga aranžirali, pač ne bodo pridobili ugleda. Ljudje bodo pač dobili čudne pojme o vsem. Celo uro je moral počivati promet. Največ dela so imeli stražniki, ki so zapisovali neposlušne pasante.«¹¹ Pohvalno pri teh vajah je bilo vsaj to, da se je za kemijske in sanitetne službe izurilo približno 1000 dijakov srednjih šol in 250 samarijank Rdečega križa, s pasivno obrambo pa se je seznanilo tudi mnogo ljubljanskih zdravnikov in farmacevtov.¹²

V smislu smernic uredbe o zaščiti pred zračnimi napadi je ljubljanska mestna občina septembra 1939 ustanovila XI. zaščitni urad pri ljubljanskem mestnem poglavarstvu, ki je bil zadolžen za zaščito pred napadi iz zraka, njegova naloga pa je bila tudi preskrba rezervne hrane in organizacija podpore družinam oseb, ki so morale na vojaške vaje. Ta urad se je delil na dva Oddelka, oddelek za splošno zaščito in Oddelek za tehnično zaščito. Prvi oddelek je bil razdeljen na šest odsekov: splošni in propagandni odsek, odsek za evakuacijo (na osnovi uradnih dolečb sta se ban Natlačen in komandant IV. armadne oblasti strinjala, da bo za mesto Ljubljana potrebna evakuacija v širšem obsegu. Mesto naj bi zapustili vsi, ne samo otroci, z izjemo tistih, ki so bili zaradi narave svoje službe vezani na bivanje v mestu), odsek za zaščito otrok, odsek za zdravstveno in kemično službo, odsek za

⁷ Vazдушna odbrana : list za pouku stanovništva rotiv vazdušnih napada, št. 4, 20. 11. 1936, str. 4, Problem popolne zatemnitve mest. Nočna vaja za zatemnitev mesta Maribor.

⁸ ZAL, LJU 501, t. e. 4, ovoj 1933.

⁹ ZAL, LJU 501, ovoj 1933, Pov. št. 18/33; prav tam, ovoj 1934, Pov. št. 87/34.

¹⁰ ZAL, LJU 501, ovoj 1933, Pov. št. 113/33.

¹¹ Slovenski narod, št. 239, 21. 10. 1935, str. 4, Kako je bila Ljubljana »napadena«.

¹² ZAL, LJU 501, t. e. 4, ovoj 1939, Pov. št. 40.

prehrano in odsek za podpore. Tudi drugi oddelek se je delil na šest odsekov: odsek za gradbeni nadzor javnih in zasebnih zaklonišč, odsek za tehnične zadeve pri nastanitvi evakuirancev, odsek za odstranitev ruševin in vzdrževanje prometa, odsek za preskrbo mesta z vodo, odsek za obveščevalno službo, odsek za projektiranje in izdelavo javnih zaklonišč ter naknadno oblikovani odsek za gasilsko službo. Mesto je bilo razdeljeno na 11 rajonov z zdravstvenimi, gasilskimi in tehničnimi ekipami. Zaščitni urad je od konca leta 1939 organiziral in vodil dnevne in nočne zaščitne vaje.¹³ Nadebudni posamezniki pa so se lahko tudi samoizobraževali, saj so 20. februarja 1941 v Mestnem domu odprli »zaščitno šolo«, ki ji je bila priključena tudi stalna »zaščitna razstava«, s tem pa je bil osnovan t. i. zaščitni muzej.¹⁴ Na ljubljanskem velesojmu je mestni zaščitni urad predstavljal protiletalsko zaščitno razstavo, ki je med obiskovalci dosegla velik odziv. Pri učenju so bile koristne tudi razne ustrezne publikacije (od Pravilnika o zaščiti pred napadi iz zraka, ki je bil spisan na osnovi Uredbe o zaščiti pred zračnimi napadi, do Vazdušne odbrane: list za pouk stanovništva protiv vazdušnih napada, ki je izhajal v letih 1936-1941). Otroke in mladino so z različnimi atletskimi in gimnastičnimi vajami za izredne razmere urili kar pri pouku telesne vzgoje.

Po italijanski okupaciji do predvidene evakuacije sicer ni prišlo,¹⁵ ker pa je bila ves čas vojne v Ljubljani nenehno prisotna nevarnost iz zraka, so odgovorni organi od prebivalcev terjali upoštevanje vseh navodil in predpisov v zvezi s protizračno obrambo. Organizacija in delovanje protiletalske obrambe v Ljubljanski pokrajini oziroma v Ljubljani je bila zaupana ministrstvu za notranje zadeve. To ministrstvo je ustanovilo Glavno ravnateljstvo za protiletalsko zračno službo. V Pokrajini je deloval Pokrajinski odbor za protiletalsko zaščito.¹⁶ Na nižjem nivoju so bili organizirani krajevni odbori za zaščito pred napadi iz zraka. Na čelu posameznega je bil krajevni vodja, ki je sodeloval z županom oziroma občinskim komisarjem.¹⁷ Vsi organi protiletalske zaščite so izvajali svoje delo s pomočjo alarma, zatemnitve, zaklonišč, notranje zaščite in obrambe poslopij, zdravniške pomoči, prve pomoči in protipožarne obrambe, javnega reda, z odstranjevanjem ruševin, postavljanjem opor ter z obnavljanjem prog in drugih naprav. S tem se je v Ljubljani še nadalje ukvarjal XI. zaščitni urad. Sodeloval je z vsemi ustreznimi instancami, deloval pa je tudi med ljudmi. Poskušal jim je predstaviti svoje delo in dolžnosti posameznika. Spodbujal jih je k izvajanju zatemnitve, upoštevanju alarma in urejanju zaklonišč. Njegovo delo je v teku vojne padlo na relativno plodna tla, še posebej od konca leta 1943, ko je nevarnost zračnih napadov postajala iz dneva v dan večja, Ljubljanci pa vse bolj ozaveščeni: »Odkar je Italija kapitulirala, so Angloamerikanci kar naprej preletavali mesto ... treba je bilo samo pogledati v oblake, v katera so udarjala njihova krila! /.../ vsak dan ... dve, tri, štiri ure alarmnega stanja ... nazadnje le nastopijo trenutki, ko te ta stalni, grozeči, kotalikajoči se ringelšpil ...

¹³ Pet let dela za Ljubljano. Ljubljana 1940, str. 157-160.

¹⁴ ZAL, COD III, Rokopisne knjige (javnih občinskih sej in županskih sklepov), t. e. 127, a. e. 98, Javne občinske seje 1941-1942, Zapisnik prve redne javne seje mestnega sveta ljubljanskega, 7. 2. 1941, str. 4.

¹⁵ Načrt širše evakuacije ni bil izpeljan, saj so bili odrasli moški obvezniki (pomožnih) vojaških formacij, odrasle ženske pa so bile obveznice pasivne zaščite. V: ZAL, LJU 501, t. e. 4, ovoj 1939, brez številke, 27. 9. 1939. O vprašanju evakuacije prebivalstva več v: Šorn, Življenje Ljubljančanov, st. 77sl.

¹⁶ Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani, št. 15, 20. 2. 1943, str. 83-84, Sprememba sestave Pokrajinskega odbora za protiletalsko zaščito.

¹⁷ ZAL, LJU 501, t. e. 28, Odbor za zaščito mesta in strokovni pododbori, Pov. II/4, št. 4061/1.

grmenje »trdnjav« nad hišami ... to neumno brundanje naredi žalostnega ... ja ... ko postaneš otožen, pobit ... živčen, ker nimaš dovolj razvedrila! /.../ Sirene! ... Piskanje! ... in nato salve! ... Sedeli smo tako med vrečami peska in s tramovi podprtim stropom kleti dve, tri, štiri ure in se naveličani drug drugega dolgočasili.«¹⁸

Vaje iz protiletalske obrambe in zatemnitve so med vojno postale vsakodnevna stvarnost. Zatemnitev zasebnih in javnih prostorov ter prevoznih sredstev je bila namreč uradno določena ves čas vojne. Vsa okna stanovanj in lokalov so morala biti v času obvezne zatemnitve zastrta s papirjem, kartonom, blagom, ali s čim drugim - pomembno je bilo, da svetloba ni prodirala na ulico. Prebivalci so smeli prevozna sredstva ponoči uporabljati le, če so jih pravilno opremili. Tovorni avtomobili, avtobusi, motorna kolesa, prikolice in priklopni vozovi so morali imeti svetilke zastrte s prevleko iz povoščenega platna oziroma popolnoma neprosojnega blaga. V blagu je smela biti 8 cm široka in 2 cm visoka reža, pri čemer je moralo biti svetlobno žarišče zatemnjeno. Motorna vozila so morala biti zaradi boljše vidljivosti prepleškana z 10 cm širokim pasom bele barve. Oznake so morale biti na zunanjem robu sprednjih in zadnjih blatnikov, pa tudi vzdolž zgornjega dela bokov motornega okovja. Kolesa so morala imeti svetilke zastrte s ploščico iz kartona oziroma iz druge neprosojne snovi. Reža za svetlobo je smela biti na sprednji svetilki široka 3 cm in visoka 1 cm, pri čemer je moralo biti svetlobno žarišče zatemnjeno. Vozovi, ki jih je vlekla živina, so morali biti opremljeni s svetilkami z modro svetlobo.¹⁹ Čas zatemnitve se je spreminjal glede na letne čase, spremembe so bile zabeležene v uradnem listu. Kljub jasnim predpisom je bilo v času vojne upravi policije prijavljenih veliko kršitev oziroma neupoštevanj obvezne zatemnitve.²⁰

Zaščitni urad je prebivalce seznanil tudi z alarmom, ki je naznanjal nevarnost za zračni napad. Ponoči je alarmu sledila še takojšnja prekinitev javne razsvetljave. Ljudi so ves čas vojne pozivali, naj imajo za primer alarma vedno pripravljenih več stvari: vodo in pesek ter torbe z oblačili, odejami, žepnimi svetilkami, živili, termovkami, otroškimi igračkami, dokumenti, denarjem, vrednostnimi in manjšimi umetniškimi predmeti. Ob alarmu naj bi ohranili mirno kri, zaprli naj bi vse plinske ventile, zaklenili stanovanja in s pripravljenimi torbami odšli v zaklonišče. Med zračnim alarmom civilistom prosto gibanje ni bilo dovoljeno. To je bilo dovoljeno le osebam z dovolilnicami odbora za protiletalsko zaščito in vojski.²¹ Po končani nevarnosti so se ljudje lahko vrnili v stanovanja, ki so jim morali prezračiti. Luči so lahko prižgali šele, ko so okna zopet zaprli in jih zatemnili.

Po določilih o pasivnih obrambnih sredstvih je morala imeti vsaka stavba oziroma skupina stavb ustrezno zaklonišče. Tako zaklonišče je moralo biti dovolj prostorno in odporno proti drobcem, požarom in ruševinam. Zaklonišča so morala biti v kleti, kjer pa to res ni bilo mogoče, so morali zaklonišča urediti v pritličju in na sredini stavbe. Izogibati so se morali prostorom s plinsko napeljavo, pa tudi prostorom, v katerih so bili parni kotli in podobno. Zaklonišče oziroma njegova

¹⁸ Lojze Kovačič: Prišleki. Ljubljana 1984, str. 401.

¹⁹ Trgovski list, št. 84, 8. 8. 1941, str. 2, *Promet z vozili med zatemnitvijo*.

²⁰ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Policijski varnostni zbor v Ljubljani (AS 1876), f. 79, I, 1, št.

5.

²¹ Norme sulla protezione antiaerea. Navodila za protiletalsko zaščito. Pokrajinski odbor za protiletalsko zaščito. Ljubljana 1943 (dalje Norme sulla protezione), str. 386-387, *Pravila za zadržanje civilnega prebivalstva ob nočnem in dnevnem »letalskem alarmu«*.

okna in vrata so morala biti zavarovana tako, da jih bombni drobcji ne bi prebili. Zaščiteni so morali biti tudi pred ognjem. Pred odprtiniami so zato nasuli zemljo in jo dobro steptali, lahko pa so zemljo ali pesek nasuli v zaboje in vreče ter jih postavili na omenjene kraje. Mnogi so odprtine zadelali z lesenimi tramovi. Zaklonišče je moralo biti zavarovano tudi proti plinom. Vse luknje, razpoke, ključavnice so morali zamašiti in prelepiti s papirjem. Steklo na oknih in vratih so morali zavarovati z lepenko ali deskami ter jih prav tako prelepiti s papirjem. Priporočljiva je bila tudi dodatna utrditev stropov z lesenimi stebri. Zaklonišče je moralo imeti najmanj en zasilni izhod. Vsako zaklonišče naj bi bilo opremljeno z normalno električno razsvetljavo, pa tudi s svetilko na olje in rezervnimi svečami, s klopji, s suhimi stranišči (vedro s pokrovom in peskom), s peskom, z vodo v emajliranih vedrih, z lopatami, lomilkami in krampi ter s sanitetnim materialom. Na hišah, ki so imele zaklonišča, je morala biti na zunanem zidu narisana velika puščica rdeče barve, pri vhodu je morala viseti bela tabla, ki je z rdečimi črkami R. C. - H. Z. (rifugio casa - hišno zaklonišče) potrjevala, da je v stavbi zaklonišče, pripisana pa je bila tudi njegova kapaciteta. Oznacbe, ki so ljudi usmerjale do zaklonišča, so morale biti tudi v hiši.

Poleg zasebnih (hišnih) zaklonišč so imela med vojno veliko vlogo tudi javna zaklonišča. Ta so bila namenjena prebivalcem, ki jih je alarm presenetil zunaj doma.²² Vse norme, ki so veljale za privatna zaklonišča, so bile upoštevane tudi pri urejanju oziroma gradnji javnih zaklonišč. Leta 1943 je bilo v Ljubljani urejenih več javnih zaklonišč: na magistratu za 400 oseb, v Mestnem domu za 2000 oseb, v kresiji za 400 oseb, veliko zaklonišče je bilo tudi pred sodno palačo. V pripravi so bila še skupinska zaklonišča v hotelu Metropol za 1000 oseb, v palači Bata za 560 oseb, v hotelu Slon za 420 oseb. Z gradbenimi deli za zaklonišče je poleti 1943 mestna občina začela na Kongresnem trgu, junija 1944 pa so začeli z gradnjo rovnih zaklonišč pod Gradom ob Karlovški cesti in v hribu pod Bellevuejem.²³

Med vojno so bila nepogrešljiva tudi t. i. pomožna obrambna sredstva oziroma razne službe, ki so pri protiletalski zaščiti sodelovale tako z aktivnimi kot pasivnimi sredstvi oziroma so delovale preventivno in kurativno.

Za zaščito stavb in prebivalcev so bili zadolženi čuvaji zračne obrambe. Ti so s pomočjo namestnika in z nekaj prostovoljci delovali kot zaščitno osebje. Od trenutka poziva k zračni obrambi so jim bile podrejene vse osebe, ki so se nahajale v njihovem okolišu, celo mimoidoči. Čuvaji so imeli praktično enake pristojnosti kot policija. Imeli so več nalog. V miru so morali sestaviti spisek oseb, ki so bile pod njihovo pristojnostjo, seznam orodja, ki ga je posamezna skupnost imela na razpolago, podrejene pa so morali s tem orodjem naučiti tudi delati. Civiliste so morali opozarjati na izvrševanje vseh določil zakona o zračni obrambi. Urediti so morali vse oznacbe, ki so kazale pot v zaklonišča, nabaviti vse potrebno za zaklonišča, skrbeti za zatemnitev in podobno. Ob pozivu k zračni obrambi so morali čuvaji sklicati vse stanovalce in pregledati njihovo opremo, ugotoviti, ali so zaklonišča ustrezno pripravljena in tako dalje. Pri letalskem alarmu so morali nemudoma sprožiti hišni alarm, pospremiti vse stanovalce v zaklonišča, tam pa poskrbeti za »pravilno obnašanje« v zakloniščih, za snažnost in zračnost v pro-

²² Norme sulla protezione, str. 7.

²³ Več o tem: Šorn, Življenje Ljubljancev, str. 88.

starih. V primeru da se je zgodila kakšna škoda, so morali takoj aktivirati organe samoobrambe in nastalo škodo odstraniti. Po končani nevarnosti so se prepričali, da zrak ni okužen z bojnimi plini, nato pa so pregledali okoliške ceste in bližnje stavbe ter zabeležili vse poškodbe in seznam oddali višji instanci zračne obrambe.

Na terenu so bili organizirani oddelki za požarno obrambo. V miru so člani te enote pripravljali potrebno gasilsko orodje in skrbeli zanj, ob pozivu zračne obrambe so razdelili gasilsko orodje in posode z vodo ter peskom po nadstropjih ljubljanskih stavb, preverjali so podstrešja in odstranjevali gorljiv material. V nevarnosti so morali uspešno gasiti ogenj, po nevarnosti pa odstraniti vse poškodbe. Pomagali so jim »zaščitni prostovoljci«, oddelki za hitro pomoč in tudi vojaški protipožarni oddelki. Za njimi so na delo stopili tehnični oddelki oziroma t. i. tehnične čete za prvo pomoč. Te čete so bile pod pristojnostjo tehnične službe visokega komisariata, zadolžene pa so bile za odstranjevanje ruševin, postavljanje opor ter morebitno obnavljanje prometnih poti.

V Ljubljani so bile, največkrat v podzemskih prostorih železobetonskih stavb, urejene tudi rajonske postaje za hitro zdravniško pomoč.²⁴ Na čelu vsake postaje je bil šef, ki je poveljeval svojemu namestniku, zdravnikom in pomožnemu osebju. Šefi postaj so bili zadolženi za nadzor in izpopolnjevanje zalog zdravil in sanitetnega materiala, nadzorovati pa so morali tudi neoporečnost ležišč, nosil oziroma celotnega inventarja. Ob napadu so bili iz zaklonišč na teren dolžni iti poleg »samarijanskega osebja« oziroma »zasilnih pomočnic« tudi vsi zdravniki z izjemo dežurnih in sanitetnega osebja, ki je bilo v zasilni bolnici določeno za operativno delo in je tako čakalo morebitne ranjence.²⁵ Te ekipe so bile dolžne ranjencem nuditi prvo pomoč in skrbeti za njih do izročitve v zdravniško oskrbo.

V teku vojne so v Ljubljani zaradi vse večje nevarnosti iz zraka organizirali t. i. krizna zbirališča. Poleg socialnih zavodov in dijaških domov so bile začasno bivanje predvidene tudi dvorane za javne prireditve in druga ustrezna javna poslopja. V njih bi se po bombardiranju lahko za nekaj dni zatekli vsi oškodovanci, ki bi ostali brez strehe nad glavo, in tam prijavili povzročeno materialno škodo. Mestno županstvo je poskrbelo, da bi bili vsi deležni vsakodnevnih toplih obrokov.

Do začetka leta 1945 so bili letalski napadi na Ljubljano omejeni le na bombardiranje kurilnice severno od sedanje železniške proge, na bombardiranje letališča v Polju ter na vsakodnevne napade zavezniških in partizanskih letal na vlakovne kompozicije izven mesta,²⁶ potem pa se je krog nevarnosti začel ožiti. Alarmi so se vrstili iz dneva v dan, večinoma so trajali več ur (od 1. januarja 1945 do 24. aprila 1945 so prebivalci glavnega mesta doživeli točno 100 alarmov, ki so trajali skoraj 200 ur): »Alarmi so sedaj 10 dni skozi vsak dan in to že ob 10. dopoldne in trajajo navadno do 3. ali 4. popoldne. To nam je šlo že popreje na živce ali sedaj pa tembolj, ker se krog bombardiranja vedno bolj in bolj oži.«²⁷ Živčna vojna se je dotaknila prav vsakega, višek pa je dosegla 9. marca 1945, ko je

²⁴ Kje vse so se nahajale, v: Šorn. Življenje Ljubljančanov, str. 90.

²⁵ Muzej novejše zgodovine Slovenije, a. š. 84, mapa KNP 9423, Načrti in navodila protiletalske zaščite v Ljubljani 1943-1945, Okrožnica, 20. 4. 1944.

²⁶ Tomaž Weber: 150 zgodb Ljubljančana (1910-2002). Ljubljana 2004, str. 109.

²⁷ Pismo, naslovljeno na Martino Pogačar, 16. 3. 1945, osebni arhiv avtorice.

bilo mesto bombardirano. V napadu je življenje izgubilo več kot 50 oseb.²⁸ Morda je bilo relativno majhno število človeških smrtnih žrtev prav posledica čedalje bolj žive doktrine protiletalske zaščite med ljudmi.

Mojca Šorn

THE SYSTEM OF ANTI-AIRCRAFT DEFENCE IN THE DRAVA BANATE AND DURING WORLD WAR II (WITH AN EMPHASIS ON LJUBLJANA)

S u m m a r y

In view of the experiences from World War I, when air raids began, the states started preparing for this kind of warfare. Also in the Yugoslav state the authorities took action and adopted anti-aircraft defence legislation. This was a kind of a gradually developed doctrine or system. In the 1930s the anti-aircraft defence in the Drava Banate in the sense of the territorial coverage was complete, for all of the largest and strategically important locations were included in the network. Due to the lack of financial resources the services and the measures these services strived to carry out in accordance with the regulations did not always measure up to the prescribed norms. According to the evaluation of the contemporaries, the blame for the fact that the anti-aircraft doctrine had not come to life among the civilians until after the beginning of World War II could also be ascribed to the aforementioned objective reasons. During World War II the occupation authorities took over this system and supplemented it with its own. On the example of Ljubljana the author of the contribution demonstrates how the measures dealing with the issues of the protection of the population and buildings in case of the air raid danger were carried out in practice. Until the beginning of 1945 air attacks against Ljubljana were only restricted to the bombing of the boiler room north of the today's railway, the bombing of the airstrip in Polje and the everyday air raids of the Allied and partisan planes against the train compositions outside the city, after which the very city became endangered. Alarms were sounded on a daily bases, mostly lasting for several hours (from 1 January 1945 to 24 April 1945 the inhabitants of the capital experienced exactly 100 alarms, lasting almost 200 hours altogether): »The alarms have now taken place every day for almost ten days, starting as early as 10 in the morning and usually lasting until 3 or 4 in the afternoon. This had already gone on our nerves before, but it is getting worse, since the bombing is getting increasingly focused.« The psychological warfare made an impact on everybody, reaching its peak on 9 March 1945, when Ljubljana was in fact bombed. More than 50 people were killed in the attack.

²⁸ Baza podatkov »Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje (1941-1946)«, ki jo je pripravila raziskovalna skupina Inštituta za novejšo zgodovino: Dunja Dobaja, Marta Rendla, Tadeja Tominšek Čehulič in Mojca Šorn, in v sodelovanju z raziskovalci Inštituta za novejšo zgodovino: Vida Deželak-Barič, Jerca Vodušek-Starič, Jure Gašparič, Bojan Godeša, Damijan Guštin, Boris Mlakar, Peter Vodopivec, stanje na dan 20. 7. 2010. Raziskavo so v okviru raziskovalnega projekta »Konkurenčnost Slovenije 2001-2006« in »Konkurenčnost Slovenije 2006-2013« omogočili Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, Ministrstvo za pravosodje in Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Iz lastnih sredstev jo financira tudi Inštitut za novejšo zgodovino.

1.02
Prejeto 11. 12. 2009

UDK 359(497.4-15)"1943/1945"

Rok Filipčič*

Mornariški odred NOVJ Koper

IZVLEČEK

V prispevku avtor kronološko prikazuje delovanje partizanskega Mornariškega odreda v slovenski Istri. Opisani so tudi začetki partizanskega boja na Jadranu in vojaško-politični položaj v letih 1943-1945, ki je pripeljal do ustanovitve odreda.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Slovenija, slovenska Istra, narodnoosvobodilni boj, partizani

ABSTRACT

THE KOPER MARINE DETACHMENT OF THE PEOPLE'S LIBERATION ARMY OF YUGOSLAVIA

*The contribution is based on the B. Sc. thesis entitled *The Koper Marine Detachment of the People's Liberation Army*. The contribution outlines chronologically the operations of the Marine Detachment in the Slovenian Istria. The beginnings of the partisan struggle in the Adriatic Sea and the military-political situation between 1943-1945, leading to the establishment of this detachment, are also described.*

Key words: World War II, Slovenia, Slovenian Istria, national liberation struggle, partisans

* Univ. dipl. zgodovinar, kustos, Vojaški muzej Slovenske vojske, Engelsova ulica 15, SI-2111 Maribor; e-naslov: rok.filipcic@mors.si

Aprilska vojna in začetki partizanskega boja na Jadranu

Aprilski začetek vojne leta 1941 je prešel Kraljevino Jugoslavijo kot vihar. Tako kot drugi rodovi vojske je agresorjem tudi mornarica nudila le šibak odpor. Aktiviranje vojne mornarice se je začelo že kmalu po 27. marcu. V času napada na Beograd 6. aprila 1941 so bile enote kraljeve mornarice v priobalnem pasu in so bile v povečani stopnji bojne pripravljenosti. V skladu z direktivo za obrambo jugoslovanskega morja in obrežja je vojna mornarica svoje naloge opravljala pretežno v obalnih vodah.¹ Štab flote je 16. aprila ukazal posadkam, naj predajo svoje ladje, podmornice in hidroavione prihajajočim nemškim in italijanskim enotam. Brezpogojna kapitulacija jugoslovanske vojske, ki je stopila v veljavo naslednji dan ob dvanajsti uri, je bila v stavbi češkoslovaške ambasade v Beogradu podpisana 17. aprila. Po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije oziroma vseh rodov njene vojske sta si vzhodno jadransko obalo razdelili Italija in Neodvisna država Hrvaška (NDH). Ladje jugoslovanske vojne mornarice, ki so jih po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije zasegle italijanske sile, in tiste, ki so jih zasegle posadke NDH, so Italijani rekvirirali, preimenovali in jih uvrstili v svojo vojno mornarico.

Po izdaji odloka politbiroja Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije (CK KPJ) o splošni ljudski vstaji 4. julija 1941 so začele partijske organizacije zbirati prve partizanske skupinice na jugoslovanski obali in otokih. Za začetek narodnoosvobodilnega boja na Jadranu bi lahko šteli 13. julij 1941. Tedaj je bilo v Virpazarju zaplenjenih nekaj manjših ladij, z eno od njih so poslali v Skadar 46 zajetih italijanskih vojakov, ki so jih zamenjali za sanitetni material in hrano.² V noči z 12. na 13. julij so partizani pri Petrovcu napadli italijansko motorno jadrnico in med izkrcavanjem ubili dvanajst italijanskih vojakov, 13 pa ranili.³ Sledilo je več bojnih akcij partizanov pomorščakov. Tu je šlo predvsem za akcije manjših enot partizanske mornarice, ustanovitve večjih enot pa vojni položaj še ni dovoljeval. Prvi mornariški odred je bil ustanovljen v Podgori, najverjetneje 23. januarja 1943, in je bil uradno poimenovan Odred vojne mornarice južne Dalmacije.⁴

18. oktobra 1943 je Vrhovni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (NOV in POJ) ustanovil Mornarico NOVJ in jo podredil štabu VIII. korpusa, ki je bil odgovoren vrhovnemu štabu za obrambo obale in otokov. Za komandanta mornarice je bil imenovan Srečko Manola, za njegovega namestnika pa Velimir Škorpik. Vrhovni štab je 24. oktobra izdal novo odredbo, po kateri je Josip Černy prevzel dolžnosti komandanta mornarice, za njegovega pomočnika je bil imenovan Srečko Manola, Uroš Marderšič pa je prevzel dolžnosti načelnika štaba.⁵ Začetna naloga poveljstva mornarice je bila, da iz obstoječih štabov mornariških komand oblikuje mornarico, da se aktivno bori proti okupatorju in njegovim domačim pomagačem, da brani otoke ter komunikacije na obali in notranjih vodah.⁶

1 Janez Tomšič: Narodnoosvobodilni boj na Jadranu in slovenski pomorščaki. Ljubljana 1974 (dalje Tomšič, NOB na Jadranu), str. 9.

2 Jovan Vasiljevič: Mornarica NOVJ. Beograd 1972 (dalje Vasiljevič, Mornarica NOVJ), str. 34.

3 Prav tam, str. 35.

4 Jovan Vasiljevič: Vojnopomorska istorija, 2. Beograd 1978, str. 18.

5 Jovan Vasiljevič: Obračun na Jadranu. Zagreb 1962, str. 99.

6 Jovan Vasiljevič: Dejstva na Jadranu u narodnooslobodilačkom ratu. Beograd 1957, str. 81-82.

Vrhovna komanda nemške vojske je na kapitulacijo italijanske vojske računala, še preden je 8. septembra 1943 do nje dejansko prišlo. Sredi avgusta 1943 so v nemški vojski na novo uredili organizacijo poveljevanja na Balkanu. Vrhovni komandant za Jugovzhod (armadna skupina F) je postal feldmaršal Maximillian von Weichs. Pod njegovo poveljstvo so prišli armadna skupina E, vojaški poveljnik Srbije in 2. oklepna armada, ki je imela nalogo razorožiti italijanske enote na zahodnem Balkanu.⁷ Po nemškem zavzetju Jadrana sta bila severni in zahodni Jadran podrejena poveljniku Nemške mornariške komande za Italijo (Deutsches Marine-Kommando Italien), Dalmacija in južni Jadran pa poveljniku Jadrana (Kommandierender Admiral Adria). 1. oktobra 1943 so organizacijo nekoliko spremenili, severni Jadran je prišel pod pristojnost poveljnika Jadrana.⁸

Mornariška skupina pri IX. korpusu NOV in POJ

Razvoj boja proti zasedbenim silam je na slovenskem morju in obali potekal nekoliko specifično. Do leta 1944 vodstvo slovenskega partizanskega gibanja še ni ustanovilo mornariških enot, ki bi mogle delovati na morju in v obalnem območju.

Leta 1944, ko je druga svetovna vojna prešla v svojo sklepno fazo, so se ustvarili pogoji za ustanavljanje mornariških enot in obveščevalnih postojank na obali med Tržičem in reko Dragonjo. Nemška vojska je na vseh frontah izgubljala svojo moč. Anglo-ameriške sile so do sredine septembra prebile gotsko linijo v jadranski smeri po vsej njeni dolžini. Prišle so do Bologne, ki pa je niso uspele zavzeti, prav tako pa niso uspele prekoračiti reke Pad. Poveljstvo nemške vojske je v neaktivnosti anglo-ameriških sil na italijanskem bojišču sredi leta 1944 videlo nevarnost zaradi možnih priprav na izkrcavanja v zaledju svoje fronte, zato je del svojih divizij zadržalo v ozadju, med drugim v Tržaškem zalivu in Istri.⁹ Zahodna obala Istre je bila še posebej ranljiva, saj so bila tam tri pristanišča, primerna za večje izkrcevalne akcije. V štabu vrhovne komande so zato večkrat pozvali Hitlerja, da potrebno okrepi obrambo Istre.¹⁰ Strah pred izkrcanjem v Istri nikakor ni bil neosnovan, saj so imeli po porazu sil osi v Afriki britanski vojaški in politični krogi nenehno pred očmi Istro. Tam so se želeli izkrcati zaradi prodora na Balkan in v Srednjo Evropo. O sodelovanju partizanskih enot ob izkrcanju anglo-ameriških sil v Istri sta se Tito in Churchill pogovarjala 12. in 13. avgusta 1944 na sestanku v Caserti.¹¹

4. marca 1944 je štab mornarice predlagal Vrhovnemu štabu NOV in POJ, da začne s pripravami za ustanovitev I. pomorsko-obalnega sektorja in naj od Glavnega štaba Slovenije zahteva na razpolago vse bivše mornarje kraljeve mornarice. Vrhovni štab se s predlogoma najprej ni strinjal, saj naj ne bi bilo na razpolago več slovenskih mornarjev.¹² Po tistem, ko je Churchill v Caserti jasno predstavil svoje namene glede izkrcanja anglo-ameriških sil v Istri, se je Vrhovni štab NOV in POJ zbal, da želijo zavezniki s tem odreči slovenskemu in hrvaškemu

⁷ Vasiljevič, Mornarica NOVJ, str. 108.

⁸ Prav tam, str. 138.

⁹ Aldo Pirih: Pomlad na obali. Koper 1990 (dalje Pirih, Pomlad na obali), str. 107.

¹⁰ Prav tam, str. 21.

¹¹ Prav tam, str. 17.

¹² Tomšič, NOB na Jadrano, str. 359.

narodu pravico do priključitve istrskih in primorskih pokrajin. Tedaj se je potreba po ustanovitvi enot, ki bi v ključnih trenutkih prevzele v Istri in slovenskem Primorju vojaško pomorsko oblast, pokazala kot nujnost. Tako je Vrhovni štab NOV in POJ 30. avgusta 1944 izdal ukaz o ustanovitvi mornariških enot na obalnem pasu med Sočo in Limskim kanalom.¹³

V štab IX. korpusa na Lokvah je 24. septembra¹⁴ (po nekaterih podatkih je bilo to 25. septembra)¹⁵ prispela skupina mornariških častnikov, ki jih je štab mornarice zadolžil, da v slovenskem Primorju organizirajo mornariške enote. Sledila je ustanovitev Mornariške grupe pri IX. korpusu NOVJ in POJ, ki je imela nalogo, da na območju I. pomorsko-obalnega sektorja organizira mornariške udarne skupine, iz katerih naj bi se razvili odredi.¹⁶ Za poveljnika Mornariške grupe je bil imenovan mornariški major Janez Tomšič.

Ustanovitev Mornariškega odreda NOVJ Koper

23. septembra 1944 je štab IX. korpusa NOV in POJ Komandi Istrskega vojnega področja poslal odredbo, ki jo je prejel od Glavnega štaba NOV in POS: »Na operacijskem področju VII. korpusa se bo nahajal poseben oddelek mornarice, ki ga vodi major mornarice NOVJ tov. Tomšič Janez. Naloga tega oddelka bo pripraviti vse potrebno za formiranje posebne mornariške vojaške edinice na obalnem sektorju Slov. Primorja in Slov. Istre, ustanovitev prvih borbenih edinic na morju itd. Ker se bo ta oddelek mudil mnogo tudi na Vašem operacijskem sektorju, izdajte podrejenim edincam, predvsem bataljonu IX. brigade v Istri in Komandi mesta Koper nalogo, naj v vsakem oziru podprejo tovariše iz tega oddelka. Treba jim je omogočiti zvezo z vsemi vojaškimi in političnimi organizacijami v vseh obalnih mestih Istre ter Trsta, dati na razpolago obveščevalno mrežo za njihove obveščevalne naloge, omogočiti koordinacije operacij na obalnem področju, dati na razpolago vse mornariške oficirje in podoficirje in mornarje iz bivše jugoslovanske mornarice. Ekonomsko oskrbovati vse tovariše iz tega oddelka ter jim v vseh ozirih nuditi pomoč.«¹⁷ Za uresničitev te naloge je bil imenovan poročnik mornarice Franc Dermota.¹⁸

¹³ Zdravko Klanjšček: Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943-1945. Ljubljana 1999 (dalje Klanjšček, Deveti korpus slovenske NOV), str. 191; Tomšič, NOB na Jadranu, str. 503.

¹⁴ Klanjšček, Deveti korpus slovenske NOV, str. 191.

¹⁵ Vasiljevič, Mornarica NOVJ, str. 306.

¹⁶ Slavko Kavšek: Slovenski narod v borbi za svoje morje. V: Morje gneva in svobode : zbornik partizanske borbe na morju. Ljubljana 1961, str. 66.

¹⁷ Arhiv Pomorskega muzeja Sergej Mašera Piran (PMSMP), fasc. MOK, Odredba štaba VII. korpusa Komandi istrskega vojnega področja, št. 663, 23. 9. 1944, inv. št. P 504.

¹⁸ Franc Dermota se je rodil 4. 10. 1914 v Železnikih. Končal je pomorsko vojno akademijo v Dubrovniku. Leta 1937 je postal poročnik korvete, tri leta kasneje pa poročnik fregate. Po kapitulaciji vojske kraljevine Jugoslavije je odšel v Ljubljano, kjer je bil 19. marca aretiran in odpeljan v Gonars. Slabe tri mesece kasneje mu je uspelo pobegniti, a je bil zaradi izdaje ponovno ujet. Med transportom v Nemčijo je ponovno pobegnul in po vrnitvi v domovino vstopil v Gorenjski odred. V partizanih je opravljal različne funkcije, med drugim je bil operativni oficir v bataljonu Prešernove brigade, referent za zvezo v Gorenjskem odredu, inženirski tehnični referent v štabu XXXI. divizije, komandant Mornariškega odreda Koper ... Po vojni je opravljal funkcijo adjutanta Pomorske komande severnega Jadrana, komandanta Pomorske postaje Lošinj in komandanta Pomorske obalne komande Trst, nato pa je bil v Glavnem štabu Jugoslovanske vojne mornarice. Demobiliziran je bil oktobra 1948.

Poročnik Dermota se je odpravil v Istro prek Komande Istrskega vojnega področja, ki se je nahajala na Sviščakih. Tja je prišel 24. septembra in se takoj lotil svojega dela v skladu z odredbo Glavnega štaba NOV in POS. Začel je s pregledovanjem spiskov partizanov, ki so se nahajali na istrskem območju. Poleg tega je poročnik Dermota od obveščevalnega centra 7. korpusa zahteval, da mu odredi Edvarda Logarja za pomoč pri organizaciji informativne službe mornarice v Istri.¹⁹ Jeseni 1944 so bile enote nemške vojske in njenih sodelavcev zelo aktivne in se je bilo težko prebiti iz notranjosti na slovensko obalo. To je bil glavni razlog, da se je poročnik Dermota odločil, da bo kar na Sviščakih oblikoval bojno skupino. Kdaj so Franc Dermota, Edo Logar in še dva mornarja iz Komande Istrskega vojnega področja krenili s Sviščakov preko Brkinov v slovensko Istro, ni točno ugotovljeno, najbrž 12. ali 13. oktobra. Vsekakor pa so 15. oktobra že bili v slovenski Istri, saj je poročnik Dermota 17. oktobra poročal, da je pred dvema dnevoma s svojo skupino uspešno prispel do Komande mesta Koper (KMK), ki se je tedaj nahajala v bližini Topolovca v dolini reke Dragonje. Isti dan se je ta skupina premaknila v Lopar in tam je bil ustanovljen Mornariški odred Koper, ki pa se tedaj še ni tako imenoval.²⁰ Poročnik Dermota je predlagal, da se skupina poimenuje Mornariška skupina pri KMK²¹ in ta izraz je tudi uporabljal v svoji korespondenci.

Skupinica mornarjev pod poveljstvom poročnika Dermote se je v političnem, vojaškem in intendantskem pogledu naslonila na KMK, ki jo je tedaj vodil Franc Planinc-Frenk. Skupini sta bivali v šotorih na raznih lokacijah po dolini Dragonje, občasno pa tudi v vaseh v omenjeni dolini: Boršt, Labor, Lopar, Topolovec in Kormači.

Kmalu po prihodu v slovensko Istro je poročnik Dermota začel z izgrajevanjem obveščevalne mreže v bližini pristaniških mest. Pri navezovanju stikov z bodočimi zaupniki je bila v veliko pomoč KMK, ki je že imela izgrajeno mrežo sodelavcev po vsej slovenski Istri. Zaradi nerednih kurirskih zvez je poročnik Dermota pošiljal Mornariški grupi pri IX. korpusu tedenska poročila o opravljenem delu, obveščevalne podatke pa je pošiljal sproti.

Gibanje po istrskih vaseh je bilo partizanom oteženo zaradi številnih sovražnikovih postojank, nemalokrat so iz vasi odšli tik pred prihodom okupatorjevih patrolj. Stanje se je nekoliko izboljšalo konec oktobra, ko so Nemci zapustili več postojank v slovenski Istri. Takrat se je ponudila možnost za aktivnejše delovanje med istrskimi ljudmi tudi v političnem smislu.

Z moštvi posadk, ki so zapustile notranjost slovenske Istre, so Nemci popolnili posadke na obali, katero so vse bolj utrjevali. Najbolj je bila utrjena obala Miljskega polotoka. Tam je bila skoraj vsaka vas okupatorjeva utrdba; na omenjenem polotoku je bilo nameščenih približno 3000 sovražnikovih vojakov, poleg tega je bilo tudi morje pred Miljskim polotokom minirano.²²

¹⁹ Arhiv PMSMP, fasc. MOK, Informativni oficir mornarice za Istro MG pri IX. korpusu, poročilo št. 4, inv. št. P 508.

²⁰ 15. oktober velja za dan, ko je bil ustanovljen Mornariški odred Koper in na ta dan praznuje občina Piran svoj občinski praznik.

²¹ Pirih, Pomlad na obali, str. 128.

²² Arhiv PMSMP, fasc. MOK, Situacijsko poročilo za obalo slovenske Istre, 24. 10. 1944, inv. št. P 514.

29. oktobra se je Mornariška skupina pri KMK okrepila s petimi novimi borci, ki so prispeli iz Komande istrskega vojnega področja.²³ 1. novembra so skupino mornarjev, ki se je nahajala pri KMK, sestavljali poročnik Franc Dermota, Edvard Logar, politdelegat Bernard Prašelj, vodnik Danilo Samec, mlajši vodnik Jože Valenčič, mlajši vodnik Boško Marič, desetar Zorko Hreščak, Herman Pečarič, Jože Kocjančič, Rihard Svetina, Karel Feraus, Franjo Korva, Peter Petaroš in Salvator Pelko.²⁴

Člani Mornariške skupine pri KMK so v začetku novembra pripravili predlog za organizacijo pomorske službe na obali slovenske Istre. To službo bi vodila šef pomorskega prometa za slovensko Istro in politkomisar, ki bi bila nameščena v Kopru. Obala bi bila razdeljena na pet luških kapetanij: Koper, Piran, Izola, Milje in Portorož. Za uspešno organizacijo pomorske službe bi potrebovali od 125 do 165 partizanov, vendar nam poročilo Mornariške skupine pri KMK z dne 29. oktobra, ki navaja, da Mornariško skupino sestavlja 14 članov, priča, da Mornariška skupina pri KMK še zdaleč ni imela zadostnega števila borcev. Na popolnitev Mornariške skupine pri KMK z zadostnim številom domačih prebivalcev ni bilo moč računati iz več razlogov. Večino istrskega prebivalstva, ki se je želelo pridružiti partizanskim enotam, so morali poslati naprej, enotam v notranjosti Slovenije. Poleg tega pa sta neprestana aktivnost in moč nasprotnika onemogočali učinkovito mobilizacijo.

Mornariška skupina pri KMK je bila v političnem smislu podrejena KMK; pripadniki te skupine so pripadali partijski celici KMK, ki jo je vodil politkomisar KMK. Imeli so sestanke in politične ure, na katerih so se seznanjali s trenutnim političnim položajem v Sloveniji in širše. A obstajala je namera, da se Mornariška skupina v političnem pogledu osamosvoji. Ko je bil poročnik Dermota imenovan za komandanta odreda, so poslali politkomisarju Mornariške grupe pri IX. korpusu prošnjo, naj pošlje njihovemu politdelegatu direktive, da bi lahko omenjeno namero tudi izpeljali.

Povečana aktivnost nemških enot v jesenskem času je prišla do izraza 4. novembra zjutraj, ko sta bili Mornariška skupina pri KMK in KMK napadeni. Sovražniku presenečenje ni uspelo, saj so patrolje o njem pravočasno obvestile skupino in komando. Borci so se umaknili v bližino vasi Koštabona. Umik je uspel brez izgub, pri tem pa se je še posebej izkazala Mornariška skupina, ki je omogočila umik dvema članoma KMK, ki sta bila ranjena že prej.²⁵

Okupator je novembra obnavljal postojanke, ki jih je zapustil v drugi polovici oktobra. Poleg tega je številčno okrepil nekatere druge posadke. Enote teh posadk so stalno patroljirale po terenu in s tem izvajale pritisk na partizanske enote. Te so bile zato prisiljene stalno menjavati svoje položaje. Pri tem so jih precej ovirale nizke temperature, sneg, gol gozd in ne nazadnje domači izdajalci. Tako je bil 15. novembra zaradi izdaje ujet kurir KMK, ki je imel s seboj precej pošte. Deset dni

²³ Prav tam, fasc. MOK, Mornariška skupina pri KMK MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 14, 1. 11. 1944, inv. št. P 516.

²⁴ Prav tam, fasc. MOK, Mornariška skupina pri KMK MG pri štabu IX. korpusa, Spisek tovarišev Mornariške skupine veljaven za dan 1. 11. 1944, 3. 11. 1944, inv. št. P 519.

²⁵ Prav tam, fasc. MOK, Mornariška skupina pri KMK MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 15, 6. 11. 1944, inv. št. P 520.

kasneje pa so na poti med železnico Trst-Pulj in Skadanščino padli politkomisar KMK in dva kurirja, ki so prav tako nosili pošto.²⁶

Ena od posledic stalnih premikov je bila neredna prehrana, ki že v osnovi večkrat ni bila zadostna. Udeleženec NOB Jože Race je o tem povedal: »Vsaka edinica je imela svojo kuhinjo, intendanta, ki je pobiral hrano po terenu. Se je zgodilo, da tudi več dni nismo jedli.«²⁷ Problem pri preskrbi s hrano je bil tudi ta, da so kmetom zaloge pobirali že pripadniki nemških in drugih enot in zato kmetje partizanskim borcem niso imeli več kaj dati. Drugi problem, ki je pestil partizanske borce, je bila obleka. Sprva so nosili, kar so imeli na sebi, ko so stopili v partizane. Ta obleka pa v večini primerov ni bila primerna za zimske razmere. Po kapitulaciji Italije so partizani jemali obleko umikajočim se italijanskim vojakom. Leta 1944 so zavezniki sicer začeli pošiljati obleko in opremo v Belo krajino, a je to blago bolj poredko prišlo do slovenske Istre.

17. novembra je Mornariška skupina pri KMK prejela pošto od Mornariške grupe pri IX. korpusu. V njej je bil ukaz z dne 6. 11. 1944 o poimenovanju skupine v Mornariški odred NOVJ Koper (MOK).²⁸ Poleg tega je Mornariška grupa pri IX. korpusu odredu odredila območje delovanja, ki se je raztezalo od Milj do reke Mirne. Na tem področju naj bi odred izvajal akcije na morju, obali in kopnem, organiziral prometno službo, tehnično službo, zveze, okrožni odsek in flotiljo.²⁹ Odred je še naprej ostal na istih položajih kot KMK, saj glede na svoj položaj, številčno stanje ter razmere skupini še vedno nista bili sposobni samostojno organizirati lastne prehrane in druge oskrbe. Novembra so v poveljstvu MOK resno razmišljali o politični in vojaški osamosvojitvi od KMK. Odločitev o tem je padla 21. novembra, in sicer predvsem zato, ker teren ni dovoljeval premikov večjih oboroženih skupin.³⁰ Kljub osamosvojitvi odreda od KMK je bil ta s KMK še naprej povezan v skupno partijsko celico, prav tako pa je odred še naprej pošiljal svojo pošto prek kurirjev KMK.

MOK se je 25. novembra nahajal zelo blizu kraja tragedije bataljona Alma Vivoda,³¹ a ga enote, ki so napadle bataljon, niso odkrile. Skriti v bunkerju v vasi Topolovec so borci odreda počakali, da se je spopad končal, in se naslednji dan povezali s KMK. V naslednjih dneh je MOK izvedel več premikov, saj so ujeti borci bataljona Alma Vivoda vedeli, kje se zadržuje in bi kateri izmed njih lahko izdal njegove položaje.

Konec novembra se je MOK pridružil Franc Šiška-Črto iz Prešernove brigade 31. divizije in prevzel funkcijo politkomisarja odreda.³² Z njegovim prihodom je

²⁶ Prav tam, fasc. MOK, MOK MG pri štabu IX. korpusa, 19. 12. 1944, inv. št. P 524.

²⁷ Jože Race, udeleženec NOB, ustna izjava.

²⁸ Arhiv PMSMP, fasc. MOK, MG pri štabu IX. korpusa MG Koper, 6. 11. 1944, inv. št. P 6174 (fotokopija prepisa), prepis hrani Arhiv Republike Slovenije, fasc. 272/IV, original hrani Vojnoistorijski institut JNA v Beogradu.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Arhiv PMSMP, fasc. MOK, MOK MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 20, 18. 12. 1944, inv. št. P 526.

³¹ Bataljon Alma Vivoda je doživel težko usodo, skupaj z njim pa Komanda mesta Buje, del Komande mesta Koper in 2. brigade 43. divizije, ki so se mu pridružili. 25. novembra so jih napadli Nemci, ki so izvedeli, da se na območju Topolovca zadržuje večja skupina partizanov. V boju je padlo 18 borcev, 85 pa jih je bilo ujetih. Preostanek bataljona je bil nato razpuščen.

³² Slavko Kavšek: Spomini na akcije mornariške skupine IX. Korpusa. V: Slovenski Jadran, letnik 3, št. 2, Koper 1954, str. 6.

oživelo politično delo v odredu in na terenu; Franc Šiška-Črto pa je bil zelo aktiven tudi pri mobilizaciji novih mornarjev in je tako precej pripomogel k širitvi odreda.

Decembra so člani odreda usmerili glavnino svojih moči v organizacijo pomorske oblasti na obali. V poročilu št. 23 je MOK Mornariški grupi pri IX. korpusu predstavil predlog organizacije oblasti na obali. Oblikovali naj bi 5 skupin in vsaka bi nadzorovala svoj del obale:

- skupina Milje bi nadzorovala obalo med Žavljami in izlivom reke Rižane;
- skupina Koper bi nadzorovala obalo od izliva Rižane do rta Viližan;
- skupina Izola bi nadzorovala obalo med rtom Viližan in rtom Ronek;
- skupina Piran bi nadzorovala obalo od rta Ronek do kanala Sv. Oderika³³ pri izlivu reke Dragonje;
- skupina Umag bi nadzorovala obalo med kanalom Sv. Oderika do reke Mirne.³⁴

Po 25. novembru je nasprotnik okrepil svoj pritisk na tista območja slovenske Istre in njenega zaledja, za katera je menil, da se tam nahajajo partizanske enote. Sredi decembra je izvedel obsežno ofenzivo po vsej slovenski Istri, a velikega uspeha ni imel. Borci MOK so se mu uspešno izmikali. Pojavila pa se je nova nevarnost, saj so Nemci med svojo ofenzivo ujeli aktivista, ki je poznal položaj odreda in bi ga lahko izdal. Zato je moral odred izvajati nove premike.

MOK je v novem letu iskal stike z mornarji mornarice NDH. Dva terenska zaupnika, ki sta poznala razmere na miljskem polotoku in v lazaretu sv. Jernej, kjer je bila vojašnica NDH, sta prišla v stik s hrvaškim častnikom Miletičem, član odreda Boško Marič pa s hrvaškim podčastnikom Prejadakovičem. Dogovori o prestopu večjega števila mornarjev NDH v partizanske vrste so se končali razmeroma neuspešno. Marca so na položaj odreda prišli le trije mornarji mornarice NDH, in sicer Ante Kuzmanovič, Ivan Damjanovič - Bragadin in Ivan Farčič - Calija, ki so bili na podlagi direktive štaba mornarice napoteni prek Komande mesta Buje v 43. divizijo.³⁵ Sicer pa se je nadaljevalo delo pri organizaciji luških zastopstev, ki naj bi prevzela oblast v posameznih predelih obale. Konec januarja je bila oblikovana skupina treh borcev, ki jo je vodil Boško Marič, Bernard Prašelj pa je opravljal funkcijo politdelegata. Skupina je imela nalogo oblikovati luško zastopstvo v Kopru; zadrževala se je v bližini KMK in z njo sodelovala. Pri oblikovanju oblasti na obali so se pojavile nepričakovane težave. Italijansko prebivalstvo ni zaupalo tistim članom MOK, ki so bili italijanske narodnosti, češ da so se prodali tujemu narodu. Poleg tega pa so iz Izole prišle novice, da se tam razvija reakcija desnih strank, ki poudarja, da bi odcepitev Istre od Italije prinesla istrskemu prebivalstvu italijanske narodnosti negativne posledice.³⁶

V začetku februarja se je nemško poveljstvo odločilo, da bo z obsežno akcijo uničilo osvobodilno gibanje v slovenski Istri. Obe enoti sta 6. februarja dobili sporočilo, da okupator pripravlja ofenzivo na območje vasi Boršt, in sta se zato v

³³ Danes struga reke Dragonje.

³⁴ Arhiv PMSMP, fasc. MOK, MOK MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 23, 19. 12. 1944, inv. št. P 529.

³⁵ Tomšič, NOB na Jadranu, str. 650.

³⁶ Arhiv PMSMP, fasc. MOK, MOK MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 2, 10. 1. 1944, inv. št. P 532.

noči na 7. februar umaknili. KMK se je sovražniku spretno izmikala, in ker o nemški ofenzivi ni bilo ne duha ne sluha, se je vrnila na stari položaj pri vasi Hrpeljci, ki se nahaja med Borštom in Laborjem. Tudi 8. februarja ni bilo v Borštu in okolici znaka o navzočnosti nemških vojakov. 9. februarja zjutraj so nemški vojaki obkolili bunker, v katerem se je zadrževala KMK. Vnel se je dolgotrajen boj, v katerem je bilo razmerje moči 6 : 500. Nemškim vojaku nikakor ni uspelo prodreti v bunker, saj je ta imel idealno lego in so pripadniki KMK odbili vse napade. Ko je pripadnikom KMK začelo primanjkovati streliva in so nemški vojaki pričeli z miniranjem bunkerja, je komandantu KMK Frenku postalo jasno, da je odpor zaman, in je svojim borcem ukazal izpad iz bunkerja, sam pa si je, da ne bi padel v roke sovražniku, vzel življenje. Izpad partizanom ni uspel, saj so jih nemški vojaki zajeli in odpeljali v koprške zapore. Med potjo je enemu partizanu uspelo pobeigniti, za preostalimi pa se je vsaka sled izgubila v tržaški Rižarni.³⁷ Po padcu komandanta KMK in njegovega komisarja Janeza Leniča³⁸ je MOK prevzel skrb za obnovitev KMK, preostali borci KMK pa so se začasno priključili MOK. Novi komisar KMK je z namestnikom komandanta prispel v slovensko Istro v soboto, 3. marca.³⁹

Reševanje ameriškega pilota

V času, ko je bila uničena KMK, se je v bunkerju v sosednji dolinici poleg poročnika Dermote in aktivistke Fani zadrževal še ameriški pilot Charles R. Daugherty. Ker se mu je med letom nad Slovenijo pokvarilo letalo, je moral odskočiti nad slovensko Istro. Doskočil je v dolini reke Dragonje. Prva ga je srečala Francka Lovrečič iz Boršta, ki je ravno takrat v bližini grabila steljo.⁴⁰ Po začetnem šoku ga je skupaj z nekaterimi sovaščankami odpeljala v bunker KMK, ki se je nahajal v bližini, in katerega položaj je kot terenska aktivistka poznala. 8. februarja zvečer je ameriški pilot bunker zapustil in odšel v sosednjega, v katerem se je zadrževal poročnik Dermota. S tem si je nevede rešil življenje. Med samim spopadom borcev KMK z nemškimi vojaki so mu ponudili, naj se preda, saj bi ga kot vojnega ujetnika ščitile razne vojne konvencije, a je to možnost zavrnil in se odločil vztrajati s svojimi rešitelji do konca. Ves čas bivanja v bunkerju je poudarjal, da želi čim prej do svobodnega ozemlja v Beli krajini in od tam nazaj v svojo enoto.

Nadaljnje delo odreda

S koncem vojne, ki je konec zime 1944/1945 že visel v zraku, se je aktivnost pripadnikov MOK povečala. Obveščevalnemu delu so dodali prve akcije proti sovražniku. Konec februarja je skupina pod vodstvom Guerrina Degrassija - Darka izvedla drzno akcijo. Sredi noči je prodrla skozi blokade v mesto Izola in iz urada

³⁷ Pirih, Pomlad na obali, str. 166-173.

³⁸ Janez Lenič je padel že konec novembra 1944 pri Skadanščini.

³⁹ Arhiv PMSMP, fasc. MOK, Štab MOK štabu MG pri IX. korpusu, poročilo št. 10, 7. 3. 1945, inv. št. P 542.

⁴⁰ Edi Šelhaus: Po sledih zaveznikov v minuli vojni. V: Nedeljski dnevnik, 4. 3. 1979, str. 15.

Landschutz⁴¹ odnesla pisalni stroj. Na to drznost so odgovorili Nemci, ki so 24. in 25. februarja z močnimi patroljami preiskovali območje vasi Lopar.⁴²

Darko je na začetku marca iz Izole poročal: »Da je tam organizirana skupina 6 mornarjev,⁴³ kot članov udarne grupe našega odreda. Ti tovariši bi mogli izvršiti sabotažne akcije v samem pristanišču, vendar bi rabili kem. svinčnike in nekaj angl. eksploziva, zato prosimo, da te ob prvi priliki pošljete.«⁴⁴

15. marca je Mornariška grupa pri IX. korpusu poslala sporočilo vodstvu MOK, ki je predvidevalo reorganizacijo vodstva odreda. »Z depešno odredbo štabu Mornarice števil. 68 z dne 13. marca t.l. je premeščen tovariš Kavšek Slavko v štab mornarice, a njegove dolžnosti načelnika štaba v Mornariški grupi da prevzame poročnik Tov. Dermota Franc, dosedanji komandant Mornariškega odreda Koper. Z isto odredbo prevzame dolžnost poročnika Dermote v odredu Koper Logar Edo.«⁴⁵ Poročnik Dermota je novo funkcijo prevzel, vendar mu vojaški položaj v slovenski Istri ni dovoljeval, da bi se javil na novem položaju pri Mornariški grupi. Tako je do konca vojne ostal v Mornariškem odredu Koper kot komandant Mornariške grupe pri IX. korpusu. Reorganizacija vodstva odreda ni prinesla nikakršnih sprememb v delovanju odreda.

Ravno v tem času so v Vipavsko dolino in na Kras prišli četniki, s čimer je za nekaj časa prišlo do prekinitve zveze med MOK in Mornariško grupo pri IX. korpusu. Med marčevsko ofenzivo na IX. korpus je padel major Baldomir Saje, s tem pa so šifre za radijsko povezavo med Mornariško grupo pri IX. korpusu in MOK, ki jih je imel pri sebi, padle v roke Nemcem.⁴⁶ Tako do radijske zveze med enotama ni prišlo vse do konca vojne.

20. marca so nemške sile organizirale ofenzivo na območju delovanja odreda. V ofenzivi, ki je trajala še naslednji dan, je sodelovalo 4-5 čet, bližnje posadke pa so postavile zasede.⁴⁷ Odred je bil pravočasno obveščen in se je, razdeljen v manjše skupine, umaknil pred premočnim nasprotnikom.

Konec marca 1945 se je položaj v slovenski Istri korenito spremenil. Okupator je začel opuščati svoje postojanke, saj je nemška komanda pošiljala člane posadk v boj proti 4. armadi NOVJ. V bližini obalnih mest je odredu uspelo ustanoviti stalna luška zastopstva, pripadnika odreda sta se nahajala tudi v hrvaški Istri, eden pri Umagu in drugi pri Novigradu. Taka organizacija je predstavljala jedro za bodoče akcije odreda. Zaradi nastalega položaja je poveljstvo MOK opravilo več političnih sestankov z različnimi funkcionarji. Na teh sestankih je bilo poglobljeno vprašanje prihodnosti Primorske in slovenske Istre. Sicer pa je bilo glede tega že na drugem zasedanju Avnoja odločeno, da bo Primorska pripadla Sloveniji.

⁴¹ O Landschutzu gl. Tone Ferenc: Nemška policija v operacijski coni »Jadransko Primorje« 1943-1945. V: Borec, št. 12, str. 657-676.

⁴² Tomšič, NOB na Jadranu, str. 647-648.

⁴³ Mornarji, o katerih poroča Darko, so bili Ottavio Gruber, Duillio Dudino, Bruno Menis, Andrian Furlan, Libero Colomban in Ferruccio Benvenuti.

⁴⁴ Arhiv PMSMP, fasc. MOK, Štab MOK štabu MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 10, 7. 3. 1945, inv. št. P 542.

⁴⁵ Arhiv PMSMP, fasc. MOK, Mornariška grupa pri IX. korpusu NOV in POJ štabu MOK, št. 271, 15. 3. 1945, inv. št. P 544.

⁴⁶ Tomšič, NOB na Jadranu, str. 648.

⁴⁷ Arhiv PMSMP, fasc. MOK, Štab MOK štabu MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 13, 29. 3. 1945, inv. št. P 546.

V začetku aprila je poročnik Dermota štabu Mornariške grupe pri IX. korpusu poslal poročilo, v katerem je zapisal: »Na osnovi priporočila, ki ga je poslal tamkajšnji komitet, smo dali kapitanu ital. mornarice Chelleri-ju, kot strokovnjaku in možu, ki uživa ugled, polnomočje za organizacijo pristanišč Pirano, Isola, Portorose.«⁴⁸ Vsi člani odreda, ki so že bili na delu v omenjenih krajih, so bili postavljeni pod poveljstvo omenjenega italijanskega kapitana korvete.

V začetku aprila so v slovensko Istro prišli sekretar OK KPS za južno Primorsko France Perovšek, pokrajinski inštruktor OF Janez Stanovnik in namestnik komandanta Istrskega vojnega področja poročnik Jože Buh - Borut. 9. aprila je Janez Stanovnik na konferenci govoril o pravilni rešitvi problemov in o stališču, ki naj bi ga zavzeli do zaveznikov. Da bi čim bolj izkoristili razpoložljive moči, so navzoči na konferenci sprejeli predlog o osnovanju skupnega Operativnega štaba.⁴⁹ Zaradi različnih vzrokov pa do osnovanja nikoli ni prišlo.

Napad na Izolo

V dneh, ki so sledili konferenci, se je poveljstvo MOK odločilo, da bo razorožilo italijansko milico in Landschutz v mestu Izola. »Po dolgih pripravah smo poslali v Isolo 2 tov. iz naše ožje komande, ki naj bi pojačala že obstoječo udarno grupo v mestu samem. Prvotno je bil določen za napad dan 11. aprila. Ta dan je okupator vršil v mestu čistko, zato akcija ni bila mogoča. Vsled nepredvidenih ovir se je izvršitev akcije zavlekla do 14. aprila.«⁵⁰ Štab MOK je prek svojih obveščevalcev dobil podatke o številu okupatorjevih vojakov in njihovi oborožitvi in na podlagi teh podatkov je pripravil načrt za napad na Izolo. Skupina, ki je bila predvidena za napad, se je v noči s 14. na 15. april razdelila v dve manjši skupini, ki sta bili okrepljeni tudi s člani partijskega komiteja. Napada na kasarno milice in Landschutza sta potekala hkrati. Borci so bili oboroženi sila skromno, imeli so le dve pištoli, a ob velikem pogumu je bilo tudi to dovolj za uspeh. Kasarno milice je napadlo 6 borcev. Vodil jih je G. Degrassi - Darko, borec odreda in član izolskega GAP.⁵¹ Napadeni so nudili minimalni odpor. Med pripadniki odreda ni bilo nobene žrtve, medtem ko je bila na italijanski strani ena. Ob tem napadu so borci odreda zaplenili en puškomitraljez, štiri puške in več bomb.⁵² Skupina, ki je vdrla v stavbo Landschutza, je štela 15 borcev. Vodila sta jo Emil in Gornel. Za akcijo so bili dogovorjeni z vodjo kasarne, ki jim je odprl vrata. Nato so na hitro razorožili stražarja ter nagnali sovražnikove vojake v kot njihove spalnice. »Ti so se tresli pred 1 samo pistolo zastarelega tipa - bili so tako iznenadeni, da niso mogli niti do

⁴⁸ Prav tam, fasc. MOK, Štab MOK štabu MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 15, 9. 4. 1945, inv. št. P 548.

⁴⁹ Prav tam, fasc. MOK, Štab MOK štabu MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 16, 17. 4. 1945, inv. št. P 550.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Gruppo d'azione patriottica, sabotažne skupine, ki jih je organizirala italijanska KP in so imele za glavno nalogo mestno gverilo; organizirane trojke so delovale po večjih tržaških tovarnah in nekaterih obalnih mestih; gapovci so bili rekrutirani iz protifašistične mladine.

⁵² Arhiv PMSMP, fasc. MOK, Štab MOK štabu MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 16, 17. 4. 1945, inv. št. P 550.

besede.«⁵³ V akciji so borci odreda zasegli eno brzostrelko, 50 pušk, dve pištoli, strelivo in nekaj opreme. Ob odhodu niso odpeljali s seboj ujetnikov, sta se pa jim pridružila dva vojaka SS.⁵⁴

Po uspešno končani akciji so se borci umaknili prek hriba Malija, ki se dviga nad Izolo. Neznani udeleženec akcije je zapisal: »Morje se je v mesečini lesketalo pod nami kot srebrna ravan. Tisto Jadransko morje, kjer bodo kmalu zaplapolale naše zastave z rdečo zvezdo. Približali smo se obali. Kmalu jo bomo zapustili in prešli na naš element. Na naše morje. Na naše ladje.«⁵⁵ Akcija v Izoli je imela večkratnega uspeh. Vsi člani odreda so se oborožili, poleg tega je imel napad velik politični pomen. O njem je vsa Obala govorila več dni; tamkajšnje prebivalstvo je začelo verjeti, da konec vojne ni več daleč. Sprožil se je tudi nov mobilizacijski sunek. Dnevno je v odred prihajalo pet do šest novih borcev. Iz novih članov je bil ustanovljen bataljon. V svojem poročilu je poročnik Dermota zapisal, da je »Mornariški odred Koper s trenutnim stanjem usposobljen, da prevzame pomorsko oblast v vseh pristaniščih, katere pripadajo pod njegovo območje.«⁵⁶

Konec aprila se je MOK iz zaledja obale premaknil v njeno neposredno bližino. Udarne čete je bila razdeljena na tri skupine, od katerih je bila vsaka usmerjena na določen del obale. Posamezne skupine odreda so patrolirale po obali in izpeljale več manjših akcij.

Priprave na sklepne boje so od partizanskih enot zahtevale, da skupaj s političnimi organizacijami delujejo enotno. Konec aprila so v slovenski Istri potekali številni posveti. Zadnji je potekal 28. aprila v Laborju. Na tem sestanku so odločili, da je naloga MOK osvoboditev Izole in Pirana.⁵⁷

Osvoboditev Izole

Za izhodiščni položaj za napad na Izolo je štab MOK določil hrib nad vasico Malija (kota 276).⁵⁸ Prednost tega hriba je bila v tem, da je bil primeren tako za pohod proti Izoli kot proti Piranu. Načrt je bil usklajen z drugimi partizanskimi enotami. Udarne čete odreda je bila razdeljena v tri skupine. Prva skupina se je usmerila proti Piranu, druga proti Izoli, tretja pa je zasedla koto nad Semedelo. MOK je moral zaradi nepredvidenega poteka dogodkov dvakrat poskusiti z osvoboditvijo Izole. Prvič so borci odreda krenili z Malije proti Izoli v noči z 28. na 29. april. V mesto samo so prišli brez težav. Del odreda se je razmestil po mestu, del pa proti cesti Koper-Piran. 29. aprila jih je presenetil prihod nemške motorizirane kolone, ki se je umikala iz Pulja proti Trstu. Odredova zaščitnica je napadla ko-

⁵³ Prav tam, fasc. MOK, Iz življenja in dela MOK, spominska beležka nekega mornarja, inv. št. P 552.

⁵⁴ Prav tam, fasc. MOK, Štab MOK štabu MG pri štabu IX. korpusa, poročilo št. 16, 17. 4. 1945, inv. št. P 550.

⁵⁵ Andrej Pagon-Ogarev: Po dolgih stoletjih smo stopili na morje. V: Borec, št. 12, str. 557.

⁵⁶ Arhiv PMSMP, fasc. MOK, Načelnik štaba MG pri IX. korpusu štabu MG pri štabu IX. korpusa, 27. 4. 1945, inv. št. P 555.

⁵⁷ Slovenska Istra v boju za svobodo. Koper 1976 (dalje Slovenska Istra v boju), str. 644.

⁵⁸ Prav tam, str. 655.

lono, a se je morala po kratkem spopadu umakniti proti Maliji, enako je veljalo za del odreda, ki je bil v mestu.⁵⁹

Borci odreda so vnovič poskušali v noči s 30. aprila na 1. maj. Skupino, ki je imela nalogo osvoboditi Izolo, je vodil Carlo Chelleri, v njej so bili v glavnem borci italijanske narodnosti, izolski meščani.⁶⁰ V skupini so bili tudi člani luškega zastopstva, ki so imeli nalogo vzpostaviti pomorsko oblast v mestu. Okrog polnoči so že bili pred Izolo. Nekaj problemov jim je sprva povzročala skupina nemških vojakov, ki se ni hotela predati, a so jih nato s prevaro ujeli. Preostali Nemci so na čolnih pobegnili proti Trstu, še pred odhodom pa jim je uspelo razstreliti pristaniški pomol in obalo. 1. maja zjutraj so borci prevzeli vojno upravo. G. Degrassi - Darko je postal vodja luške kapetanije.

Osvoboditev Pirana

Borci MOK so se pred napadom na Piran prav tako namestili v bližini Malije. Od tam so proti Piranu krenili v noči na 1. maj. Pot je bila prosta, saj so se Nemci iz Portoroža in Pirana že umaknili. V Piranu je ostalo le nekaj karabinjerjev, ki pa niso nudili prehudega odpora. Borci odreda so na glavni piranski trg vkorakali dopoldne na praznik dela. Zasegli so eno oboroženo trabakulo s protiavijskimi topovi, v Portorožu pa motorni čoln MAS.⁶¹ Akcija je vseskozi potekala v sodelovanju s Paolom Semo in njegovo skupino gapovcev. Popoldne tega dne so slovenski pomorščaki z zajeto barko zapluli po osvobojenem morju. Na barki so izobesili prapor Mornariškega odreda Koper, ki so ga izvezle mladinke iz Loparja. Toda nevarnosti še ni bilo konec. Noč po osvoboditvi je v piransko pristanišče priplula oborožena ladja s 44 nemškimi mornarji, ki so pobegnili iz Pulja. Misleč, da je Piran še vedno v nemških rokah, so skušali pristati v piranskem pristanišču. Partizani so jih pričakali v zasedi, razorožili ter jih zajeli, ladjo pa zaplenili.

Poročnik Dermota je 2. maja končno lahko poročal: »Mornariški odred Koper je dne 28.4. t.l. očistil od okupatorja Isolo in jo zasedel. Dne 1. 5. je Odred zasedel mesta in pristanišča Piran ter Portorose. V Isoli in Piranu in v Portorosah je Odred prevzel Vojaško oblast tudi nad mestom. Isti dan so spostavljena zastopništva v sledečih pristaniščih: Koper, Isola, Piran in Portorose.«⁶²

Na robu Piranskega zaliva, na Savudrijskem polotoku, se je še vedno zagrizeno branila močna nemška posadka. Na pogajanja z njimi je odšel namestnik komandanta MOK Edvard Logar. Komanda nemške posadke se je bila pripravljena predati, a ne partizanom, temveč le rednim vojaškim enotam. Tako so Nemci do prihoda štaba Hercegovske divizije ostali na svojih položajih še skoraj teden dni.⁶³

⁵⁹ Italo Delloro Gambin., *Isola d' Istria, a ritroso nel tempo. Paisan di Prato 2000*, str. 112; Slovenska Istra v boju, str. 656-657.

⁶⁰ Janez Kramar: *Izola, mesto ribičev in delavcev. Koper 1987*, str. 512.

⁶¹ Slovenska Istra v boju, str. 658; MAS - Motoscafo Armato Silurante, motorni torpedni čoln, oborožen z dvema torpedoma in protiletalskim mitraljezom, posadka je, odvisno od modela, štela do 10 mož.

⁶² Arhiv PMSMP, fasc. MOK, Načelnik štaba MG pri IX. korpusu komandantu 1. obalnega sektorja, prej šef MG pri IX. korpusu, 2. 5. 1945, inv. št. P 556.

⁶³ Tomšič, NOB na Jadranu, str. 765.

Sklep

Čeprav je razvoj partizanskih pomorskih enot, ki bi sodelovale v boju proti zasedbenim enotam v obalnih krajih slovenske Istre, potekal nekoliko počasneje kot razvoj partizanskih enot drugod v Sloveniji in v ostalih delih vzhodne jadranske obale, so slovenski partizanski pomorščaki v sklepnih fazah druge svetovne vojne uspešno sodelovali v osvoboditvi primorske pokrajine. Vzrok za ta počasnejši razvoj lahko iščemo v tem, da je bilo veliko Primorcev in Istranov mobiliziranih v italijansko vojsko in so se borili na drugih bojiščih, ter v dejstvu, da Vrhovni štab NOV in POJ boja v slovenski Istri ni videl kot svojo prioriteto. Šele vojaško-politični položaj po zmagi anglo-ameriških zaveznikov v severni Afriki in kapitulaciji italijanske vojske leta 1943 ter nazadovanje nemških sil na evropskem bojišču leta 1944 sta pospešila razvoj partizanskih pomorskih enot na obali slovenske Istre.

Po aprilski vojni leta 1941, v kateri so bile enote kraljeve mornarice kljub povečani stopnji bojne pripravljenosti razmeroma neaktivne, so se že poleti istega leta začele v nekaterih krajih vzhodne obale Jadranskega morja in otokov organizirati posamezne skupine partizanskih pomorščakov, ki so začele z akcijami proti italijanskim enotam in enotam NDH na tem območju. Te enote partizanov pomorščakov niso delovale povsem usklajeno med seboj vse do 18. oktobra 1943, ko je Vrhovni štab Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije ustanovil Mornarico NOV in POJ. Predvidena je bila ustanovitev partizanskih mornariških enot tudi v slovenski Istri, a do tega tedaj še ni prišlo. Primanjkovalo je slovenskih pomorščakov, poleg tega pa je bilo v slovenski Istri in njenem zaledju veliko nemških enot, ki so v glavnem varovale pomembno prometnico Trst-Reka in obalna mesta ter tako zavirale razvoj partizanskega gibanja na tem območju. V prvi polovici leta 1944 so bile razmere na evropskih bojiščih že povsem spremenjene. Nemčija s svojimi zaveznicami je bila domala na vseh frontah v defenzivi. Balkanu in Srednji Evropi se je približevala Rdeča armada in zato so se anglo-ameriški zavezniki zbal za izgubo vpliva na tem delu Evrope. Predvsem Churchill se je zavzemal za izkrcanje v Istri, saj bi s tem ohranili določen del vojaško-političnega vpliva na tem območju.

Vrhovni štab NOV in POJ se je ob teh jasno izraženih namerah svojih zaveznikov zbal, da želijo anglo-ameriški zavezniki z izkrcanjem odreči slovenskemu in hrvaškemu narodu pravico do priključitve Primorske in Istre. S to grožnjo se je pokazala potreba po ustanovitvi partizanskih enot, ki bi v ključnih trenutkih v Istri in Slovenskem primorju prevzele vojaško pomorsko oblast. 30. avgusta 1944 je Vrhovni štab NOV in POJ izdal ukaz o ustanovitvi mornariških enot na obalnem pasu med Sočo in Limskim kanalom, 23. septembra pa je štab IX. korpusa NOV in POJ poslal Komandi istrskega vojnega področja odredbo, v kateri je pisalo, da se bo na področju VII. korpusa NOV in POJ nahajal oddelek mornarice pod poveljstvom Franca Dermote z nalogo ustanoviti bojne enote na obalnem sektorju slovenskega Primorja in slovenske Istre. Franc Dermota je skupaj z dvema partizanoma na začetku oktobra prispel v slovensko Istro, 15. oktobra pa je prišlo do ustanovitve Mornariškega odreda NOVJ Koper, ki je bil tako poimenovan šele z ukazom z dne 6. 11. 1944. Zaradi majhnega števila mornarjev in pomanjkanja opreme se je odred naslonil na Komando mesta Koper, ki se je nahajala v slovenski Istri. Številčno stanje odreda se je s prihodi novih mornarjev postopoma večalo. Glavna naloga pripadnikov odreda je bilo obveščevalno delo, saj je bil za aktiven

boj proti nemškim enotam odred številčno še premajhen. Zaradi številnih nemških postojank v slovenski Istri in pogostih akcij nemških enot na tem območju je moral odred pogosto menjavati svoje položaje, pri čemer je trpelo njegovo delo. Spomladi 1945 se je pritisk nemških enot zmanjšal, saj so bile številne enote angažirane v bojih proti enotam jugoslovanske 4. armade. Tedaj se je številčno precej okrepljen odred tudi sam aktivno vključil v sklepne boje za osvoboditev slovenske Istre in Primorja. Konec aprila je poveljstvo odreda dobilo ukaz, naj osvobodi obalni mesti Izola in Piran. Izolo so pripadniki odreda po nekaj težavah osvobodili v noči s 30. aprila na 1. maj. Proti Piranu so prav tako krenili v noči na 1. maj in ga po šibkem odporu pripadnikov italijanske milice tudi osvobodili. Tedaj so končno prišli na svoj teren, saj so z zaplenjeno vojaško ladjo prvič zapluli po slovenskem morju.

Rok Filipčič

THE KOPER MARINE DETACHMENT OF THE PEOPLE'S LIBERATION ARMY
OF YUGOSLAVIA

S u m m a r y

The development of the partisan naval units at the coast of the Slovenian Istria was somewhat slower than the development of the partisan units in the rest of Slovenia and in the other parts of the eastern Adriatic coast. However, in the final stages of World War II, the Slovenian partisan marines participated successfully in the liberation of the coastal region of Primorska. The reason for the delay can be sought in the facts that a large number of people from Primorska and Istria were mobilised into the Italian Army, which is why they fought on other battlegrounds, and that the Supreme Headquarters of the People's Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia did not see the struggle in the Slovenian Istria as its priority. Only the military and political situation after the victory of the British and American Allies in North Africa, the capitulation of the Italian Army in 1943, and the decline of the German forces in the European theatre of war in 1944 encouraged the development of the partisan naval units at the coast of the Slovenian Istria. In October 1943, the Supreme Headquarters of the People's Liberation Army of Yugoslavia established the Navy of the People's Liberation Army of Yugoslavia. It was envisioned that partisan marine units would also be established in the Slovenian Istria, but that did not take place yet at that time. Besides the lack of Slovenian marines, the development of these partisan units was also hindered by the presence of a large number of German units in the Slovenian Istria and its hinterlands, which mostly protected the important transport route between Trieste and Rijeka as well as the coastal cities. Churchill's support of the potential disembarkation in Istria with the aim of preserving a part of the British military and political influence in this region, was seen by the Supreme Headquarters of the People's Liberation Army of Yugoslavia as an intention of the British-American Allies to deny the right of the Slovenian and Croatian nation to the annexation of Primorska and Istria. Hence the establishment of the partisan units, which would take over the military naval authority in Istria and in the Slovenian coastal region in the key moments - on 30 August 1944 the Supreme Headquarters of the People's Liberation Army of Yugoslavia issued an order on the establishment of marine units at the coastal region between the river Soča and the Limski kanal channel. On 23 September the headquarters of the 9th Corps of the People's Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia sent a decree on a navy detachment commanded by Franc Dermota to the Command of the Istrian operational zone. On 15 October Franc Dermota established the Koper Marine Detachment of the People's Liberation Army of Yugoslavia, named in accordance with the orders of 6 November 1944. The main task of this detachment was intelligence, since in terms of numbers it was still too weak to fight actively against the German units. Due to numerous German posts in the Slovenian Istria and frequent actions of the German units in this region, the detachment had to change its positions frequently, which had an adverse effect on its operations. In the spring of 1945, when the pressure of the German units decreased due to their engagement in the struggle against

the units of the Yugoslav 4th Army, this considerably strengthened detachment also took part in the final battles for the liberation of the Slovenian Istria and the coastal region of Primorska. The coastal towns of Izola and Piran were liberated, both of them in the night from 30 April to 1 May. At that time the naval unit sailed the Slovenian sea for the first time in a confiscated military ship.

1.01
Prejeto 22. 11. 2010

UDK 355.425.4(497.4): 351.87 (450)"1945/1959"

Nevenka Troha*

Partizani Beneške čete pred italijanskim sodiščem

IZVLEČEK

Razprava obravnava potek preiskave in sodnega procesa proti 50 partizanom Beneške čete pred sodiščem v Italiji. Prvih 32 je bilo med drugim obtoženih veleizdaje domovine, tj. Italije. Preiskava se je začela avgusta 1945, proces pa se je končal 14. julija 1959, ko je porotno sodišče v Firencah razglasilo sodbo. Za nekatera dejanja je izreklo oprostilno sodbo, na osnovi amnestije z 11. julija 1959 pa je ustavilo kazenski postopek proti vsem obtoženim.

Ključne besede: Italija, Slovenija, Benečija, Slovenci v Italiji, partizani, sodni proces

ABSTRACT

THE PARTISANS OF THE COMPANY OF SLAVIA ITALIANA (BENEČIJA) IN FRONT OF THE ITALIAN COURT

The following discussion focuses on the investigation and judicial process against 50 partisans of the so-called Company of Benečija in front of the Italian court. 32 of them were, among other things, accused of high treason against their homeland, that is, Italy. The investigation started in August 1945, and the process was concluded on 14 July 1959, when the Jury Court in Florence pronounced the verdict. Some of the accused were acquitted of certain allegations, and the criminal proceeding against all of the accused was stopped on the basis of the Amnesty of 11 July 1959.

Key words: Italy, Slovenia, Slavia Italiana, Slovenians in Italy, partisans, judicial process

* Dr., znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1; SI-1000 Ljubljana; e-naslov: nevenka.troha@inz.si

Benečija (Beneška Slovenija ali Nadiška in Terska dolina ter Rezija) je bila za razliko od drugih območij Primorske Italiji priključena že leta 1866. Bila je najbolj ogrožen del slovenskega narodnega ozemlja, saj je bila vse od priključitve podvržena brezobzirnemu raznarodovanju. Edini branitelji slovenskega jezika so bili domači duhovniki, do leta 1933 tudi s pomočjo višjih cerkvenih oblasti. Tega leta pa je bila slovenščina odstranjena tudi iz Cerkve.¹ Fašistično raznarodovanje je v Benečiji, kjer je bila slovenska narodna zavest še nerazvita, povzročilo še večjo škodo kot drugod na Primorskem. Tja tudi ni seglo delovanje protifašističnih organizacij primorskih Slovencev v času med obema vojnama.

Slovensko osvobodilno gibanje je že poleti 1941 začelo z vzpostavljanjem prvih organizacij Osvobodilne fronte in tudi Komunistične partije Slovenije² na Primorskem, jeseni je tam delovala tudi Pivška četa. To območje formalno sicer ni bilo okupirano, saj je bilo del italijanske države, ki pa je bila okupator v Ljubljanski pokrajini. Kljub temu se je tudi na Primorskem razvijalo ne le protifašistično, ampak tudi osvobodilno gibanje, saj je bil njegov cilj priključitev vsega slovenskega etničnega ozemlja k Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Osvobodilno gibanje se je kljub velikim težavam razvijalo tudi v letu 1942, ni pa mu uspelo poseči v Benečijo. Zato je Edvard Kardelj novembra 1942 med drugim zahteval, da se organizacijsko in politično gibanje razširi tudi na Benečijo.³ Ko sta bili aprila 1943 iz enot Južnoprimorskega in Severnoprimorskega odreda ustanovljeni brigadi Simona Gregorčiča in Ivana Gradnika, sta takoj odšli v vzhodno Benečijo, kjer naj bi mobilizirali nove borce in izvedli večje akcije. Pohod sta začeli 9. maja 1943, a se je zaradi takojšnje reakcije italijanskega vojaštva ta spremenil v vrsto obrambnih bojev in umikov. Gradnikova brigada se je že 18. maja umaknila čez Sočo, medtem ko je Gregorčičeva v spopadih razpadla. Ocene o možnosti večje mobilizacije v Benečiji so se pokazale za iluzorne.⁴

Ko je Italija 8. septembra 1943 objavila brezpogojno kapitulacijo svojih oboroženih sil, je na Primorskem spontano nastala splošna vstaja, ki je bila možna tudi zato, ker je v nekaj dneh popolnoma upadla bojna pripravljenost najrazličnejših italijanskih enot in policijskih poveljstev. 25. septembra je bil ustanovljen Briško-beneški odred, ki pa je zaradi nemške protiofenzive deloval le do 20. oktobra. V njegovo sestavo je prešla tudi Šentlenarška četa, ki je delovala na območju Merse, Utane in Sv. Lenarta in so jo sestavljali sami Beneški Slovenci. V Benečiji so delovale tudi druge enote odreda, 28. septembra pa je tja prišla Soška brigada. Konec septembra se je oblikovala Rezijska četa, v kateri je bila polovica domačinov. Sredi oktobra je bil oblikovan Beneški bataljon, ki ga imenujejo tudi Rezijski bataljon, v sestavu Soške (nato Bazoviške) brigade. Ta je bil razbit novembra 1943 in so nato v Benečiji delovale le posamezne terenske organizacije. Decembra 1943 je bil oblikovan nov (drugi) Briško-beneški odred, v katerega so bili vključeni tudi borci Beneškega bataljona.⁵

¹ Božo Zuanella: *Mračna leta Benečije : dejavnosti tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji*. Ljubljana 1998 (dalje Zuanella, *Mračna leta Benečije*), str. 28, 29.

² Dotlej je v skladu z načelom Kominterne, da v državi lahko deluje le ena partija, tam delovala le KPI, člani katere so bili tudi primorski Slovenci.

³ *Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*. Ljubljana 1963, dok. 159, str. 410.

⁴ Franc Črnugelj - Zorko: *Na zahodnih mejah - 1943 : Briškobeneški odred in 3. soška (20.) brigada*. Ljubljana 1986 (dalje Črnugelj, *Na zahodnih mejah 1943*), str. 35, 36.

⁵ Prav tam, str. 103-117.

Za razliko od drugih krajev na Primorskem so ljudje v Benečiji slovensko partizansko vojsko sprejemali z nezaupanjem. Tudi Pokrajinski komite KPS je januarja 1944 v poročilu Centralnemu komiteju opozarjal na razmere v Benečiji, ki jih je »naša vojska še bolj zavozlala«, saj je »ljudi na silo mobilizirala in jih vodila v brigade, od koder so dezertirali«. ⁶ Napaka je bila tudi razpustitev županstev, ki so jih postavili Nemci, ker so ljudje tako ostali brez živilskih nakaznic. Italijanske oblasti so po vojni ocenjevale, da so jugoslovanski partizani sicer poskusili priti v »naše gorske doline«, a jih je prebivalstvo zavrnilo zaradi njihovega nasilja in samovolje. ⁷

Enote komaj ustanovljenega 9. korpusa so se v začetku zime 1943/44 zbrale v srednjem in severnem delu Primorske, kjer so bile manj na udaru nemških sil. Korpusni štab je skušal svoje enote razporediti po čim širšem operativnem območju. 30. divizija je tako konec januarja 1944 prešla Sočo in se usmerila v Beneško Slovenijo, da bi tam spodbudila mobilizacijo v partizanske enote in utrdila moč osvobodilnega gibanja. Pohod divizije je trajal 16 dni, nato pa se je morala zaradi velikih koncentracij nemškega vojaštva in izčrpanosti borcev umakniti na levi breg Soče. Med pohodom je bila pogosto v bojih, izvedla pa je tudi napad na postojanko v Fojdi in uničila mostove prek Nadiže pri Sv. Kvirinu. V vaseh so imeli mitinge in konference z vplivnimi domačini in tako so dosegli, da se je odnos ljudi do slovenskih partizanov popravil. ⁸

Ko se je divizija februarja 1944 premaknila nazaj na levi breg Soče, je na desnem bregu ostal Briško-beneški odred. Ob koncu marca je njegov štab izdal vsem odrednim komisarjem in vojaškim funkcionarjem okrožnico z naslovom O vprašanju Benečije, v kateri so poudarili, da je treba popraviti napake, ki jih je tam po kapitulaciji Italije delalo slovensko osvobodilno gibanje. Ustanovili naj bi Beneško četo iz domačinov in tistih, ki govorijo beneško narečje, ki bi imela nalogo prirejati mitinge in zborovanja, organizirati Narodno zaščito, zbirati podatke glede dotedanega nepravilnega nastopa slovenske partizanske vojske, povrniti škodo, plačati vsa intendantska potrdila, pritegniti v četo prostovoljce, delati akcije, nuditi socialno in zdravstveno pomoč. ⁹

Beneška četa, ki je bila ustanovljena šele 1. avgusta 1944, je delovala v vzhodni Benečiji. V začetku septembra je prerasla v bataljon, ki je 7. septembra napadel postojanko v Št. Petru in se nato z ostalimi štirimi bataljoni Briško-beneškega odreda 20. septembra vključil v Gregorčičevo brigado. Ta je po nalogu štaba 9. korpusa 16. septembra prešla Sočo pri Tolminu. Brigada se je premikala po vzhodni Benečiji in 18. oktobra prešla Nadižo, tam ostala do konca oktobra, ko se je najprej vrnila v vzhodno Benečijo in v začetku novembra nazaj v 30. divizijo. Njene enote so samo septembra imele 28 mitingov. Izvedla je tudi mobilizacijo in vrsto napadov na manjše okupatorjeve oddelke. ¹⁰

⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Izvršni odbor Osvobodilne fronte (AS 1670), fasc. 538. Poročilo J. Vilfana NOS, 27. 10. 1943; fasc. 532. Poročilo Pokrajinskega komiteja KPS CK KPS, 13. 1. 1944; ARS, fond Centralni komite KPS (AS 1478), a. e. 1. Zapis seje CK KPS, 27. 2. 1944.

⁷ Ministero degli affari esteri. Archivio storico diplomatico (MAEASD), Affari politici (AP) 1946-1950, Jugoslavia, b. 5. Poročilo videmskega prefekta predsedniku italijanske vlade, 17. 9. 1945.

⁸ Franc Črnugelj - Zorko: Na zahodnih mejah 1944 : Briško-beneški odred, knj. 2. Ljubljana 1993 (dalje Črnugelj, Na zahodnih mejah 1944), str. 131-144.

⁹ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. 4. Ljubljana 1973 (dalje Mikuž, Pregled zgodovine NOB, 4), str. 475, 476.

¹⁰ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del 6, knj. 17. Ljubljana 1986, dok. 35, op. 3. Poročilo štaba 17. SNOB Simona Gregorčiča, 4. 11. 1944.

Junija 1944 so vodilni organi slovenskega osvobodilnega gibanja na Primorskem začeli z izvajanjem splošnih in neposrednih volitev v krajevne in okrajne narodnoosvobodilne odbore. Pokrajinski odbor OF je 20. avgusta poročal, da volilne priprave potekajo tudi v Benečiji. Tako so v Reziji konec septembra 1944 volitve izvedli povsod razen v okraju Učja. 3. oktobra je bil v Osojanih zbor vseh tamkajšnjih novoizvoljenih odbornikov in odposlancev v okrajne skupščine. Ti narodnoosvobodilni odbori so nato sicer obstajali vse do osvoboditve, a dejansko le na papirju.¹¹

V Brdih in Benečiji je od kapitulacije Italije deloval italijanski garibaldinski bataljon Mazzini, v začetku aprila 1944 pa so ustanovili še bataljon Mammelli, oba sta se združila v brigado Garibaldi-Friuli. Med štabom te brigade in Briško-beneškim odredom je bil 7. maja 1944 sklenjen sporazum o skupnem boju proti nemškemu okupatorju in italijanskim fašistom. Ta je med drugim določal, da čas še ni primeren, da bi se pogovarjali o meji, ker naj bi bila končna rešitev nacionalnih in obmejnih vprašanj odvisna predvsem od splošnega položaja v tem delu Evrope, zlasti v Jugoslaviji in Italiji. Vojaški del sporazuma je določal ustanovitev paritetne slovensko-italijanske komande za koordinacijo akcij v Karniji in Brdih. To je bil prvi sporazum z mednarodno veljavo, ki ga je italijansko odporniško gibanje podpisalo na enakopravni osnovi s predstavniki odpora, ki je bilo del zavezniških sil.¹²

Po ustanovitvi divizije Garibaldi-Osoppo Natisone avgusta 1944 so se začele težave, saj so bili pogledi pripadnikov Osoppa¹³ na narodnostno vprašanje Benečije drugačni od pogledov garibaldinskega ali slovenskega vodstva. Začela so se medsebojna očitavanja o šovinizmu. O tem sta poročala Pokrajinski odbor OF 22. septembra in Okrožni komite KPS za zapadno primorsko okrožje dva dni kasneje. Štab 9. korpusa je v začetku oktobra 1944 poslal v to divizijo načelnika štaba korpusa, ki je začel pogovore o prehodu divizije pod komando 9. korpusa. Garibaldinci so bili temu naklonjeni, osoppovci pa so nasprotovali. Tako je nastala možnost, da bi se divizija razbila, a jo je razbil močan nemški ofenzivni sunek kmalu zatem. Garibaldinska divizija je nato prešla v okvir 9. korpusa, medtem ko je štab osoppovske brigade izjavil, da priznava samo glavno komando italijanske osvobodilne vojske. Med obojimi je prišlo ne le do razkola, ampak tudi do sovražnosti, o čemer priča pokol v Porčinju 7. februarja 1945, ko je bilo ubitih dvajset partizanov in sodelavcev brigade Osoppo Friuli. Uboj je izvedel oddelek GAP (Gruppi d'azione patriottica, Skupine domoljubne akcije).¹⁴

Jugoslovanska armada je ob koncu vojne zasedla celotno slovensko etnično ozemlje, tudi Benečijo, od koder pa se je morala umakniti že 16. maja 1945. Tam je bila vzpostavljena Zavezniška vojaška uprava v Italiji s sedežem v Vidmu. Ker je

¹¹ ARS, fond Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (AS 537), šk. 1153. Dopis javnega tožilca za Goriško javnemu tožilcu za Primorje, 25. 8. 1945. Poročilo o razvoju narodne oblasti v Vzhodni in Zahodni Benečiji.

¹² Mikuž, Pregled zgodovine NOB, 4, str. 358, 359.

¹³ Partizanske enote Osoppo so bile na pobudo prostovoljcev liberalne, socialistične in katoliške usmeritve ustanovljene decembra 1943 pri nadškofijskem seminarju v Vidmu. Bile so samostojne enote, osnovane le na tem območju.

¹⁴ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, 4, str. 481-485. Več o vprašanju poboja v Porčinju gl. Galliano Fogar: La tragedia di Porzùs : a proposito di una lettera a »Il Piccolo«. V: Qualestoria, 1987, št. 2, str. 133-140, kjer je v opombah navedena tudi pomembnejša literatura; Alessandra Kersevan: Porzùs, dialoghi sopra un processo da rifare. Bologna 1995; Diana Franceschini: Porzùs : la Resistenza lacerata. Quaderni 11, Trieste 1996.

to območje na mirovni pogajanjih zahtevala Jugoslavija, je ZVU v Furlaniji delovala vse do uveljavitve mirovne pogodbe med zavezniškimi silami in Italijo 15. septembra 1947, torej še po ukinitvi Zavezniške vojaške uprave za Italijo (z izjemo Julijske krajine, kjer pa je delovala posebna Zavezniška vojaška uprava za Julijsko krajino) 31. decembra 1945.¹⁵

V začetku avgusta 1945 je britanska vojaška policija aretirala kapetana Jugoslovanske armade Marjana Zdravljiča¹⁶ in načelnika gospodarske komisije za Benečijo in Kobariško Ivana Podreko ter ju predala italijanskim oblastem. Zaprt sta bila na kvesturi v Čedadu. Šef jugoslovanske misije pri štabu 13. korpusa Britanske armade Rado Pehaček je takoj posredoval, a brez uspeha. Čez mesec dni je ostro protestiral in zahteval, da Zdravljiča takoj predajo Jugoslovanskemu odredu, ki je deloval pri 13. korpusu. Pri tem je opozoril, da preiskava proti Zdravljiču poteka z namenom, da bi njegovo protifašistično delo predstavili kot niz kriminalnih dejanj, in ob tem dodal: »Obtožbe proti njemu dajejo ljudje s fašistično preteklostjo, ki so se borili proti zavezniškim armadam.«¹⁷

Zdravljičeva in Podrekova aretacija je sovpadala z vložitvijo prvih ovadb proti partizanom t. i. Beneške čete. Kot sem navedla v uvodu, je četa s tem imenom delovala le zelo kratek čas, zato so bile to dejansko ovadbe proti ljudem, ki so delovali v slovenskem osvobodilnem gibanju v Benečiji. Prvi dve sta bili vloženi 21. in 28. julija 1945, nato pa do 8. avgusta še štirinajst. 14. avgusta je policija ovadbe poslala kvesturi, 27. avgusta pa je bil Zdravljič zaslišan. Ovadbe, ki so bile vložene več kot dva meseca po odhodu enot Jugoslovanske armade iz Benečije, po oceni jugoslovanske strani niso bile rezultat »občutka, ki bi ga imeli prizadeti zaradi izvršenih zločinov, ampak izzvane, očitno v zvezi s pripravami na londonsko konferenco zunanjih ministrov«,¹⁸ s katero so se začela pogajanja za mirovno pogodbo z Italijo. Konferenca se je končala brez uspeha, hkrati pa je tudi pri postopkih proti pripadnikom Beneške čete nastalo zatišje, ki so ga prekinili šele 5. januarja 1946, po sprejetju sklepov na konferenci Sveta zunanjih ministrov v Moskvi. Od 28. januarja do 12. februarja je bilo 43 zaslišanj.¹⁹

Preiskavo so nato prekinili za dve leti in pol, do konca julija 1948, ko je preiskovalni sodnik odredil nadaljnja zaslišanja. Mesec dni pred tem je bila objavljena resolucija Informbiroja, s katero so komunistične partije na čelu s sovjetsko obsodile politiko jugoslovanskega vodstva. Do 12. januarja 1949 je bilo izvedenih

¹⁵ ARS, fond Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine za Goriško (AS 1571), šk. 2. Poročilo Mestnega komiteja KP Gorica Okrožnemu komiteju KP za Goriško, 31. 5. 1945.

¹⁶ Marjan Zdravljič, študent medicine, doma iz Hlodiča. V partizane je šel ob kapitulaciji Italije in bil glavni organizator ter komandir partizanske čete v Hlodiški dolini. Kasneje je bil sanitetni referent v Briško beneškem odredu, septembra 1944 postal politkomisar v novo ustanovljenem Beneškem bataljonu, od novembra istega leta pa politkomisar Operativnega štaba za zapadno Primorsko.

¹⁷ Diplomatski arhiv Ministarstva inostranih poslova Beograd, 1945, Italija, XII/454. Dopis R. Pehačka Glavnemu štabu 13. korpusa, 8. 8. 1945; Pogrešan pripadnik Jugoslovanske armade. XII/460. Dopis R. Pehačka Glavnemu štabu 13. korpusa, 11. 9. 1945; Jožko Ošnjak: Pod Matajurjem : spomini in zapisi iz Beneške Slovenije. Ljubljana 1969 (dalje Ošnjak, Pod Matajurjem), str. 357-360.

¹⁸ Konferenca Sveta zunanjih ministrov v Londonu je potekala od 12. 9. do 2. 10. 1945.

¹⁹ ARS, AS 537, šk. 1311. Primerjalni pregled poteka postopka proti pripadnikom Briško-beneškega odreda ter političnih dogodkov, 10. 1. 1956; Arhiv Jugoslavije (AJ), Centralni komite Zveze komunistov Jugoslavije, AJ 507, fasc. 9, 48/XI. Konferenca Sveta zunanjih ministrov je bila od 16. do 26. 12. 1945. Na njej so rešili vprašanje procedure. Načrt mirovne pogodbe z Italijo naj bi izdelali ministri za zunanje zadeve ZDA, SZ, Velike Britanije in Francije. Sprejet je bil dogovor o sklicanju mirovne konference. Pogoji za sklenitev mirovne pogodbe z Italijo so bili s tem ustvarjeni.

14 zaslišanj. Hkrati je bilo ta dan izdano zaprosilo prefektom izven sedeža sodišča, naj zaslišijo prizadete. Po teh zaprosilih so izvedli od januarja do aprila 1949 pet zaslišanj.

5. avgusta 1949 je bil podpisan jugoslovansko-italijanski trgovinski sporazum, 7. pa nov sporazum o odprtih vprašanjih. To je bil tudi čas povečanega pritiska držav vzhodnega bloka na Jugoslavijo, hkrati pa njenega približevanja Zahodu, ki se je pokazalo tudi v izvolitvi Jugoslavije za članico Varnostnega sveta OZN 21. oktobra 1949. Od 22. septembra do 26. oktobra so bila štiri zaslišanja. Zadnje dni decembra 1949 je bil podpisan trgovinski sporazum med Jugoslavijo in Veliko Britanijo, ki je pomenil konec popolne gospodarske blokade Jugoslavije. 23. januarja 1950 je državni pravdnik²⁰ zahteval poglobitev karabinjerskih poizvedb, sledila pa je protijugoslovanska kampanja v Italiji.

23. decembra 1950 je bila podpisana vrsta italijansko-jugoslovanskih sporazumov. V letu 1951 se je povečal pritisk držav Informburoja na Jugoslavijo, širile so se tudi govorice o možnosti vojaškega napada Sovjetske zveze in njenih zaveznic. Aprila je Jugoslavija zahodni velesili zaprosila za orožje in ga junija tudi dobila. Maja in junija so bile v severni Italiji upravne volitve. V tem času so bila februarja 1951 vložena zaprosila za zaslišanja, na temelju katerih je bilo do 11. aprila izvedenih 15 zaslišanj, od 2. septembra do 1. oktobra pa 13. 8. oktobra 1951 je bilo izdano poročilo karabinjerjev, s katerim so državnemu pravdniku ovadili 33 oseb. Od 9. oktobra do 17. novembra so potekala nova zaslišanja, poročilo o njih je bilo poslano 24. novembra.²¹

Leta 1951 so začela teči tudi intenzivna pogajanja za rešitev vprašanja Svobodnega tržaškega ozemlja, ki je vse od uveljavitve mirovne pogodbe septembra 1947 ostajalo razdeljeno na dve coni z vojaškima upravama, anglo-ameriško in jugoslovansko. Decembra 1951 je Jugoslavija predlagala, da bi njej pripadlo območje Škednja (vzhodni del Trsta), Žavelj in miljski polotok, ki so bili del Cone A, Italiji pa poleg Trsta, tudi Koper in Izola z neposredno okolico, torej del območja Cone B. Za Italijo je bil predlog nesprijemljiv, saj je posegal neposredno v tržaško pristanišče, zato ga je kategorično odbila.²² Potem ko je predsednik italijanske vlade Alcide de Gasperi februarja 1952 javnost seznanil z jugoslovanskim predlogom, so karabinjerji od 9. marca do 14. aprila izvedli 19 zaslišanj. 31. marca je državni pravdnik zahteval od prefektore poročila nekdanjih županov, a so ti zahtevo odklonili. Sledila so skupinska zaslišanja, ki jih je izvedel državni pravdnik. Od 20. marca do 30. aprila je izvedel 59 zaslišanj in maja še dve.²³

Med 3. aprilom in 9. majem 1952 je v Londonu potekala konferenca o vprašanju Svobodnega tržaškega ozemlja, na kateri so sodelovale ZDA, Velika Britanija in Italija. Sklepi konference so dajali Italiji velika pooblastila v Coni A, a obenem niso več posegali v Cono B in tako dejansko vodili v razdelitev STO med Italijo in

²⁰ Procuratore pubblico. Ta ima v italijanskem pravosodnem sistemu enako vlogo kot v jugoslovanskem in slovenskem javni tožilec.

²¹ ARS, AS 537, šk. 1311. Primerjalni pregled poteka postopka proti pripadnikom Briško-beneškega odreda ter političnih dogodkov, 10. 1. 1956; AJ 507, fasc. 9, 48/XI.

²² ARS, fond Edvard Kardelj (AS 1277), šk. 32/8. Zabeležka razgovora E. Kardelja in G. V. Allena, 28. 1. 1952. Memorandum 1952. Elaborat Naši predlogi za rešitev vprašanja STO in italijansko reaganje nanje, 1. 9. 1952.

²³ ARS, AS 537, šk. 1311. Primerjalni pregled poteka postopka proti pripadnikom Briško-beneškega odreda ter političnih dogodkov, 10. 1. 1956; AJ 507.

Jugoslavijo po dotedanji demarkacijski črti med obema conama.²⁴ Državni pravdnik je nadaljeval z zaslišanji v drugi polovici novembra, ko je od 17. novembra do 11. decembra izvedel 60 zaslišanj. V letu 1953 je državni pravdnik v drugi polovici junija izvedel 54 zaslišanj, medtem ko drugih postopkov v tem letu ni bilo.²⁵

Tržaška kriza je dosegla višek potem, ko sta zahodni sili 8. oktobra 1953 objavili, da bosta umaknili svoje enote iz Cone A in jo predali Italiji, a o tem nista prej obvestili jugoslovanskih oblasti. Te so organizirale množične demonstracije in v odgovor na italijanske vojaške okrepitve na meji tja poslale svoje.²⁶ V Trstu so izbruhnili protesti, ki so po 3. novembru, obletnici prihoda Italije v Trst leta 1918, prerasli v krvave nemire. Obenem so se začeli diplomatski pogovori.²⁷

10. februarja 1954 je na mestu predsednika italijanske vlade de Gasperija zamenjal Mario Scelba. V odnosih med Italijo in Jugoslavijo je zavladovalo novo ozračje, ki je obetalo sporazumevanje. 5. oktobra 1954 je s podpisom Spomenice o soglasju prišlo do razdelitve STO med Italijo in Jugoslavijo.²⁸ V tem času med junijem 1953 in septembrom 1954 je preiskava proti Beneški četi mirovala.

Od konca julija 1945 do 28. septembra 1954 je bilo v postopku preiskave proti Beneški četi tako skupaj štirinajst prekinitev, ki so trajale sedem let in pet mesecev. Slovenska stran je ocenjevala, da postopek do septembra 1954 ni imel značaja rednega procesa, ampak so bile to le politične demonstracije in oblika pritiska na lokalno prebivalstvo ter so sovpadale s pomembnimi zunanje in notranjepolitičnimi dogodki. Ves potek preiskave so usmerjale trenutne politične potrebe, pri čemer inscenatorji sami niso bili prepričani o pravni utemeljenosti obtožb. Politične nagibe je potrjeval tudi način, kako so preiskave izvajali, saj je obtožni predlog temeljil na indicijah in govoricah, ne pa na stvarnih dokazih, niso upoštevali okoliščin, ki so bile v korist osumljencev itd.²⁹

Od 28. septembra 1954, ko je bilo že znano, da bo podpisana Spomenica o soglasju, pa je postopek potekal neprekinjeno in intenzivno. Po zaprosilih preiskovalnega sodnika so od 28. septembra do 2. decembra 1954 izvedli 113 zaslišanj in nato do 12. februarja 1955 122 zaslišanj. 15. februarja so spise predložili državnemu pravdniku, ki je zahteval izpopolnitev preiskave. Ta se je nadaljevala z zaslišanji, in sicer je bilo do 6. maja 16 zaslišanj. 8. maja 1955 so ponovno predložili akte državnemu pravdniku, ki je postavil nove zahteve. Sledila so nova zaslišanja, do 28. julija jih je bilo 44. 16. junija je bil izdan poziv na sodišče.³⁰

Državni pravdnik je 20. avgusta 1955 izdal in 25. avgusta vložil obtožni predlog (requisitoria), tj. predlog, naj preiskovalni sodnik izjavi, da je formalna preiskava zaključena, da se ustavi postopek v nekaterih primerih, v drugih pa postavijo obdolženci pred porotno sodišče. Po vložitvi tega predloga je začel teči pet

²⁴ ARS, AS 1277, šk. 32/8. Elaborat Diplomatski razvoj tržaškega vprašanja, 1. 9. 1952.

²⁵ ARS, AS 537, šk. 1311. Primerjalni pregled poteka postopka proti pripadnikom Briško-beneškega odreda ter političnih dogodkov, 10. 1. 1956; AJ, f. 507, fasc. 9, 48/XI.

²⁶ ARS, AS 1277, šk. 30. Zabeleške E. Kardelja za tajno sejo Zveznega izvršnega sveta, 15. 10. 1953.

²⁷ ARS, AS 1277, šk. 33/9. Pismo E. Kardelja ambasadi v Washingtonu, 21. 10. 1953.

²⁸ ARS, AS 537, šk. 1311. Primerjalni pregled poteka postopka proti pripadnikom Briško-beneškega odreda ter političnih dogodkov, 10. 1. 1956; AJ 507, fasc. 9, 48/XI.

²⁹ ARS, AS 537, šk. 1311. Proces proti Beneški četi, prekinitev v postopku, 10. 1. 1956.

³⁰ ARS, AS 537, šk. 1311. Primerjalni pregled poteka postopka proti pripadnikom Briško-beneškega odreda ter političnih dogodkov, 10. 1. 1956. Proces proti Beneški četi, prekinitev v postopku, 10. 1. 1956; AJ 507, fasc. 9, 48/XI.

dnevni rok, v katerem so bili vsi spisi preiskave, ki so obsegali okrog tri tisoč strani, na vpogled obrambi. 22. septembra je preiskovalni sodnik izdal sodbo, da se postavijo obtoženci pred sodišče (sentenza di rinvio a giudizio), ki je enaka obtožnici v slovenskem pravosodnem sistemu. Z njo je bilo obtoženih petdeset oseb, proti sedmim pa je bila preiskava ustavljena. Med obtoženimi so bile štiri ženske. V času vložitve obtožnice je od 57 osumlencev v Jugoslaviji živelo 19, od teh je bilo 12 jugoslovanskih državljanov, ki pa so skoraj vsi imeli še italijansko državljanstvo, in sedem italijanskih. V Italiji je živelo 31 osumlencev, od tega 29 v Videmski in Goriški pokrajini ter dva na jugu države. Iz Italije se je izselilo pet osumlencev, štirje v Francijo in eden v Kanado. Do vložitve obtožbe je umrl en osumljenec, za enega pa niso imeli podatkov, kje živi. Slovenski organi so ocenjevali, da je med enaintridesetimi osumljenimi, ki so živeli v Italiji, sedem članov ali simpatizerjev Socialistične fronte Slovencev, en član Komunistične partije Italije, šest sredincev, štirje trikoloristi,³¹ en kriminallec, za dvanajst pa niso imeli podatkov.³² Obtoženi tako niso bili le partizani ali sodelavci osvobodilnega gibanja.

Aprila 1957 je od 50 obtoženih v Jugoslaviji še vedno živelo 19, med njimi večina prvoobtoženih. 14 je bilo jugoslovanskih državljanov, a kar 12 še vedno tudi italijanskih, zato se jugoslovanske oblasti niso mogle sklicevati na njihovo jugoslovansko državljanstvo. Pet pa je bilo samo italijanskih državljanov. V Italiji je živelo 26 obtožencev, od teh 24 v Videmski pokrajini in na Goriškem. Štirje obtoženi so živeli v Franciji in eden v Kanadi.³³

Vsaj 23 obtoženih je sodelovalo v slovenskem osvobodilnem gibanju. Medtem ko sta imela prvoobtoženi Marjan Zdravljčič (Mario Guido Sdraulig, 1)³⁴ in drugoobtoženi Jožko Ošnjak (Giuseppe Osgnach, 2)³⁵ v osvobodilnem gibanju vidnejše funkcije, je bil Ivan Podreka (Giovanni Podrecca, 3) septembra 1943 član odbora OF v Št. Lenartu in nato intendant Beneškega bataljona, Anton Bajt (Anton Bait, 4) je bil partizan, Dominik Balut (Domenico Balutto, 5) je bil septembra 1943 član odbora OF v Št. Lenartu in nato član gospodarske komisije za Benečijo in Kobariško, Avgust Jožef Zanut (Augusto Giuseppe Zanutto, 6) partizan Šentlenartske čete, Mihael Evgen Bledič (Michele Eugenio Bledig, 7) in Alojz Peter Bledič (Luigi Pietro Bledig, 8) prav tako člana odbora OF v Št. Lenartu, partizana Klodiškega bataljona in člana gospodarske komisije za Benečijo in Koba-

³¹ Pripadniki organizacije Tricolore. Takoj po vojni se je v Benečiji začel teror nad civilnim prebivalstvom, ki je bilo naklonjeno Jugoslaviji. Jugoslovanski viri že avgusta 1945 poročajo o druženju zaveznikov s prejšnjimi fašističnimi prvaki, o glasilu Tricolore, ki je širilo protislovensko razpoloženje, in o istoimenski organizaciji ter njenem terorističnem delovanju. S trikoloristi je nato jugoslovanska stran označevala razne paravojaške organizacije, eksponente najhujšega lokalnega italijanskega nacionalizma. Trikoloristi so tesno sodelovali z italijanskimi vojaškimi in policijskimi oblastmi, verjetno pa tudi z zavezniškimi obveščevalnimi službami. - ARS, AS 537, šk. 1068. Trikoloristična organizacija v Beneški Sloveniji od leta 1944 do 1951; Zuanella, *Mračna leta Benečije*, str. 96-122.

³² ARS, AS 537, šk. 1309. Pregled priprav za proces proti Beneški četi in akcije Slovencev v Italiji, 1955.

³³ ARS, AS 537, šk. 1318, Poročilo o procesu proti Beneški četi (od 1955 do aprila 1957), 8. 4. 1957; šk. 1301. Obtoženci, ki živijo v Jugoslaviji.

³⁴ V oklepajih navajam italijansko različico imen in priimkov, ki je navedena tudi na obtožnici in sodbi. Številke so številke na obtožnici, op. a.

³⁵ Jožko Ošnjak je bil rojen v vasi Ošnje pri Sv. Lenartu 17. 3. 1921. Po kapitulaciji Italije je bil eden od organizatorjev Šentlenartske čete. Njegova četa se je vključila v 4. bataljon 2. soške brigade. V bojih za Kobarid je bil ranjen, kjer je nato deloval kot aktivist OF. Junija 1944 se je vključil v novoustanovljeno Beneško četo. Ko je ta prerasla v Beneški bataljon, je bil namestnik komandanta.

riško, Egidij Marko Bukovac (Egidio Marco Bucovaz, 12) je bil politični delegat voda Beneškega bataljona, Angel (Angelo) Celloni (13) in Mario Dugaro (18) partizana Šentlenartske čete in nato Beneškega bataljona, Anton (Antonio) Durli (20) član odbora OF v Št. Lenartu in partizan Šentlenartske čete, Jože (Giuseppe) Durli (21) partizan Šentlenartske čete in intendant Beneškega bataljona, Ivan Obid (Giovannibattista Obid, 23) član odbora OF v Št. Lenartu, Josip Feletič (Giuseppe Felettig, 27) je pripadal družini, ki je sodelovala s partizani, Gino Čuk (Chiuch, 30) je bil partizan Šentlenartske čete, Amedeo Kjačić (Amedeo Chiancig, 31) je bil predsednik odbora OF v Št. Lenartu, Elza Zdravljčič (Elza Sdraulig, 32), sestra Marjana Zdravljčiča, je bila aktivistka OF, Vittorio Pirona (45), Italijan iz Palmarnove, študijski kolega Marjana Zdravljčiča, je bil sanitetni referent Beneškega bataljona.³⁶ Marino Bodigoj (Mario Bodigoj, 9) je bil partizan Klodiškega bataljona in ranjen v bitki za Kobarid, bil nato aktivist OF in partizanski oficir. Partizana sta bila tudi Evgen Vogrič (Evgen Vogrig, 26) in Izidor Černota (Isidoro Cernotta, 14). Renzo Kjabaj-Vodopivec (Lovrenz Bevilaqua, 50) je bil simpatizer OF. V osvobodilnem boju sta sodelovala tudi osumljenca Danilo Trušnjak-Cek (Danilo Trushnach), ki je umrl pred vložitvijo obtožnice, medtem ko proti aktivistu OF Alojzu Fajduttiju obtožnica ni bila vložena.³⁷

V obtožnici je med drugim navedeno, da je po zlomu italijanskih oboroženih sil 8. septembra 1943 na območju gornje doline reke Nadiže Marjan Zdravljčič iz vasi Grmek ustanovil oboroženo formacijo, ki ji je sam načeloval, njegov pomočnik pa je bil Jožko Ošnjak. Od začetka so tej formaciji pripadali mladeniči in možje s tega območja, ker so menili, kot naj bi jim zatrjevala Zdravljčič in Ošnjak, da je njihov edini cilj boj proti nacifašistom. Sčasoma pa je postalo jasno, da je bil dejanski cilj te enote raznaroditi celotno območje in ga priključiti k Jugoslaviji. Ta formacija, ki si je naredila ime Beneška četa, je bila v neposredni odvisnosti od 9. korpusa Titove armade. Raznarodovanje naj bi imelo različne in številne oblike. Državni pravdnik je tudi ocenil, da so bila ta in druga dejanja, ki kot kazniva obremenjujejo posamezne osebe, razjasnjena v teku dolge in naporene preiskave, ki se je začela leta 1945 na podlagi navedb številnih državljanov in oblastev kakor tudi na podlagi verodostojne dokumentacije.³⁸

Obtožnica je celotno delovanje slovenskega osvobodilnega gibanja v Benečiji tako pripisala svojevoljnosti enote z imenom Beneška četa, ki jo je obenem razglasila za združbo, ustanovljeno zaradi izvrševanja zločinov in ki naj bi bila odgovorna za vsa kriminalna dejanja, ki so bila od septembra 1943 do maja 1945 izvedena v Benečiji.³⁹ Kot sem navedla v uvodu, pa je enota s tem imenom obstajala le nekaj dni aprila in od 1. avgusta do 3. septembra 1944. Po mojih podatkih tej Beneški četi ni pripadal noben od obtoženih.

³⁶ ARS, AS 537, šk. 1301. Abecedni seznam obtožencev. Podatki o delovanju posameznikov gl. v Črnugelj, Na zahodnih mejah, 1943, 1944; Franjo Bavec - Branko: Na zahodnih mejah 1945 : operativni štab 9. korpusa za zapadno Primorsko. Ljubljana 1997 (dalje Bavec, Na zahodnih mejah 1945).

³⁷ Ošnjak, Pod Matajurjem, str. 158-160, 177-180, 215, 216.

³⁸ ARS, AS 537, šk. 1154. Prevod sodbe za uvedbo sodnega postopka, 20. 8. 1955.

³⁹ ARS, AS 537, šk. 1156. Kazenski postopek zoper »Beneško četo« (kratek povzetek), september 1955.

Kazniva dejanja, ki so jih očitali obtoženim, so navedena v Kazenskem zakoniku Kraljevine Italije, ki je bil sprejet 19. oktobra 1930 in je stopil v veljavo 1. julija 1931. Splošni del tega zakonika vsebuje v I. oddelku 2. knjige člene 241 do vključno 313 s skupnim naslovom »O kaznivih dejanjih proti osebnosti države« (Dei delitti contro la personalità dello Stato).⁴⁰ Prvo imenovanim 32 obtožencem je bilo očitano kaznivo dejanje iz člena 241, napadi na integriteto, neodvisnost ali enotnost države. Besedilo člena se glasi: Tisti, ki stori najhujše kaznivo dejanje tako, da izvaja ali pripravlja nasilna dejanja z namenom, da bi državo ali njen del podvrget suverenosti druge države, ali da bi prizadel neodvisnost ali enotnost države, je kaznovan s smrtno kaznijo. Prav tako so bili obtoženi kaznivega dejanja iz člena 255, ukinitev, potvarjanje ali odvzemanje aktov ali dokumentov, ki se tičejo varnosti države. Za to je bila zagrožena kazen najmanj osem let, oziroma smrtna kazen v primeru, da je bilo dejanje izvedeno za bojne priprave ali njihovo učinkovitost ali za vojaške operacije. Kazniva dejanja naj bi storili s tem:

- da so podpirali jugoslovanske težnje po aneksiji vse do Tilmenta,
- da so v ta namen delali propagando in se borili na strani Jugoslovanov,
- da so ovirali poslovanje oziroma uradovanje občinskih uradov in s tem namenom opustošili njihove sedeže,
- da so prepovedali šolski pouk v italijanskem jeziku in da so postavljali slovenske učitelje,
- da so odredili ukinitvev šol in jih opustošili,
- da so mučili prebivalstvo s tem, da so preprečevali preskrbo, ovirali delovanje, zdravstvene službe in preprečevali celo preskrbo goveje živine s krmo,
- da so izvajali prisilno mobilizacijo mladeničev v slovenske partizanske vrste, izvajajoč pri tem represalije in streljanje tistih, ki se niso odzvali mobilizaciji, in tudi tistih oseb, ki so čustvovale italijansko,
- da so izvajali rekvizicije, zlasti goveje živine, na škodo tistih mladeničev, ki se niso odzvali mobilizacijskemu pozivu,
- da so na vse načine žalili italijansko narodno zavest, italijanski narod in italijansko zastavo s tem, da so streljali vanjo, da so jo prepovedali izobešati in slavili Jugoslavijo in Tita.⁴¹

Kaznivo dejanje iz člena 305, politična zarota z združevanjem, za kar je bila zagrožena kazen za organizatorje od petih do dvanajstih let, za udeležence kazen dveh do osmih let, je bilo očitano še posebno Marjanu Zdravljiču, ker naj bi organiziral skupino, imenovano Beneška četa, ustanovljeno s političnim ciljem veleizdaje.⁴² Žalitev oz. oskrunitev italijanske zastave je zajeta v členu 292, za kar je bila zagrožena kazen enega do treh let zapora. Obtoženi so bili tudi dejanj po čl. 285 in 288. Člen 285 govori o dejanjih, ki stremijo za tem, da bi v državi prišlo do porušenja, ropov in pobojev, za kar je bila zagrožena smrtna kazen, člen 288 pa govori o kaznivem dejanju novačenja v korist tuje države, zagroženih je bilo tri do šest let zapora.

⁴⁰ ARS, AS 537, šk. 1309. Lojze Peric, sodnik Vrhovnega sodišča Ljudske republike Slovenije: Juridčna kvalifikacija obtožbe proti Beneški četi, 23. 8. 1955. Besedilo Kazenskega zakonika Kraljevine Italije je na strani http://it.wikisource.org/wiki/Codice_penale - (1. 12. 2010).

⁴¹ ARS, AS 537, šk. 1306. Poročilo o pripravah na proces proti Beneški četi, 2. 4. 1956. Povzetek obtožnice.

⁴² ARS, AS 537, šk. 1318, Poročilo o procesu proti Beneški četi (od 1955 do aprila 1957), 8. 4. 1957.

Obtoženci naj bi zakrivali tudi dejanja iz 12. poglavja kazenskega zakonika z naslovom Zločini proti osebam (I delitti contro le persone), in sicer po členu 575, uboj, za kar je bila zagrožena kazen najmanj 21 let zapor, če pa je bilo dejanje storjeno v določenih okoliščinah, ki so našteje v členu 577, to je, da je bilo dejanje storjeno po predhodnem vnaprej sklenjenem in dobro preiščenem naklepu oziroma po zrelem preudarku, je bil zagrožen dosmrtni zapor.⁴³ Obtoženci naj bi v medsebojni udeležbi ali posamič ubili skupno 15 oseb. Glede treh je državni pravdnik predlagal ustavitev kazenskega postopka, češ da sodita dva primera pod amnestijo, za tretjega pa ni bilo dovolj dokazov.⁴⁴ Obtoženi so bili tudi po členih 605, protipraven odvzem osebne prostosti, za kar je bila zagrožena kazen šest mesecev do osem let, 610, kaznivo dejanje prisiljenja, kazen do štirih let zapor, 612, grožnja, za kar je bila določena le denarna kazen, 614, kršitve zasebnosti stanovanja, kazen do treh let, in čl. 616, kršitev tajnosti pisem, kazen do enega leta.

Iz 13. poglavja, Kazniva dejanja proti premoženju (I delitti contro il patrimonio), so bili obtoženi po členu 624, tatvina, kazen do treh let, 625, obtežilne okoliščine pri tatvini, kazen do šest let, 628, rop, kazen tri do deset let, 629, izsiljevanje, kazen od pet do deset let, in 646, neupravičena prilastitev, kazen do tri leta. Iz 1. knjige, O kazenskih dejanjih na splošno (Dei delitti in generale), navaja obtožnica iz člena 61, splošne oteževalne okoliščine, točko 5, ki pravi, da je oteževalna okoliščina, če se je storilec okoristil s časovnimi, krajevnimi ali osebnimi okoliščinami, ki so bile take, da so ovirale javno ali zasebno obrambo, to se pravi, da se napadeni ni mogel ubraniti in poklicati na pomoč privatnike ali pa uradne osebe. Člen 81 pa govori o t. i. idealnem ali realnem izteku kaznivih dejanj in o načinu odmere kazni v takih primerih. Zagrožena kazen se je v tem primeru lahko zvišala za trikrat.⁴⁵

Državni pravdnik je v obrazložitvi obtožnice med drugim poudaril, da ne more biti nobenega dvoma, da omenjena dejanja izpolnjujejo vse zakonite znake kaznivega dejanja veleizdaje, ki so jo očitali prvim 32 obdolžencem, saj so okrnili mednarodnopravno priznano osebnost italijanske države v zvezi z nedotakljivostjo njenega ozemlja, in sicer s tem, da so ta dejanja dobila značaj suverenitetnih aktov, storjenih na državnem območju od državljanov, ki so se udinjali tujcu, čigar nameni so bili jasno izraženi in razglašeni. Obtoženi so tako izdali domovino.⁴⁶

V obrazložitvi obtožnice je državni pravdnik tudi prikazal svoje razumevanje uporabe člena 16 Mirovne pogodbe med zavezniškimi in pridruženimi silami ter Italijo, ki je bila podpisana 10. februarja 1947.⁴⁷ Poudaril je, da sklicevanje na ta

⁴³ ARS, AS 537, šk. 1309. Lojze Peric, sodnik Vrhovnega sodišča LRS: Juridična kvalifikacija obtožbe proti Beneški četi, 23. 8. 1955.

⁴⁴ ARS, AS 537, šk. 1309. Seznam likvidiranih oseb, ki jih očita obtožnica, 13. 9. 1955.

⁴⁵ ARS, AS 537, šk. 1309. Lojze Peric, sodnik Vrhovnega sodišča LRS: Juridična kvalifikacija obtožbe proti Beneški četi, 23. 8. 1955.

⁴⁶ ARS, AS 537, šk. 1154. Prevod sodbe za uvedbo sodnega postopka, 20. 8. 1955.

⁴⁷ Article 16: Italy shall not prosecute or molest Italian nationals, including members of the armed forces, solely on the ground that during the period from 10 June 1940 to the coming into force of the present Treaty, they expressed sympathy with or took action in support of the cause of the Allied and Associated Powers. Člen 16: Italija ne bo obdolžila in ne kako drugače preganjala nobenega italijanskega državljana, v številu tiste, ki so pripadali oboroženim silam, samo zaradi dejstva, da so v dobi od 10. junija 1940 do uveljavitve mirovne pogodbe izrazili simpatije ali so delovali v prid zavezniških in pridruženih sil. Ta norma mednarodnega prava je postala norma notranjega italijanskega prava z zakonskim dekretom 28/IX/1947. Besedilo mirovne pogodbe je na strani http://www.istrianet.org/istria/history/1800-present/ww2/1947_treaty_italy.htm - (5. 12. 2010).

člen kot na razlog, ki naj bi izključeval kazenski postopek, ne pride v poštev, saj ta določba opravičuje kršitev kazenskega zakonika le tedaj, če so podani pogoji, ki jih predvideva, in sicer delovanje storilca z namenom uničenja nacifašizma, kar je bil skupni cilj vseh zavezniških sil, ne opravičuje pa delovanja le v korist ene izmed članic zavezniške koalicije.⁴⁸ Dokaz za svoje trditve je državni pravdnik našel v primerjavi besedila 16. člena, ki ga je predložila jugoslovanska delegacija na mirovni konferenci, z besedilom, ki ga je konferenca sprejela. Konferenca naj bi jugoslovanski predlog zavrnila zato, ker naj bi zasledoval samo sebične koristi Jugoslavije na škodo Italije. Jugoslovanski predlog člena 16 (v času pogajanj je bil to člen 14 a) je predvideval izredno zaščito oseb, ki so delovale za združitev delov italijanskega ozemlja z neko zavezniško silo. Slovenski pravniki so na to odgovorili, da delegacije, ki so glasovale proti, tega niso storile zato, ker bi nasprotovale predlagani vsebini. Edini zadržek je bil v strahu, da bi preveč razčlenjen seznam zavarovanih stanj pripeljal do omejitve zaščite. Končno besedilo 16. člena je tako, da je bila zaščita, kot jo je predlagala Jugoslavija, razširjena na vse oblike sodelovanja z zavezniki.⁴⁹

Obtožnica je sicer dopuščala dejstvo, da je vprašanje uporabe 16. člena preliminarno vprašanje. A iz nadaljnje vsebine je bilo po mnenju pravnikov Stanka Peterina in Darka Černeja, ki je bil takrat jugoslovanski veleposlanik v Rimu, jasno, kako obtožnica razlaga ta člen mirovne pogodbe. S tem, ko je hotela vzdrževati tezo, ki je bila v nasprotju z zgodovinsko resnico, je nujno vsebovala »majhne« netočnosti. Tako so bili v njej navedeni »aneksionistični jugoslovanski nameni vse do Tilmenta« in to na osnovi pričevanja nekoga, ki naj bi videl zemljevid, na katerem so bile načrtane prihodnje meje. Hkrati so bile obdolžitve umetno omejene na obtožence, zlasti na glavnega obtoženca Marjana Zdravljiča, ki mu »le nezaslišano nepoznavanje zgodovinskih dejstev lahko pripisuje tak delež v dogajanju«.⁵⁰

Obtožnica je ignorirala obstoj organov ljudske oblasti, da bi lahko samovolji ene osebe pripisali vse delovanje. V njej je bilo tudi navedeno, da je bilo zbiranje dokazov zaradi strahu pred Jugoslavani ovirano. Peterin in Černej sta poudarila, da je to absurdno, saj so se dokazi zbirali na italijanskem ozemlju in tudi več let po koncu vojne. V obtožnici ni bil niti z eno besedo omenjen boj proti Nemcem, Nemci kot sovražniki in aneksionisti niso bili omenjeni, »očitno, da ne bi pritegnila, čeprav le posredno, pozornosti na krivdo tistih elementov, na katerih temelji«. Hkrati pa so bile poudarjene izjave nekdanjih pripadnikov upravnega aparata v službi Nemcev, zlasti kolaboracionističnih županov, ki naj bi bili »najbolj reprezentativni državljani /.../ preverjene domovinske zvestobe«. Te izjave so podprle poizvedbe karabinjerjev, ki so ugotovili, da je Beneška četa, ki je bila pod neposrednim vodstvom »tako imenovanega Titovega 9. korpusa«, začela v času okupacije, torej po 8. septembru 1943, z vrsto »vtis zbujujočih dejanj« zoper osebe, ustanove in stvari, dejanj, ki so imela za cilj uresničiti suverenost Titove Jugoslavije do Tilmenta. Beneško četo in slovenski 9. korpus so v obtožnici skušali prikazati kot zločinsko organizacijo, katere cilj naj bi ne bil boj proti nacističnemu oku-

⁴⁸ ARS, AS 537, šk. 1154. Prevod sodbe za uvedbo sodnega postopka, 20. 8. 1955.

⁴⁹ ARS, AS 537, šk. 1156. Kazenski postopek zoper Beneško četo (kratek povzetek), september 1955.

⁵⁰ ARS, AS 537, šk. 1302. Stanko Peterin, Darko Černej: Proces proti Beneški četi, 1958; šk. 1150. Oddelek za zamejstvo: Proces proti pripadnikom Beneške čete, 18. 11. 1958.

patorju, ampak zoper poštene italijanske državljane, ki so zakrivali le to, da so se postavili v obrambo proti aneksionističnim težnjam in žrtvovali vse za svoje italijansko prepričanje. Pripadniki Beneške čete naj bi bili do skrajnosti pokvarjeni morilci, roparji, izsiljevalci in tatovi. Vsa kriminalna dejanja pa so lahko opravili v okoliščinah, ko je bila italijanskim državljanom onemogočena vsaka obramba zaradi položaja, ki je nastal zaradi vojnih dogodkov. Vsa obtožnica je po mnenju Peterina in Černeja tako slonela na eni sami predpostavki: da je bila jugoslovanska armada sovražna vojska - in to edini sovražnik - in da zaradi tega že pripadnost sama italijanskih državljanov kakršne koli narodnosti tej armadi predstavlja zločin in veleizdajo.⁵¹

Stanko Peterin in Drago Černej sta ocenila, da je absurdnost teze, ki jo je postavila obtožba, razvidna iz številnih argumentov. Člen 32 Listine o vdaji Italije oziroma Dodatnih pogojev premirja z Italijo navaja, da bodo vse osebe, ki so delale za zavezniško stvar, osvobojene.⁵² Če bi ta teza bila pravilna, bi ti morali biti po podpisu mirovne pogodbe ponovno zaprti, ker so bili »v odnosih« z zavezniki in se torej niso neizogibno borili za »skupno stvar«. Člen 16 krije vse obdobje med vstopom Italije v vojno 10. junija 1940 in dneva uveljavitve mirovne pogodbe 15. septembra 1947. Ker se je po premirju Italija borila za »skupno stvar«, ne bi imelo nobenega smisla samo za ta čas sprejemati varstvo, predvideno po členu 16. Hkrati so imeli takrat Nemci v odnosu do Italije popolnoma proste roke. V takem položaju je moralo biti jasno vsakemu Italijanu, da je sodelovanje z Nemci in celo že sam pasiven odpor proti njim, zločin proti lastni domovini in da različni izgovori (o »slovanski nevarnosti« itd.) niso mogli izbrisati tega madeža z ljudi, ki so ga storili. Absurdnost obtožb se je pokazala tudi pri akcijah vojaškega značaja, saj te mednarodno pravo dovoljuje vsaki državi. Avtorja sta se tudi spraševala, kakšen nesmisel bi bil neki abstrakten boj za človečanske in narodnostne pravice »v splošnem«, ki bi ne vključeval boja za »človečanske in narodnostne pravice? Kdo lahko obsoja narod, če je videl v pravici do boljšega življenja vseh narodov tudi svojo pravico do izvedbe proglašanih principov in če je te principe tudi uporabil takoj, ko je imel za to priložnost na svojem ozemlju, osvobojenem z lastnimi silami, ki ga je držal in branil z orožjem v roki proti vsem skupnim sovražnikom?«⁵³

⁵¹ ARS, AS 537, šk. 1302. Stanko Peterin, Darko Černej: Proces proti Beneški četi, 1958; šk. 1150. Oddelek za zamejstvo: Proces proti pripadnikom Beneške čete, 18. 11. 1958.

⁵² Documenti diplomaci italiani, decima serie, vol. I. Dokument 20, str. 18-26. Iz angleščine prevedel Andrej Turk.

32. (A) Vojni ujetniki, ki pripadajo silam Združenih narodov, ali tisti, ki jih ti določijo, ter vsi državljani Združenih narodov, vključno z etiopskimi državljani, ki so zaprti, priprti ali kako drugače prisilno zadržani na ozemlju Italije ali tistem pod njeno zasedbo, ne bodo preseljeni in bodo nemudoma izročeni predstavnikom Združenih narodov ali kako drugače obravnavani v skladu z navodili Združenih narodov. Vsaka preselitev v času med predložitvijo in podpisom te listine bo veljala za kršitev njenih določb.

(B) Osebe katerekoli narodnosti, ki so bile pridržane, v priporu ali jim je bila izrečena obsodba (vključno z obsodbami v odsotnosti) zaradi njihovega sodelovanja ali simpatiziranja z Združenimi narodi, bodo izpuščene po navodilih Združenih narodov in oproščene vseh pravnih omejitev, ki so jim bile podvržene.

(C) Italijanska vlada bo sprejela vse ukrepe, ki bi jih Združeni narodi narekovali za zaščito tujih državljanov in njihovega imetja ter imetja tujih držav in državljanov.

⁵³ ARS, AS 537, šk. 1302. Stanko Peterin, Darko Černej: Proces proti Beneški četi, 1958.

V teku preiskave se jugoslovanske oblasti v postopke niso vpletale. Julija 1955 pa je predstavnik jugoslovanskega zunanjega ministrstva od italijanskega veleposlanika v Beogradu zahteval posredovanje italijanske vlade, da se postopek proti Beneški četi ustavi. Sočasno je jugoslovanski veleposlanik Darko Černej predal Aide memoire zunanjemu ministru Gaetanu Martinu, v katerem je jugoslovanska vlada poudarjala, da sta obtožnica in proces kršitev italijanskih obveznosti iz člena 16 mirovne pogodbe in bi ga morali, kljub temu da se je začel pred podpisom pogodbe, ustaviti. Nadaljevanje tega procesa naj bi nasprotovalo prizadevanjem obeh vlad po izboljšanju medsebojnih odnosov, do katerih je prišlo po podpisu Spomenice o soglasju. Italijansko sodstvo bi moralo v celoti rehabilitirati vse, ki so se borili za zavezniško stvar, saj je bilo nepojmljivo, da se je deset let po koncu vojne oživil duh sovražstva. Martino je na to izjavil, da bo govoril s pravosodnim ministrom. Sredi septembra ga je veleposlanik Černej po nalogu jugoslovanskega zunanjega ministrstva ponovno obiskal. Šele takrat naj bi, kot je poročal Černej, italijansko zunanje ministrstvo začelo preučevali možnost, da bi proces preprečili tako, da bi Vrhovno kasacijsko sodišče⁵⁴ zahtevalo spremembo kraja sojenja. Imenovali bi drugo sodišče, ki bi bilo pripravljeno spremeniti razlago člena 16. Martino je jugoslovansko stran zaprosil za zmernost in preprečevanje kampanje ter polemik v javnosti, vprašanje pa je povezoval tudi z vprašanjem pomilostitve Italijanov v Jugoslaviji.⁵⁵

Če diplomatsko posredovanje ne bi uspelo, je obstajala možnost, da bi v skladu s členom 87 mirovne pogodbe spor o členu 16 predstavili veleposlanikom ZSSSR, ZDA, Velike Britanije in Francije v Rimu, če pa ga ti v roku dveh mesecev ne bi rešili, bi lahko uporabili arbitražo.⁵⁶ Ob tem so jugoslovanske oblasti ocenjevale, da je bil pravi namen procesa prikazati novo Jugoslavijo in partizansko gibanje kot razbojniško bando, ki je bila nosilka ekspanzionističnih teženj. Svetu naj bi tudi dokazali »italijanstvo« Benečije, zato je bil proces tudi raznarodovalni akt, nadaljevanje ustrahovanja beneških Slovencev in blatenje naprednih partizanskih sil Italije ter Jugoslavije. Poleg tega naj bi proces politično rehabilitiral kolaboracioniste z Nemci, ki so v njem nastopali kot obremenilne priče. Končno pa je bil namen tudi pokvariti dobre odnose med Italijo in Jugoslavijo, kar bi pripomoglo k vzponu desničarskih in neofašističnih sil v Italiji.⁵⁷

Pravni svet jugoslovanskega zunanjega ministrstva je septembra 1955 poudaril, da člen 16 izključuje pregon za dejanja, ki so bila narejena z namenom pomagati zaveznikom. Partizanske enote, katerih člani so bili obtoženi, so se borile proti nacističnim in fašističnim oblastem na območju Benečije, kar je priznaval tudi državni pravdnik s tem, da je določena dejanja brisal kot amnestirana, ker so bila izvedena v boju proti nacifašizmu. Vsaka izolacija posameznega dejanja iz tega sklopa je zato pomenila izigravanje določb člena 16. Tudi če so obtoženi želeli, da se ti kraji priključijo k Jugoslaviji, so to lahko izvedli le z bojem proti nemškemu okupatorju in njegovim sodelavcem, zato je vse njihovo delovanje prispevalo k

⁵⁴ Corte Suprema di Cassazione, najvišja sodna instanca v Italiji.

⁵⁵ ARS, AS 537, šk. 1309. Dopis Državnega sekretariata za zunanje zadeve Predsedstvu SZDL Slovenije, 27. 9. 1955; šk. 1309. Ambasador Darko Černej: Proces proti Beneški četi, 20. 12. 1955.

⁵⁶ ARS, AS 537, šk. 1309. Dopis Državnega sekretariata za zunanje zadeve Predsedstvu SZDL Slovenije, 27. 9. 1955.

⁵⁷ ARS, AS 537, šk. 1309. Pregled priprav za proces proti Beneški četi in akcije Slovencev v Italiji, 1955; šk. 1306. Poročilo o pripravah na proces proti Beneški četi, 2. 4. 1956.

zmagi zaveznikov. Mirovna pogodba govori le o »zadevi« (cause) zaveznikov, zato bi morala biti v primeru nejasnosti, v skladu s pravnim načelom »in dubio pro reo« (v dvomu v korist obtoženega) razlaga v korist obtoženih.⁵⁸

Za razliko od ravnanja državnega pravdnika v primeru procesa proti Beneški četi, pa je italijansko sodišče člen 16 uporabilo 12. avgusta 1948, ko je bila na njegovi osnovi pred apelacijskim sodiščem v Genovi oproščena skupina iz Doline Aoste, ki je leta 1947 delovala za priključitev tega območja Franciji.⁵⁹ Ob tem je italijansko ministrstvo za pravosodje celo pohvalilo državnega pravdnika v Genovi, da je njegova teza tudi teza italijanske vlade. Italijanski tožilci tudi niso obtožili nikogar zaradi sodelovanja v obveščevalni službi ZDA ali Velike Britanije med vojno in v prvih letih po njej, čeprav so npr. na Siciliji delovali izključno za koristi ustrezne države in ne Italije.⁶⁰

22. novembra 1955 je višji državni pravdnik v Benetkah predlagal Vrhovnemu kasacijskemu sodišču, naj odredi prenos procesa na kakšno drugo porotno sodišče v Italiji. To naj bi storili zato, da bi se izognili incidentom, do katerih bi lahko prišlo zaradi »razburjenja slovenskega prebivalstva« ter »živega in prizadetega pričakovanja prebivalstva, ki ima italijanska čustva« v Benečiji, če bi proces potekal pred porotnim sodiščem v Vidmu. Kasacijsko sodišče je za kraj procesa določilo Firenze.⁶¹

Januarja 1956 so na sestanku v Sežani, na katerem je bil tudi svetnik veleposlaništva v Rimu Zvonko Perišič, ugotovili, da so pomanjkljivosti preiskave edini način, po katerem bi prišlo do uveljavitve člena 16 oziroma njegove obvezne interpretacije v »našem« smislu. To naj bi preprečilo tudi poskuse, da bi še kdaj pripravili podobne procese proti Slovencem na Goriškem in Tržaškem, ki pa so se za razliko od Benečanov dejansko aktivno borili za priključitev k Jugoslaviji. Po italijanskem zakonu o kazenskem postopku kasacijsko sodišče namreč ni moglo uveljaviti člena 16, ampak je lahko dotedanje akte ovrglo samo zaradi »upravičenega suma« (legittimo sospetto), da preiskovalni organi niso postopali nepristransko. Če bi to dokazali, bi kasacijsko sodišče sodbo preiskovalnega sodnika razveljavilo in zadevo vrnilo državnemu pravdniku, ki pa naj bi v skladu z navodili pravosodnega ministrstva uveljavil člen 16.⁶²

Marca 1956 je zaradi njegovega velikega zunanjepolitičnega pomena o vprašanju organizacije obrambe v procesu proti Beneški četi ponovno razpravljal pravni svet jugoslovanskega zunanjega ministrstva. Ker je bilo delovanje slovenskih partizanov v Benečiji del odpora demokratičnih sil na ozemlju Italije, torej tudi italijanskega odporniškega gibanja, so ocenili, da se je Italija po letu 1948⁶³ od-

⁵⁸ ARS, AS 537, šk. 1309. Dopis Državnega sekretariata za zunanje zadeve Predsedstvu SZDL Slovenije, 27. 9. 1955

⁵⁹ V italijanski sodni praksi je ta primer poznan kot »primer Treves«.

⁶⁰ ARS, AS 537, šk. 1156. Kazenski postopek zoper Beneško četo (kratek povzetek), september 1955; šk. 1301. Pripombe odvetnika Lorisa Fortune iz Vidma na osnutek splošne obrambe za proces proti Beneški četi, 24. 7. 1957.

⁶¹ ARS, AS 537, šk. 1306. Poročilo o pripravah na proces proti Beneški četi, 2. 4. 1956.

⁶² ARS, AS 537, šk. 1312. Poročilo o pogovorih v Sežani, 8. 1. 1956.

⁶³ 18. aprila 1948 so bile v Italiji parlamentarne volitve. Bile so izvedene na vrhuncu hladne vojne, zato so jih zahodne sile, zlasti ZDA, pa tudi Vatikan, razumele kot spopad med zahodno demokracijo in komunizmom, ki ga je posebej obljubila močna italijanska levica (KPI in SSI sta nastopili v enotni Demokratični ljudski fronti) in katere zmago je bilo potrebno preprečiti za vsako ceno. Volilna kampanja je bila zato zelo ostra in vodena na osnovi ločnice komunizem - antikomunizem. V propagandne namene je bilo izrabljeno tudi vprašanje Svobodnega tržaškega ozemlja. Na teh volitvah je Krščanska

maknila od medvojnih pozivov italijanske vlade na odpor proti nacifašizmu in je soglašala s tistimi, proti katerim se je borilo italijansko odporniško gibanje. Obramba bi zato morala dokazati, da so bile priče, na katerih je temeljila obtožnica, predstavniki fašističnih oblasti in kolaboranti ter da so organizatorji procesa sprevrgli zgodovinska dejstva. Ovreči bi morala tezo obtožnice, da člen 16 pokriva akcije pripadnikov odporniškega gibanja samo takrat, ko je to bilo v korist skupni stvari zaveznikov. Obramba bi morala tudi poudariti, da je bilo v času akcij Briško-beneškega odreda na tem območju, ki je sodilo v Operacijsko cono Jadransko primorje, dejanski izvajalec italijanske oblasti odporniško gibanje, ki je imelo tudi pravico izvajati mobilizacijo. Temelj tega delovanja je bil odlok Narodno-osvobodilnega sveta za Primorsko iz 11. septembra 1943 o splošni mobilizaciji.⁶⁴ 9. korpus je bil avtohtona formacija narodov na območju Italije, zato so bili njegovi pripadniki »veleizdajalci« le v odnosu do fašističnih oblasti, ki so kolaborirale z Nemci. Odporniško gibanje je tako delovalo v skladu z mednarodnim pravom, zato bi morala obramba sodnikom zastaviti vprašanje, ali hoče italijansko sodišče zastopati interese tedanjega okupatorja in se z njimi identificirati.⁶⁵

28. avgusta 1955 so v Trstu ustanovili Odbor za obrambo partizanov Nadiške doline, ki je imel nalogo, da pripravi politično in pravno obrambo, ki ga je vodil Jože Dekleva, v njem pa so bili samo zamejski Slovenci. V odbor so skušali pritegniti tudi Italijane, predstavnike Narodnega združenja italijanskih partizanov (Associazione nazionale dei partigiani italiani, ANPI), političnih strank in posameznike, a so ti odklonili.⁶⁶ Odbor je angažiral tržaška odvetnika Franeta Tončiča in Angela Kukanjo, ki sta prevzela obrambo, z njima pa bi sodeloval vidni italijanski odvetnik, ki bi tudi prevzel vodenje obrambnega kolegija.⁶⁷

Vse od vložitve obtožnice je imelo vodstvo Komunistične partije Italije drugačne poglede na pripravo obrambe kot slovenska stran. Vodja Videmske federacije KPI Mario Lizzero je odklonil sodelovanje z Odborom za obrambo in zahteval, da se vzpostavi odvetniški kolegij. Bil pa je pripravljen pričati na procesu, tako kot tudi drugi funkcionarji KPI, med njimi Luigi Longo, ki je bil namestnik komandanta Korpusa prostovoljcev svobode (Corpo volontari della libertà, CVL) in komandant brigad Garibaldi, pa tudi njegov tesni sodelavec, sicer vodja Stranke akcije, Ferruccio Parri, ki je bil tudi predsednik Narodnoosvobodilnega odbora za Severno Italijo (Comitato di liberazione nazionale Alta Italia, CLN AI) in komandant CVL ter od 21. junija do 8. decembra 1945 predsednik italijanske vlade. KPI je bila pripravljena sodelovati pri obrambi slovenskih in italijanskih partizanov tudi s tiskom in s povečevanjem italijanskega in slovenskega odpora v boju proti skupnemu sovražniku.

V direkciji KPI je bil za spremljanje procesa proti Beneški četi zadolžen odvetnik in poslanec Umberto Terracini, sicer eden od ustanoviteljev stranke in predsednik ustavodajne skupščine v letu 1947. Tega je 10. marca 1956 obiskal

demokracija premočno zmagala in si za dolgo vrsto let utrdila primat. Dobila je absolutno večino poslancev, 309 od 574, DLF le 183. V senatu so krščanski demokrati dobili 131 mest, DLF pa 72.

⁶⁴ Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 218

⁶⁵ ARS, AS 537, šk. 1311. Pravni svet Državnega sekretariata za zunanje zadeve: Vprašanje organizacije obrambe v procesu proti Beneški četi, 19. 3. 1956.

⁶⁶ ARS, AS 537, šk. 1309. Pregled priprav za proces proti Beneški četi in akcije Slovencev v Italiji, 1955.

⁶⁷ ARS, AS 537, šk. 1306. Poročilo o pripravah na proces proti Beneški četi, 2. 4. 1956.

predstavnik jugoslovanskega veleposlaništva v Rimu Milan Venišnik. Terracini je predlagal, da odgovornost za obrambo prevzame Odbor demokratične solidarnosti, ki je deloval pod okriljem KPI in je imel izkušnje pri organiziranju obrambe na procesih proti partizanom. Izrazil je bojazen, če bo proces temeljil na obrambi »slovenskega iredentizma«, da ne bodo našli italijanskega odvetnika, ki bi hotel prevzeti obrambo. Bil je tudi proti uveljavljanju člena 16, saj naj bi zahteva po njegovi uveljavitvi v italijanski javnosti bila slabo sprejeta.⁶⁸

Medtem ko so bila v prejšnjih letih v številnih procesih proti sodelavcem osvobodilnega gibanja pod obtožbo dejanja, ki jim je obtožnica pripisovala značaj običajnih kriminalnih dejanj posameznih oseb, so bili v primeru Beneške čete in nekaterih drugih poskusih procesov po letu 1954 inkriminirani politični »delikti« partizanskih formacij in drugih organov osvobodilnega gibanja. Tako je bil ta proces tesno povezan s t. i. porčinjskim procesom, na katerem so bili tudi obtoženi veleizdaje, a pred porotnim sodiščem v Lucchi oproščeni. Kasacijsko sodišče pa je oprostilno obsodbo razveljavilo in odredilo proces pred apelacijskim sodiščem v Firencah izključno zaradi veleizdaje.⁶⁹ Proces proti Beneški četi je bil tako poskus, da bi z obsodbo pri tako »absurdnih obdolžitvah« odprli pot za množično sojenje ne le primorskih Slovencev, ampak tudi italijanskih partizanov. Samo na območju beneškega prizivnega sodišča je bilo sredi petdesetih let 262 nedokončanih primerov iz prejšnjih let, o katerih so se morali odločiti, ali naj jih arhivirajo ali postavijo pred sodišče.⁷⁰

Januarja 1957 sta se odvetnika Kukanja in Tončič sestala z odvetnikom Giorgiom Della Pergolo iz Firenc, ki je nato vodil odvetniški kolegij Odbora za obrambo. Ocenili so, da bi do procesa lahko prišlo jeseni 1957. Dogovorili so se, da bo elaborat o členu 16 pripravil izvedenec mednarodnega prava. Della Pergola je izrazil tudi pomisleke glede odvetnikov Odbora demokratične solidarnosti, saj so se ti navadno omejili le na pripravo obrambnega govora, ki je bil dejansko propaganda za italijansko komunistično partijo.⁷¹

Odvetnik Loris Fortuna iz Vidma, sicer član Odbora demokratične solidarnosti, ki je bil nato eden od branilcev na procesu, je julija 1957 dal pripombe na osnutek splošne obrambe, ki so se razlikovale od pripomb Umberta Terraccinija. Poudaril je, da je treba priznati, da je bila Beneška četa enota jugoslovanskega

⁶⁸ ARS, AS 537, šk. 1306. Zabeležka o pogovorih A. Kukanje in F. Tončiča z G. Della Pergolo, 19. in 20. 1. 1957.

⁶⁹ ARS, AS 537, šk. 1301. Nota KPI glede stališč do procesa, 20. 9. 1957. 23. junija 1945 je Komanda divizij Osoppo pri videmskem javnem tožilcu vložila ovadbo zaradi poboja v Porčinju. Proces se je začel oktobra 1951 in to pred porotnim sodiščem v Lucchi. Obtoženi so bili po členu 241 - veleizdaja in oproščeni. Po prizivu državnega pravdnika je sodilo apelacijsko sodišče v Firencah, ki je 30. 4. 1954 izreklo drugostopenjsko obsodbo. Bili so sicer obsojeni po členu 241 a hkrati oproščeni, ker njihove akcije niso povzročile nevarnosti za italijansko suverenost na vzhodni meji. Državni pravdnik se je pritožil na kasacijsko sodišče in zahteval obsodbo zaradi veleizdaje. Kasacijsko sodišče je s sodbo 19. 6. 1957 menilo, da so podani razlogi za uporabo člena 241. S tem so vrnili zadevo v ponovno presojo apelacijskemu sodišču v Perugi. 36 obtožencev je bilo za izdajo države obsojenih na skupaj 777 let zapora, med njimi trije na dosmrtno ječo. Obsojenci so bili nato na osnovi amnestije iz leta 1946 (t. i. Togliattijeve) in drugih amnestij, zadnja je bila sprejeta 15. maja 1973, oprostilo. - ARS, AS 537, šk. 1294. Porčinjski proces.

⁷⁰ ARS, AS 537, šk. 1301. Vprašanje uveljavljanja 16. člena Mirovne pogodbe z Italijo v obrambi pripadnikov Beneške čete, 6. 9. 1957; šk. 1318, 1301. Poročilo o procesu proti Beneški četi (od 1955 do aprila 1957), 8. 4. 1957.

⁷¹ ARS, AS 537, šk. 1306. Zabeležka o pogovorih A. Kukanje in F. Tončiča z Della Pergolo, 19. in 20. 1. 1957.

osvobodilnega gibanja, in da se zato ne sme zanikati njeno proslovensko delovanje. Ugotoviti je treba tudi namen organizatorjev procesa, ki so s pretvezo izdaje skušali zgodovinsko izkrivljeno razložiti protifašistični in protinacistični boj ob italijansko-jugoslovanski meji. Strinjal se je tudi, da se na najboljši možni način uporabi člen 16. Ob tem je ugotavljal, da bo obtožba vse druge zločine razen tistega, ki ga zajema člen 241, torej veleizdajo, z lahkoto dokazala. Če pa bi uporabili člen 241, bi to pomenilo, da je bila slovenska (jugoslovanska) vojska sovražnik in ne zaveznik. Taka trditev je bila nesmiselna glede na to, da je bilo jugoslovansko osvobodilno gibanje del zavezniških sil in je tudi sklepalo sporazume s CLN AI. Fortuna je tudi poudaril, da se je samo z bojem proti Nemcem - in ta boj je bilo nujno voditi skupno z jugoslovanskim odporniškim gibanjem in ne v nasprotju z njim - spet lahko uveljavilo italijanstvo, »pa ne tisto abstraktno in v procesih, ampak živo in žilavo italijanstvo naše zemlje ob vzhodni meji«.72

Na sestanku članov komisije za manjšine pri SZDL s predstavniki Odbora za obrambo konec julija 1957 v Ljubljani so sklenili, da bodo odvetniki Kukanja, Tončič in Della Pergola vložili uradno zahtevo za uporabo člena 16 in predhodnem umiku procesa z dnevnega reda.73 Septembra 1957 je Umberto Terraccini v imenu vodstva KPI poslal noto predsedniku Odbora za obrambo Jožetu Deklevi, v kateri je poudaril, da bodo v primeru, če Odbor ne bo upošteval stališč KPI, prepustili vso odgovornost za proces Slovencem. Dodal je, da se KPI ne bo sklicevala na 16. člen, saj bi to zanjo imelo zelo hude politične posledice. Hkrati pa KPI ni priznavala upravičenosti slovenskega iredentizma na ozemlju Furlanije, na katerem so se odvijala procesirana dejanja. Sedanja meja med Jugoslavijo in Italijo je bila po Terraccinijevem mnenju rezultat nujnega kompromisa, ki ga je narekoval narodnostno mešani značaj tega območja. Dodal je, da če bi podprli jugoslovanski iredentizem na tem območju, bi morali podpreti tudi italijanskega na ozemlju, ki je pod jugoslovansko suverenostjo,74 kar pa KPI odklanja. Priprava obrambe bi zato morala sloneti na iskanju prič in dokumentacije, ki bi lahko dokazale nasilje raznarodovalne politike in s tem razložiti inkriminirana dejanja kot upravičeno povračilo in reagiranje. Le pod temi pogoji bi sodelovali tudi odvetniki Odbora demokratične solidarnosti.75

Zaradi takšnih Terraccinijevih stališč se je Dekleva 24. septembra 1957 sestala s predsednico komisije za manjšine pri SZDL Vido Tomšič, ki je predlagala, naj Odbor v pogovorih s predstavniki KPI izpostavi, da so bile njegove teze le osnutek za diskusijo in da je treba čim prej sestaviti odvetniški kolegij, ki bo na podlagi pripomb izdelal dokončne teze za načelno obrambo procesa. Skušali naj bi doseči razširitev odbora s predstavniki KPI, Socialistične stranke Italije (SSI) in ANPI. Predstavniki Odbora naj bi tudi razložili, da niso hoteli izsiliti pristanka na stališča, ki so bila postavljena glede 16. člena in ki bi škodila levim strankam v Italiji, pa

72 ARS, AS 537, šk. 1301. Pripombe odvetnika Loris Fortune iz Vidma na osnutek splošne obrambe za proces proti Beneški četi, 24. 7. 1957.

73 ARS, AS 537, šk. 1301. Sklepi sestanka s predstavniki Odbora za obrambo pripadnikov Beneške čete. Ljubljana, 30. 7. 1957.

74 V Istri in zlasti v Coni B Svobodnega tržaškega ozemlja. Del italijanske politike je poudarjal, da je Cona B STO, ker Spomenica o soglasju govori o razširitvi jugoslovanske civilne uprave na to območje in ne o priključitvi, zato še vedno del Italije. Angleški tekst Spomenice za mejo uporablja izraz »boundary«, medtem ko italijanski prevod govori o »linea di demarcazione« - demarkacijski črti.

75 ARS, AS 537, šk. 1301. Nota KPI glede stališč do procesa, 20. 9. 1957.

tudi, da Odbor pristaja na predlog KPI, da bi se sklicevali na 16. člen šele v obrambnih zagovorih in to le, če bi to narekovala taktika skupne akcije odvetniškega kolegija.⁷⁶ To je bilo dejansko pristanek na zahteve italijanske partije.

Na sestanku med predstavniki Socialistične stranke Italije, ANPI in Odbora za obrambo 24. septembra 1957 so ugotovili, da SSI in ANPI nista bila obveščena o dogajanju in da si KPI še naprej prisvaja »monopol nad procesom«. SSI in ANPI sta bila načelno pripravljena sodelovati v skupnem odboru. Zastopnika SSI sta tudi odločno zagovarjala stališče, da je treba ugovor po členu 16 postaviti kot prejudicialno vprašanje. Ko je po tem sestanku Dekleva o vsebini sestanka informiral Lizzero, se je ta strinjal, da se skliče skupni sestanek. Lizzero je imel tudi povzetek stališč generalnega sekretarja KPI Palmira Togliattija o Terraccinijevih tezah. Togliatti se je sicer strinjal s Terraccinijevo obrambno linijo, ne pa tudi glede člena 16, saj naj imeli vsi, ki so izvedli dejanja v korist zavezniške stvari, pravico, da se nanj sklicujejo.⁷⁷

Novembra 1957 je Izvršni odbor videmske federacije SSI pripravil osnutek resolucije, na temelju katere bi ustanovili skupni odbor za obrambo. V njem so poudarili, da je pojem kaznivega dejanja zoper varnost države nujno vezan na trenutni položaj države. Ozemlje, ki je vojaško zasedeno in okupirano od sovražnika, ki je izvajal dejansko suverenost, ne more biti ozemlje, ki ga ima v mislih kazenski zakonik v členu 241, saj ta predpostavlja, da ozemlje, o katerem je govora, dejansko sodi pod suverenost države. Če pa bi se lahko sklicevali na stanje državnega ozemlja pred zadnjo svetovno vojno, bi morali zajeti tudi Julijsko krajino, Reko, Zadar in otoke, poleg tega še Rodos in druge otoke Egejskega morja in vse kolonije. Ker italijanska pravna ureditev slovesno razglša enakost vseh ljudi pred zakonom, ne bi bilo pravično, »poleg tega, da bi bilo nepolitično, da bi postopali zaradi veleizdaje samo proti majhni skupini prebivalcev Nadiške doline in ne bi sočasno obtožili tudi tistih italijanskih državljanov in kolonialnih pripadnikov, ki so storili v zgoraj navedenih krajih dejanja, ki so podobna onim, za katere se obremenjujejo ti obtoženci«. Ker predvideva člen 241 inkriminacijo vsakega, ki stori dejanja, ki jih ta člen predvideva, »bi logika pravičnosti zahtevala /.../ nujnost inkriminacije zaradi veleizdaje vseh, ki so želeli in pospeševali po 8. septembru 1943 okupacijo državnega ozemlja s strani nemškega okupatorja in njegovih sodelavcev, čeprav je ta jasno izrazil težnjo po ozemlju Južne Tirolske, Trsta in vsega Jadranskega primorja, ki ga je celo podvrgel lastni upravi in čigar dokončna priključitev se ni izvedla zaradi njegovega poraza, kar je zasluga zaveznikov in tudi italijanskega odporniškega gibanja«. Predstavniki SSI so tudi poudarili, da je pregon kaznivih dejanj, o katerih govori obtožnica, prepovedan s členom 16.⁷⁸

V okviru ANPI je bil nato osnovan ožji akcijski odbor za pripravo obrambe, v katerem so bili Mario Lizzero (KPI), senator Fermo Solari (SSI), Angeli (predsednik ANPI), Kosmina in Dekleva (Odbor za obrambo). Aprila 1958 so se z Deklevo sestali odvetniki Loris Fortuna (KPI), Gardi (PSI) in odvetnika Odbora Tončič in Kukanja. Sklenili, da oba tržaška odvetnika pripravita vlogo v zvezi z uporabo člena 16, ki jo bosta Fortuna in Gardi podpisala, če se bosta strinjala z njeno

⁷⁶ ARS, AS 537, šk. 1302. Dopis Centralnega komiteja ZKS Komisiji za manjšine Centralnega komiteja ZKJ, 24. 9. 1957.

⁷⁷ ARS, AS 537, šk. 1302. Promemoria sestanka predstavnikov SSI, ANPI in Odbora, 24. 9. 1957.

⁷⁸ ARS, AS 537, šk. 1302. Osnutek resolucije, ki jo je pripravil in odobril novembra 1957 Izvršilni odbor federacije SSI kot podlago za ustanovitev skupnega odbora.

vsebinsko. Septembra 1958 je Odbor za obrambo dal osnutek predstavnikom ANPI. Konec septembra pa je na sestanku akcijskega odbora Lizzero izjavil, da se KPI ne strinja z resolucijo, da nima pomena, da odbor v okviru ANPI še obstaja in naj ostane le Odbor za obrambo partizanov Nadiške doline. Večina se s stališčem Lizzera ni strinjala, zato je zagrozil, da bo sklical pokrajinsko vodstvo ANPI in dosegel, da bo odbor v okviru ANPI razpuščen. Poudaril je, da se KPI noče vmešavati v zadeve jugoslovanskega aneksionizma, da je proces proti Beneški četi proces proti jugoslovanskemu odporniškemu gibanju in da obramba ne bo mogla braniti dejanj, kot so npr. jugoslovanski aneksionizem, zapiranje italijanskih šol, streljanje v italijansko zastavo, požiganje občinskih arhivov. Predstavnik SSI Solari pa je nasprotno zagotovil, da bo SSI sodelovala na procesu, in se zavezal se je, da bo pri osrednjem odboru ANPI podprl resolucijo SSI. 4. novembra 1958 je bil sklican sestanek v okviru videmske federacije ANPI. Na seji so ugotovili, da vloga, ki je bila pripravljena za sodišče, odgovarja vsebini resolucije ANPI. Proti je bil le predstavnik KPI, ki je poudaril, da sta v Benečiji delovali dve partizanski gibanji, ki sta zasledovali različne cilje in je zato nemogoče priti do enotne obrambe. Po ostri razpravi so sklenili, da se akcijski odbor ANPI razpusti.⁷⁹

15. novembra 1958 je bila na sodišču v Firencah vložena vloga za uporabo člena 16, v kateri so pojasnjevali pomen slovenskega osvobodilnega boja v Benečiji, razvoj vojaških enot, dokazovali upravičenost zahteve po uporabi tega člena in njegovem pravilnem tolmačenju.⁸⁰

Odbor demokratične solidarnosti KPI se je odločil, da bodo sodelovali pri obrambi, a ne v istem obrambnem kolegiju kot odvetniki Odbora za obrambo partizanov Nadiške doline. 27. novembra 1958 je Odbor za obrambo zato poudaril, da se mu obstoj dveh odvetniških kolegijev ne zdi upravičen, saj bi se v javnem mnenju ustvaril vtis, da odvetniki Odbora demokratične solidarnosti branijo ideale italijanskega odpora in tisti, ki jih je imenoval Odbor za obrambo partizanov Nadiške doline, ideale jugoslovanskega. Če bi zmagala teorija dveh odporov, bi s tem sami utrdili potrebne osnove za naslednje procese proti italijanskim državljanom italijanske in slovenske narodnosti, ki so se borili v jugoslovanski osvobodilni armadi.⁸¹

Proces se je začel 22. decembra 1958. Takrat je bilo od 50 obtožencev živih še 48, do konca procesa je umrl še en obtoženec. Med njimi so bile štiri ženske. 16 obtoženih je živelo v Jugoslaviji, 7 v Franciji, Kanadi, Belgiji in Nemčiji in 25 v Italiji. Med obtoženci, ki so živeli v Italiji, je bilo nekaj takih, ki sploh niso sodelovali v jugoslovanskem osvobodilnem gibanju. Enajst tistih, ki so živeli v Italiji, je sprejelo obrambo odvetniških kolegijev Odbora demokratične solidarnosti ali Odbora za obrambo partizanov Nadiške doline. Na prvi razpravi je bilo navzočih enajst obtožencev.⁸²

⁷⁹ ARS, AS 537, šk. 1150. Oddelek za zamejstvo: Proces proti pripadnikom Beneške čete, 18. 11. 1958.

⁸⁰ ARS, AS 537, šk. 1150. Oddelek za zamejstvo: Proces proti pripadnikom Beneške čete, 18. 11. 1958.

⁸¹ ARS, AS 537, šk. 1152. Dopis Odbora za obrambo Nacionalnemu odboru Demokratične solidarnosti, 27. 11. 1958.

⁸² ARS, AS 537, šk. 1150. Oddelek za zamejstvo: Proces proti pripadnikom Beneške čete, 18. 11. 1958.

Predsednik sodišča je bil Silvio Failla, državni pravdnik (javni tožilec) pa Gianpaolo Meucci. Prvi dve razpravi, 22. in 23. decembra 1958, sta bili namenjeni preliminarnemu vprašanju, to je uporabi člena 16. Proces se je začel z branjem obtožnice, ki je bila skrajšana in delno spremenjena sodba preiskovalnega sodnika (sentenza di rinvio).

Za državnim pravdnikom je prvi nastopil vodja obrambnega kolegija Odbora za obrambo Giorgio Della Pergola, ki je v podkrepitev teze o uveljavitvi 16. člena predložil 153 dokumentov v overjenem italijanskem prevodu. Odvetnik Frane Tončič je orisal zgodovinski razvoj v Benečiji, odvetnik Angel Kukanja pa pravno stran. Ob tem se je pri utemeljevanju uporabe člena 16 skliceval tudi na že omenjen proces proti pripadnikom gibanja za odcepitev Doline Aoste, ki je bil v Genovi leta 1948. Odvetniški kolegij Odbora demokratične solidarnosti je zastopal stališče, da sicer ne nasprotuje uveljavljanju člena 16, da pa ga postavlja le kot dopolnitev, ker je že iz uradnih dokumentov partizanskega boja (npr. sporazumi med 9. korpusom in divizijo Garibaldi Natisone) razvidno, da se je boj proti okupatorju vodil skupno in da je bilo tudi vprašanje prihodnje določitve meje sporazumno prepuščeno mirovni konferenci. Zaradi tega uveljavljanje člena 16 naj ne bi bilo potrebno, ker za ukinitve sodnega postopka proti Beneški četi zadoščajo že italijanski zakonski predpisi, ki prepovedujejo kazensko preganjanje nekdanjih partizanov. Poudarili so tudi, da je po kapitulaciji Italije in ustanovitvi Operacijske cone Jadransko primorje na tem območju dejansko, čeprav ne tudi pravno-formalno, prenehala italijanska suverenost.

Državni pravdnik je izkoristil dejstvo, da obramba ni nastopila enotno, in je poudaril, da še ne more reči, če so v obtožnici navedena dejanja dejansko takšne narave, da je uveljavitev člena 16 resnično utemeljena. Priznal je, da je bila obtožnica pomanjkljiva, saj je ignorirala nemško okupacijo, govorila o županih in občinskih tajnikih, kot da bi šlo za mirnodobne uradnike. Priznal je tudi, da sploh še ne ve, ali je Beneška četa isto kot Briško-beneški odred in da je zato treba dobiti popolno sliko o tem, kaj se je v Benečijo v resnici dogajalo. Dodal je, da bo on sam prvi zahteval uveljavitev člena 16, če bi se v teku razprave prepričal, da obstajajo elementi za njegovo uveljavitev. Predsednik sodišča je nato sprejel sklep, da se sodnega postopka ne more ukiniti že na začetku in to na osnovi 16. člena mirovne pogodbe in da bo sodišče ta člen mogoče uveljavilo na osnovi razprave na procesu.⁸³

Dušan Hreščak, ki je razpravo spremljal kot novinar, je ocenil, da je bila »jugoslovanska« obrambna teza sicer načelna in je krila tudi italijanske partizane, ki so se borili za priključitev k Jugoslaviji, pa tudi one, ki se za to niso borili. Razumljivo je bilo, da je KPI ne more sprejeti v celoti, ker ji je iz oportunitizma nesimpatično javno priznati, da so se za priključitev k Jugoslaviji borili tudi italijanski partizani. S tem pa izpostavljajo partizane, italijanske državljane, tako Slovence kot Italijane, nevarnosti, da jih sicer oprostijo kazenske odgovornosti za izvedena dejanja, hkrati pa obsodijo za veleizdajo.⁸⁴

⁸³ ARS, AS 537, šk. 1143. Zabeležke D. Hreščaka o oceni in vtisih sodne razprave 22. in 23. 12. 1958.

⁸⁴ ARS, AS 537, šk. 1143. Zabeležke D. Hreščaka o oceni in vtisih sodne razprave 22. in 23. 12. 1958.

Do 26. februarja 1959 je bilo skupaj 22 razprav. Na štirih so zaslišali navzoče obtožence in brali obrambne zagovore odsotnih. Na naslednjih devetih so zaslišali 109 obremenilnih prič in brali izjave povabljenih prič, ki niso prišle na razpravo. Na zadnjih šestih so zasliševali razbremenilne priče. Odvetnik Furlani je ocenil, da če hoče uspeti, državni pravdnik ne more sprejeti tega, da so bili obtoženci pripadniki raznih partizanskih formacij in ne izključno Beneške čete, in da je šlo za organizacijo oboroženega odpora zoper nemškega in fašističnega okupatorja na ozemlju, kjer je vso oblast izvrševal Visoki komisar Operacijske cone Jadranskega Primorje, ter so vsi, tudi upravni organi, prefekti in župani, bili odvisni od tega predstavnike Reicha. Razprava je zato bolj ali manj šla v smeri, da bi ob zanikanju ali neupoštevanju osvobodilnega boja, njegove vloge in pomena, zanikanju nemške okupacije in vloge Salojske republike prišli do obsodbe. Obramba je sicer predložila obsežno dokumentacijo, niso pa dejstva iz te dokumentacije prišla do polnega izraza. Tudi odvetnika Tončič in Kukanja sta po koncu razprav menila, da se bo proces končal z obsodbo obtožencev zaradi kaznivega dejanja po členu 241, torej veleizdaje, odpadla pa naj bi kazniva dejanja postranskega pomena, pa tudi uporaba člena 16, s čemer bi ostala vrata za nadaljnje procese proti partizanom odprta.⁸⁵

Pravnik Stanko Peterina je ocenil, da je s sklepom sodišča 23. decembra 1958, naj razprava pokaže, ali se lahko aplicira člen 16, na zunaj nastala bistvena sprememba. Opuščena je bila teza, da je vprašanje uporabe tega člena preliminarno vprašanje, ki v pozitivnem primeru že vnaprej izključuje vsako krivdo obtožencev, v negativnem pa se nasprotno odkrito izreče glede »krivde« obtožencev in Jugoslavije. V tem primeru bi ves proces tekkel le okrog vprašanja, koliko so obtoženci s svojim dejanjem pomagali Jugoslaviji in s tem zagrešili veleizdajo. Proces naj bi tako odgovoril le na vprašanje, koliko so se obtoženci borili za zavezniško zmago. Če so se borili, čeprav v sklopu NOVJ, za ta cilj, bi se uporabil člen 16, nasprotno pa bi bili obsojeni veleizdaje, če je njihovo delovanje imelo v pretežni meri »drug smoter«, to je akcijo za odcepitev od Italije, ne glede na to, ali so delovali v sklopu NOVJ ali izven tega okvira. Sodišče je tako v celoti ohranjalo stare obtožbe, a jih je drugače utemeljevalo. V bistvu je bilo s tem stališčem preliminarno vprašanje uporabe člena 16 rešeno, čeprav so se temu na videz izognili, in sicer negativno za obtožence. Jugoslavija naj bi bila tako obsojena po tihem in ne odkrito.⁸⁶

Državni pravdnik Giampaolo Meucci je v zaključni besedi, ki jo je imel 16. marca 1959, poudaril poseben položaj Benečije, ki je bila priključena k Italiji že leta 1866 in so zato ljudje, ki so bili po narodnosti in jeziku Slovenci, po svojih interesih težili k italijanskemu svetu. Njegova razlaga člena 16 naj bi dobila potrdilo v poročilu k mirovni pogodbi italijanskega ministra za zunanje zadeve Carla Sforze, ki je bilo predloženo ustavodajni skupščini Republike Italije 27. junija 1947. Sforza je v njem poudaril, da sta tako 16. kot 17. člen, ki prepoveduje ustanavljanje fašističnih organizacij,⁸⁷ odveč zaradi volje italijanskega naroda po obnovi demokratičnega življenja. Državni pravdnik je zato kot zastopnik italijan-

⁸⁵ ARS, AS 537, šk. 1302. Promemoria J. Dekleve o poteku procesa proti Beneški četi do vključno 18. 2. 1959, 19. 2. 1959. Ocena Furlanija o poteku razprave do zadnje razprave 26. 2. 1959, 4. 3. 1959.

⁸⁶ ARS, AS 537, šk. 1302. Pregled poteka in ocena procesa proti pripadnikom Beneške čete, 24. 2. 1959.

⁸⁷ Glede mirovne pogodbe glej op. 47.

skega pravnega reda zahteval, da se člen 16 ne uporabi, saj je bilo to vsiljevanje neke stvarnosti italijanskemu pravnemu redu, ki pa je to že uredil na podlagi odloka iz aprila 1944.⁸⁸ Zahteval je, da uporabijo proti političnim in vojaškim funkcionarjem partizanskega gibanja v Benečiji člen 241, torej veleizdajo. Za 15 obtožencev je predlagal kazni od 20 do 24 let zapora, za dva dve leti, za enega eno leto. Za slednje je dejal, da niso sodelovali v partizanskem gibanju in zanje ne more uporabiti člena 241. Sprejel je pripombe obrambe, da je bila Benečija pod nemško zasedbo in zavrnil obdolžitve v obtožnici o navadnih zločinih, plenitvi in ubojih.⁸⁹ Državni pravdnik je tako ovrgel 57 členov obtožbe in se omejil le na obtožbo po členu 241. Slovenske oblasti so ocenile, da je bil njegov govor prefinjen napad na jugoslovansko osvobodilno gibanje in zaostritev glede na govor iz decembra 1958. Napadel je naravnost že sam obstoj slovenske civilne oblasti, ki naj bi imela le aneksionistični pomen.⁹⁰

Že omenjeni kraljevi odlok št. 96 iz aprila 1944 je bil z odlokom 8. junija 1945 uveljavljen tudi na območjih, ki so bila osvobojena po 4. aprilu 1944. 17. novembra 1945 je bil sprejet zakonski odlok št. 719, ki je uveljavil amnestijo za politična antifašistična kazniva dejanja. Naslednji korak je bila amnestija in pomilostitev za vojaška kazniva dejanja, ki je bila sprejeta 29. marca 1946 z zakonskim odlokom št. 132. Z odlokom predsednika republike št. 4 je bila 22. junija 1946 uzakonjena amnestija in pomilostitev za splošna, politična in vojaška dejanja.⁹¹

V času procesa proti Beneški četi so tekle razprave o novi amnestiji. Osnutek, ki je bil objavljen aprila 1959, je med drugim predvideval amnestijo za vsa politična kazniva dejanja v smislu 8. člena italijanskega kazenskega zakonika, ki so bila storjena med 8. septembrom 1943 in 18. junijem 1946. Ta člen obravnava politične zločine. Po tem členu je politično kaznivo dejanje vsako kaznivo dejanje, ki je naperjeno proti interesu države ali proti političnim pravicam državljana. Poleg tega je politično kaznivo dejanje tudi vsako navadno kaznivo dejanje, če je bilo storjeno deloma ali v celoti iz političnih nagibov. Pod to amnestijo bi tako sodila tudi vsa dejanja, ki so bila pod obtožbo v procesu proti Beneški četi, in tudi člen 241. Zaradi priprav na to amnestijo so zagovorniki dosegli, da je bil proces preložen na 18. maj. Skušali so doseči, da bi bila amnestija sprejeta pred zaključkom glavne obravnave, tako da bi bil postopek proti pripadnikom Beneške čete ustavljen pred izrekom sodbe. Če pa bi bila amnestija sprejeta po zaključku procesa, bi se sicer aplicirala, a bi bila obsodba že izrečena.⁹²

Druga možnost je bila uporaba 152. člena kazenskega zakonika, ki določa, da če je podan razlog za ugasnitev kaznivega dejanja (v primeru Beneške čete bi bila to amnestija) in so bili zbrani že vsi dokazi, na podlagi katerih je očitno, da ni kaznivega dejanja ali da obtoženec ni storil kaznivega dejanja, ali pa da dejanje, ki

⁸⁸ Kraljevi odlok št. 96, 5. april 1944. Amnestija in pomilostitev za splošna in vojaška kazniva dejanja.

⁸⁹ ARS, AS 537, šk. 1302. Zaključna beseda državnega pravdnika G. Meuccija na procesu. Poročilo Tanjugovega dopisnika o govoru javnega tožilca, 16. 3. 1959. Po italijanskih zakonskih predpisih ne prestajajo kazni tisti politični krivci, ki so obsojeni do dvajset let, medtem ko morajo tisti nad dvajset let prestati kazen dveh let zapora.

⁹⁰ ARS, AS 537, šk. 1302. Zapis sestanka 17. 3. 1959.

⁹¹ Ta je po takratnem pravosodnem ministru Palmiru Togliattiju bolj znana kot Togliattijeva amnestija.

⁹² ARS, AS 537, šk. 1302. Zabeležka razgovora z J. Deklevo o procesu proti Beneški četi, 17. 4. 1959.

je pod obtožbo, ni kaznivo dejanje, potem sodnik izreče oprostilno sodbo s predpisano formulo. To rešitev so zagovarjali tudi zagovorniki, saj je tudi amnestiji puščala popolnoma odprta vrata, bila pa je tudi bolj ugodna za obtožence, saj bi prišlo do oprostitev. Če pa do uveljavitve tega člena ne bi prišlo, bi obtoženci lahko uveljavili amnestijo.⁹³

Amnestija je sicer pomenila, da proces ne bi imel nobenih pravnih posledic, ne pa tudi popolne moralne rehabilitacije obtožencev. Zato je predlog odloka predvideval možnost, da se obtoženci amnestiji dokončno odpovejo. V takem primeru bi se proces nadaljeval in bi se lahko končal tudi z obsodbo, se potem nadaljeval na vseh stopnjah in lahko tudi vrnil na prvo stopnjo. Ta možnost je bila nedvomno slabša kot uveljavitev 152. člena. Stanko Peterin je ocenjeval, da je bil proces proti Beneški četi politični proces, zato je bila moralna rehabilitacija obtožencev zelo pomembna: »Če bi se amnestija uporabila brez vsakega našega vztrajanja na zakonitost delovanja obtožencev, bi to pomenilo, da smo veseli dejstva, da gre stvar 'v pozabo'. /.../ Politični proces bi s tem politično izgubili, torej popolnoma izgubili.«⁹⁴

Italijanski parlament je izglasoval odlok o amnestiji in pomilostitvi 11. julija 1959, objavljena je bila kot odlok predsednika republike št. 460. Kot so zapisali v poročilu, so s tem ugasnila vsa kazniva dejanja, storjena med 25. julijem 1943 in 18. junijem 1946, torej »v žalostnem obdobju, v katerem so strasti pripeljale do bratomorne vojne«.⁹⁵ Hkrati se je 11. julija nadaljeval proces proti Beneški četi. Odvetnik Filasto je na razpravi izrazil začudenje, da se proces nadaljuje v trenutku, ko je bila amnestija, ki je obsegala vsa dejanja, zaradi katerih so bili obtoženi beneški partizani, izglasovana. Obramba se je z amnestijo sicer strinjala, a hkrati zahtevala uporabo člena 152 italijanskega kazenskega zakonika. V nadaljevanju je pokazal na absurdnost obtožnice, saj so bili ljudje obtoženi za dejanja, ki so le abstraktno lahko predstavljala nevarnost za suverenost italijanske države na tem območju. Obtoženci so se sicer res borili na strani Slovencev, a za višje in plemenitejše cilje, kot jih očita obtožnica, za svobodo, torej za cilj, ki je bil tudi v interesu preporoda Italije. Ob koncu govora je Filasto vztrajal tudi na uporabi člena 16 mirovne pogodbe, saj ga ni mogoče razlagati na način, kot je to storil državni pravdnik.⁹⁶

Prvostopenjsko porotno sodišče v Firencah je 14. julija 1959 razglasilo sodbo. Za nekatera dejanja je izreklo oprostilno sodbo, na osnovi amnestije z 11. julija pa je ustavilo kazenski postopek proti vsem obtoženim. Odklonilo pa je uporabo člena 152, saj naj se ne bi moglo glede obtožb po členu 241 uporabiti teze obrambe o oprostivni, ki se lahko uporabi le za primere, ko je iz dokumentov očiten neobstoj kaznivega dejanja. Dejanja so bila po sodbi sodišča izvedena, a s političnim namenom, zato jih krije zadnja amnestija.⁹⁷

⁹³ ARS, AS 537, šk. 1302. S. Peterin: Amnestija v procesu proti Beneški četi in možnosti, ki jih daje obrambi, 24. 4. 1959.

⁹⁴ ARS, AS 537, šk. 1302. S. Peterin: Amnestija v procesu proti Beneški četi in možnosti, ki jih daje obrambi, 24. 4. 1959.

⁹⁵ Besedilo amnestije: 1. člen, a) podeli se amnestija za politična kazniva dejanja v smislu člena 8 kazenskega zakonika, ki so bila storjena med 25. julijem 1943 in 18. junijem 1946. b) Isto velja tudi za kazenska dejanja, storjena pri volitvah, ki so se zgodila po tem datumu.

⁹⁶ ARS, AS 537, šk. 1302. Poročilo A. Stanovnik o nadaljevanju procesa proti Beneški četi, 11. 7. 1959.

⁹⁷ ARS, AS 537, šk. 1158. Besedilo sodbe, 14. 7. 1959.

Postopek proti pripadnikom t. i. Beneške čete je tako tekkel od avgusta 1945 do julija 1959, torej celih trinajst let in enajst mesecev. Italija je na referendumu 2. junija 1946, na katerem so prvič v njeni zgodovini glasovale tudi ženske, postala republika, 7. decembra 1947 pa je bila sprejeta nova ustava, ki v temeljnih načelih jamči enakost vseh državljanov pred zakonom, ne glede na njihov spol, raso, jezik, vero in politično prepričanje. Ustava je med drugim uzakonila večstrankarski sistem in svobodne volitve. Postavljeni so bili temelji demokratične države. Hkrati pa je v ozračju hladne vojne Italija postala branik Zahoda, zato sta zlasti ZDA in Vatikan storila vse, da bi oslabila njeno močno levo opcijo. To je najbolj do izraza prišlo pri parlamentarnih volitvah aprila 1948, ko je premočno zmagala Krščanska demokracija, ki je potem več desetletij ostala najmočnejša vladna stranka. V državi, v kateri niso bili obsojeni fašistični voditelji in vojni zločinci, je v petdesetih letih prevladala desna opcija, odraz katere so bili tudi procesi proti udeležencem odporiškega gibanja, med njimi tudi proti partizanom t. i. Beneške čete. Šele v začetku šestdesetih let, tudi pod vplivom novega papeža Janeza XXIII, se je politika Krščanske demokracije postopoma spreminjala. Na strankinem kongresu 27. januarja 1962 je prišlo do »obrata v levo« in nato do osnovanja vlade levega centra.

Nevenka Troha

THE PARTISANS OF THE COMPANY OF SLAVIA ITALIANA (BENEČIJA) IN FRONT
OF THE ITALIAN COURT

S u m m a r y

The Slovenian Liberation Movement intervened in the Benečija for the first time in May 1943, and after Italy capitulated on 8 September 1943 an increasing number of people from that region joined the ranks of the partisans. Until the end of the war, in this region the so-called Detachment of Brda (Colio) and Benečija and the Brigade Simon Gregorčič, both a part of the 9th Corps, operated. In the Brda and Benečija the Italian Garibaldi-Friuli Brigade also fought. In May 1944 an agreement on the joint struggle against the German occupiers and the Italian fascists was reached between the headquarters of this brigade and the Detachment of Brda and Benečija, setting out, among other things, that it was not yet the right time to discuss the border.

Towards the end of the war, the Yugoslav Army occupied the whole of the Slovenian ethnic territory. It had to retreat from the Benečija as soon as on 16 May 1945. There the Allied Military Administration in Italy was established, with headquarters in Udine. However, at the peace negotiations Yugoslavia also demanded the annexation of this part of the Slovenian ethnic territory.

In the beginning of August 1945 the British military police arrested the captain of the Yugoslav Army Marjan Zdravljich and the head of the economic commission for the Benečija and Kobarid regions Ivan Podreka and handed them over to the Italian authorities. Thus the process against the partisans of the so-called Company of Benečija began and lasted for as long as 13 years and 11 months. Since the beginning of August 1945 until the end of September 1954, fourteen interruptions of the investigation of 57 suspects have taken place, altogether lasting for seven years and five months. The Slovenian side deemed that the process lasting until September 1954 was not a regular process, and that these were merely political demonstrations and a form of pressure against the local population, coinciding with important foreign and domestic political events. Since the end of September 1954, when it had already become known that the so-called London Memorandum would be signed, the process continued without interruptions. 50 persons were accused, but not all of them cooperated with the liberation movement. 32 suspects were, among other things, accused of high treason against their homeland (Article 241 of the Italian Criminal Code), which carried a death sentence. The indictment ascribed the activities of the whole of the Slovenian Liberation Movement in the Benečija to the arbitrariness of a unit named the Company of Benečija, which was supposedly responsible for all of the criminal actions

taking place in the region from September 1943 to May 1945. However, in reality a unit with this name only existed for a few days in April and between 1 August and 3 September 1944.

When establishing the grounds for the indictment, the Italian state prosecutor demonstrated his own interpretation of Article 16 of the Italian Peace Treaty, which bound Italy not to accuse or otherwise persecute any Italian citizens simply for sympathising or acting in favour of the Allied and associated forces in the period from 10 June 1940 until the signing of the Peace Treaty. The state prosecutor emphasised that references to this Article as the grounds for the dismissal of the criminal proceeding were out of the question, since this provision only allowed for the breach of the Criminal Code if the actions of the perpetrator were committed with the aim of destroying Nazi-fascism, which was a common goal of all Allied forces. However, actions in favour of just one of the members of the Allied Coalition were not tolerable.

During the course of the investigation, the Yugoslav authorities did not get involved in the proceeding. However, in July 1955 the representative of the Yugoslav foreign ministry demanded from the Italian ambassador to Belgrade that he should call upon the Italian government to stop the proceeding against the members of the Company of Benečija. On 28 August 1955 a Committee for the Defence of the Natisone Valley Partisans was established with the goal of preparing the political and legal defence. Ever since the indictment the leadership of the Communist Party of Italy opposed the implementation of Article 16 of the Peace Treaty. This disagreement resulted in two defence councils: the Committee Council and the Council of the Democratic Solidarity Committee, operating under the auspices of the Communist Party of Italy.

On 15 November 1958 an application for the implementation of Article 16 was submitted at the Court of Florence, explaining the significance of the Slovenian Liberation Struggle in the Benečija and arguing for the legitimacy of the demands for the implementation of this Article and its correct interpretation. The process started on 22 December 1958. At that time 48 of the 50 suspects were still alive; and another one died before the end of the process. The President of the Court concluded that the judicial proceeding could not be terminated on the basis of Article 16 of the Peace Treaty as soon as it started, and that the Court would perhaps implement this Article on the basis of the discussion during the process. In his closing argument on 16 March 1959, the state prosecutor demanded that Article 241 - high treason - should be used against the political and military officials of the partisan movement in the Benečija. For 15 suspects he proposed sentences from 20 to 24 years in prison, for two of them two years in prison, and for one of them one year.

During the process, discussions were underway about a new amnesty. The draft published in April 1959 provided for, among other things, amnesty for all political offences in the sense of Article 8 of the Italian Criminal Code, perpetrated between 8 September 1943 and 18 June 1946. This Amnesty could also encompass all the actions that the Company of Benečija was accused of, including those referred to in Article 241. On 11 July 1959 the Italian parliament passed the Decree on Amnesty and Clemency. On 14 July 1959 the Trial Jury Court in Florence declared its verdict. Some of the accused were acquitted of certain allegations, and the criminal proceeding against all of the accused was stopped on the basis of the Amnesty of 11 July.

1.01
Prejeto 15. 11. 2010

UDK 355.02(497.4)"1945/1990"

Zdenko Čepič*

Politične okoliščine uvajanja vojaške doktrine splošne ljudske obrambe**

IZVLEČEK

Vojaška doktrina splošne ljudske obrambe je bila v drugi Jugoslaviji uvedena zaradi zunanjepolitičnih in z njimi ozko povezanih vojaških oziroma obrambnih razlogov. Ti so prihajali z Vzboda, iz ideološko bližnjega politično-vojaškega tabora, ki ga je vodila Sovjetska zveza. Zasnove te doktrine, temelječe na izkušnjah partizanstva iz druge svetovne vojne in na marksistični misli o oboroženem ljudstvu, so nastale ob koncu štiridesetih let 20. stoletja v času t. i. spora z Informbirojem, obujene in operacionalizirane pa so bile dvajset let kasneje ob vojaškem posegu enot Varšavskega pakta na Češkoslovaškem. Odločitev za uvedbo te vojaške doktrine je bila izrazito politična. Vojaški vrh jo je zato sicer sprejel, ni pa bil z njo zadovoljen, ker je v njej videl - glede na to, da so bile uvedene enote Teritorialne obrambe vezane na republiška vodstva - možnost uvedbe vojaških enot na nacionalni osnovi, kar naj bi razbijalo enotnost vojske in njenega vodenja. Predvsem so v vojaškem vrhu videli v TO Slovenije zasnovo slovenske vojske in izraz slovenskega »separatizma«. Avtor na temelju arhivskega gradiva političnega izvora (vojaški viri niso dosegljivi) in objavljenega spominskega gradiva prikazuje politično dogajanje ob spremembi vojaške doktrine konec šestdesetih let v Jugoslaviji.

Ključne besede: Jugoslavija, vojska, vojaška doktrina, splošna ljudska obramba, Teritorialna obramba, politika

ABSTRACT

POLITICAL CIRCUMSTANCES OF INTRODUCING THE MILITARY DOCTRINE OF TOTAL NATIONAL DEFENCE

In the Second Yugoslavia the military doctrine of total national defence was introduced due to the foreign political and closely related military or defence reasons. These reasons originated in the East, in the ideologically similar political-military camp, led by the Soviet Union. The foundations for this doctrine, based on the experience gained from the partisan warfare in World War II and the Marxist idea of arming the people, were established towards the end of the 1940s, in the time of the so-called Cominform dispute, and revived and operationalised twenty years later during the Warsaw Pact intervention in Czechoslovakia. The decision for the introduction of this military doctrine was exceedingly political.

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: zdenko.cepic@inz.si

** Članek je nastal v okviru projekta št. M6-0163 (Organizacija, priprava in uporaba oboroženih sil v vojaški doktrini in praksi na slovenskem ozemlju v 20. stoletju), ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. /The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. M6-0163).

Therefore the military leadership accepted this but was not happy about it. Namely, in the introduction of territorial defence units, answering to the authorities of the republics, it saw the possibility for the formation of nationally-based military units, which would supposedly degrade the unity of the Army and its command. In the Slovenian territorial defence the military leadership saw the groundwork for the Slovenian army and an expression of Slovenian »separatism«. On the basis of archive materials of political origins (League of Communists) and (published) memory resources (military sources are not available), the author outlines the political developments during the change of the military doctrine in Yugoslavia in the end of the 1960s.

Key words: Yugoslavia, army, military doctrine, total national defence, territorial defence, politics

I.

Vsaka država ima svojo vojaško doktrino, ki jo tvorijo »navodila« za obrambo države, njenih meja in ozemlja ter oblasti oziroma političnega sistema. Gre za sistem navodil za obrambo države,¹ to je za temeljna načela, na osnovi katerih oborožene sile države organizirajo in vodijo svoje vojaške akcije z namenom zagotoviti nacionalne cilje. Vojaška doktrina je sistem uradno sprejetih splošnih stališč o organizaciji, pripravah in uporabi vseh vej oboroženih sil kot celote tako v miru kot v vojni in kot taka je ozko povezana s politično oblastjo v državi. Vsaka vojaška ali obrambna doktrina je zato ozko povezana s soglasjem državnega političnega in vojaškega vodstva glede razumevanja vloge in položaja oboroženih sil države. Izhodišče za tako politično soglasje je ocena vojaške ogroženosti države. Spreminjanje vojaške doktrine je vsekakor pomembno politično vprašanje, ki se po navadi dogaja v bolj ali manj zaprtem krogu državno-vojaškega vrha, zunaj javnosti. Pri oblikovanju vojaške doktrine so poleg zunanje-političnih okoliščin, zlasti razmerja do sosednjih držav in vedenja o njihovih vojaških silah, odločilna tudi notranje razmere države, od stopnje njene gospodarske razvitosti do prebivalstva in njegove nacionalne, verske in socialne sestave. Predvsem pa vpliva na oblikovanje vojaške oziroma obrambne doktrine dejanska ali ocenjena stopnja ogroženosti države in njene oblasti. Vojaška doktrina se oblikuje in spreminja pod vplivom zunanje-političnih dejavnikov, pa tudi notranjih razmer v državi, čeprav se te sicer po navadi pojasnjuje z zunanje-političnimi razlogi.

Tak primer je bila v Jugoslaviji zadnja reorganizacija jugoslovanske obrambne doktrine, ki se je pokazala v reorganizaciji jugoslovanske vojske, ko so bila pod vplivom centralističnih pogledov v vrhu vojske namesto šestih armad, katerih večina središč so bila glavna mesta republik, uvedena bojišča in korpusi. V Jugoslovanski ljudski armadi se je takrat jasno pokazal velikosrbski koncept, ki je nadomestil zasnovo splošne ljudske obrambe, ki je vključevala tudi Teritorialno obrambo (TO) kot operacionalizacijo te doktrine. Prav TO pa je bila poglavitni trn v peti in eden od poglavitnih razlogov za novo obrambno doktrino, katere posledica je

¹ Razlago pojma vojaške doktrine gl. v Anton Žabkar: Vojaške doktrine - opredelitev, klasifikacija in razvoj. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2007, št. 2 (dalje Žabkar, Vojaške doktrine), str. 112.

bila reorganizacija vojske oziroma obrambnih sil. Vojaški vrh je namreč v TO videl zasnovo ali vsaj možnost republiških oziroma nacionalnih vojsk, kar je želel glede na svoje centralistične poglede, ti pa so bili zelo blizu srbskim, z reorganizacijo in uvedbo bojišč oziroma vojaških območij preprečiti.

Vojaški vrh je želel obrambne sile centralizirati in sebi zagotoviti brezpogojno vodilno mesto pri vodenju obrambnih sil. Za razpustitev armad in uvedbo vojaških območij, bojišč, razdeljenih na korpuse, ni bilo prave organizacijske potrebe. Šlo je za reorganizacijo zaradi odpravljanja »republiških« vojsk, tj. TO, pri čemer je bila v očeh vojaškega vrha najbolj na udaru TO obramba Slovenije. Sprememba obrambne doktrine in reorganizacija obrambnih sil, ki je začela veljati v začetku 1988, je imela izrazito notranjepolitične razloge, ki pa so jih za javnost utemeljevali s spremembami v mednarodnih političnih in vojaških razmerjih med državami in blokoma.

Z vojaško doktrino sta povezana organiziranost vojske in vprašanje poveljevanja. Gre za organiziranost obrambe državnega ozemlja in vodenja obrambne vojne na njem. Druga Jugoslavija (FLRJ/SFRJ) je imela v času svojega obstoja več vojaških doktrin, ki so bile povezane z različnimi zunanjepolitičnimi razmerami. Te so imele podlago v blokovski delitvi sveta oziroma v hladni vojni kot tudi v političnih odnosih med državami, v katerih so bili na oblasti komunisti. Tako je vojska druge Jugoslavije doživela pet velikih reorganizacij, ki so bile neposredno povezane z obrambno doktrino. Prva je bila leta 1948, ko so bile oblikovane vojne oblasti (območja), druga leta 1950 s korpusi, leta 1953 in 1956, po zmanjšanju neposredne nevarnosti z Vzhoda, območja, leta 1969, po uvedbi splošne ljudske obrambe, je bila vojska organizacijsko razdeljena na armade (te so delovale bolj ali manj znotraj republiških mej), leta 1988 pa so bila uvedena poveljstva bojišč.²

Medtem ko so bile vse reorganizacije izvedene predvsem zaradi zunanjepolitičnih oziroma vojaških vzrokov, je imela zadnja v veliki meri predvsem notranjepolitični razlog, namreč »vrniti« vojaškemu vrhu monopol nad organizacijo in vodenjem oboroženih sil, tudi nad TO. Šlo je za politično vprašanje, povezano z umestitvijo vojske in njenega vodstva neposredno v politično življenje. Vojaški vrh je to reorganizacijo sicer utemeljeval z zunanjepolitičnimi razlogi, zlasti glede Nata in Italije, čeprav je bilo jasno, da so razlogi notranjepolitični. Ta reorganizacija je bila »centralistična« in ni upoštevala federativne ureditve jugoslovanske države in pravic ter dolžnosti republik glede obrambe države, pa tudi ne doktrine splošne ljudske obrambe in politike podružabljanja obrambe. Šlo je za poddržavljanje (etaticizacijo) in centralizacijo glede obrambnih zadev. To so sprejeli z nezadovoljstvom predvsem v Sloveniji, zaradi katere je bila ta reorganizacija v veliki meri sploh izvedena. Podržavljanje obrambe oziroma večanje vloge vojske in njenega vrha, zlasti zveznega sekretarja za ljudsko obrambo, tj. »obrambnega ministra«, je bila ena od ključnih točk, ki jim je v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja nasprotovala slovenska politika. Očitki vojske, da slovensko državno politično vodstvo ne stori dovolj glede preprečevanja t. i. napadov na JLA v medijih in javnosti, so bili sredstvo za napade vojske na slovensko politiko.

² Avgust Vrtar: Nekaj vedenj in misli o razvoju in vlogi oboroženih sil Jugoslavije. V : Borec, št. 526-528, januar 1994 (dalje Vrtar, Nekaj vedenj in misli o razvoju in vlogi oboroženih sil Jugoslavije), str. 209.

II.

Bistvena sprememba obrambne doktrine, uvedba splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite (SLO in DS), je bila izpeljana na podlagi ocen ogroženosti Jugoslavije, ki so nastale pod vplivom zunanjepolitičnih in s temi povezanih vojaških razlogov. Konkretno zaradi prepričanja v državno-partijski vrhu, da lahko države vzhodnega bloka, na čelu katerih je bila Sovjetska zveza (Zveza socialističnih sovjetskih republik), zaradi različnosti v pogledih na razvoj socializma napadejo Jugoslavijo. Dejansko so bile bistvene spremembe jugoslovanske obrambne doktrine izvedene v glavnem zaradi Sovjetske zveze in njenega odnosa do Jugoslavije. Na njih in njihovo spreminjanje sta vplivala stanje hladne vojne in blokavska delitev sveta, pri čemer je imel pomembno vlogo vsakokratni odnos Jugoslavije s komunističnim blokom.

Vsakokratna vojaška doktrina, ki je veljala v Jugoslaviji, je bila pod močnim politično-ideološkim vplivom, saj je videla poglavitnega, če ne kar edinega vojaškega nasprotnika predvsem v Zahodu, torej v drugačnem političnem in gospodarskem sistemu od jugoslovanskega in tudi sistema Sovjetske zveze in njenih »satelitov«. Vojaškega nasprotnika, potencialnega napadalca so v Jugoslaviji videli v Zahodu in temu so prilagajali svojo vojaško doktrino, strategijo in taktiko obrambe. Je pa ta doktrina doživela spremembo zaradi Sovjetske zveze in njene doktrine »omejene suverenosti«, kar je pomenilo, da naj bi imela Sovjetska zveza pravico urejati notranjepolitične razmere v državah njenega bloka in tudi v državah, za katere je sodila, da naj bi bile zaradi enakega ideološkega oziroma političnega sistema njej podrejene. Čeprav naj ne bi to veljalo za Jugoslavijo, je bilo v partijsko-državnem vrhu ocenjeno, da obstaja nevarnost, da bi lahko Sovjetska zveza uveljavila doktrino »omejene suverenosti«, ki jo je kot argument za zasedbo Češko-slovaške navedel sovjetski voditelj Leonid Brežnjev, tudi v primeru Jugoslavije.

Prva leta po koncu druge svetovne vojne je Jugoslavija tudi glede vojaške doktrine in vojske nekritično sprejemala sovjetske vojaške izkušnje in njihovo doktrino, pa tudi organizacijo in bojna pravila. Do spremembe je prišlo po tem, ko je ideološko-politični spor med partijskima vodstvom Jugoslavije in Sovjetske zveze (t. i. spor z Informbirojem) prerasel v meddržavnega in je začela groziti nevarnost, da bodo Sovjetska zveza in od nje odvisne države vojaško napadle Jugoslavijo. Zato se je začela oblikovati nova vojaška doktrina, ki je v vojaškem smislu izhajala iz izkušenj med drugo svetovno vojno, iz partizanstva in njegove predvsem teritorialne organiziranosti, v političnem smislu pa se je naslonila na nov sistem - samoupravljanje.

Jugoslovanska vojska (Jugoslovanska armada), ime je izražalo predvsem njeno državno pripadnost, je dobila novembra 1951 v imenu še pridevnik »ljudska«. S tem se je želelo poudariti, da vojska izhaja iz ljudstva. Šlo je za namig, da se vojska vrača k partizanskim koreninam in da izhaja iz ljudstva. V času vojaške ogroženosti s strani držav vzhodnega bloka, ko so te na mejah z Jugoslavijo kopičile vojaške enote in so bili oboroženi incidenti na mejah tako rekoč vsakodnevnih, je bila obujena teritorialna organiziranost enot, ki naj bi branile svoje ozemlje. Ta obrambna doktrina, temelječa na izkušnjah partizanstva, je bila sicer z zmanjšanjem neposredne vojaške nevarnosti opuščena - dokumentacija je bila deponirana v generalštabu JLA -, dokler ni bila obujena leta 1968 v sistemu splošne ljudske obrambe

in družbene samozaščite, kar se je v vojaškem organizacijskem smislu izrazilo v oblikovanju vojaških enot na teritorialnem načelu - Teritorialni obrambi.

Takšna zasnova obrambe - nova vojaška oziroma obrambna doktrina, ki je postala ustavna kategorija in del političnega sistema - pa je povzročila podtalno odpore predvsem v vojaškem vrhu. Nestrinjanje z doktrino splošne ljudske obrambe in z njeno organizacijsko obliko TO so utemeljevali »strokovno«. Deklarativno so se z njo politično sicer strinjali in jo pretirano povečevali kot izraz vojaške genialnosti vrhovnega poveljnika, maršala Tita. Konec leta 1976 so tako Tita v Centru visokih vojaških šol v Beogradu promovirali v prvega doktorja vojaških znanosti za prispevek k razvoju jugoslovanske vojaške znanosti in prakse razvoju teorije in prakse osvobodilnega boja narodov v sodobnem času.³ Med poglavitnimi »strokovnimi« argumenti vojaškega vrha proti uvedbi enot TO je bil ta, da naj vzporednost organizacije JLA in TO ne bi zagotavljala enotnega poveljevanja. Predvsem pa naj bi bil po mnenju vojaškega vrha ta sistem predrag in neučinkovit v primerjavi s sodobnimi, moderno oboroženimi in gibljivimi ter enotno poveljevanimi vojskami. Želeli so ponovno vzpostavitev enotnih, centralistično organiziranih in vodenih oboroženih sil.⁴ To jim je uspelo leta 1988, ko je bila uvedena nova vojaška organiziranost, ki je dejansko temeljila na novi doktrini in je izhajala iz vojaških ocen in želja oziroma namenov notranjepolitične utrditve jugoslovanske države, v kateri bi vojska igrala vidno ali kar vodilno vlogo.

Razvoj jugoslovanskih oboroženih sil in z njimi povezane obrambne doktrine je potekal v štirih daljših obdobjih. Prvo je bilo od konca druge svetovne vojne do leta 1958, ko sta bila organizacija in vodenje obrambe podržavljena in centralizirana. Leta 1948 je bilo opuščeno slepo posnemanje sovjetske armade.

Na zopetno spremembo so vplivali predvsem zunanjepolitični dejavniki po Stalinovi smrti marca 1953 in postopnem urejanju odnosov Jugoslavije s Sovjetsko zvezo in celotnim njenim »blokom«. Glavna vojaška nevarnost naj po mnenju jugoslovanskega vodstva ne bi več prihajala z Vzhoda, ki je bil kljub različnim pogledom glede vodilne vloge Sovjetske zveze v »komunističnem svetu« vseeno bližji kot »kapitalistični Zahod«. Po okrepitvi jugoslovansko-sovjetskega vojaškega in gospodarskega sodelovanja s Sovjetsko zvezo in njenimi zaveznicami je Jugoslavija težišče obrambe usmerila na meji z državama, ki sta bili članici Nata - Italijo, Grčijo. To je bila posledica ideoloških pogledov v takratnem jugoslovanskem političnem vrhu, da bi bila vojna, če bi do nje prišlo, vojna med kapitalističnimi in socialističnimi državami. Možnost vojaške nevarnosti z Vzhoda so v vojaškem vrhu zavračali, pri čemer je veliko vlogo igralo predvsem njihovo politično oziroma komunistično ideološko prepričanje, ki je kljub občasnim napetostim s Sovjetsko zvezo vplivalo na vojaško oceno glede tega, s katere strani grozi večja možna vojaška nevarnost. Ideološki pogledi so prevladali in nevarnost so videli le na Zahodu.

³ Na slovesnosti 21. 12. 1976 je imel govor Edvard Kardelj; govor je bil objavljen pod naslovom Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju v glasilu ZKJ Komunist, 28. 2. 1977. Šlo je za prvo v nizu proslav v počastitev Tita, ki so se vrstile leta 1977 kot obeležitev njegovega »prihoda na čelo« jugoslovanske komunistične stranke. Vojska oz. vojaški vrh je prvi izvedel to počastitev!

⁴ Vrtar, Nekaj vedenj in misli o razvoju in vlogi oboroženih sil Jugoslavije, str. 209.

V tem obdobju se je doktrina splošne ljudske vojske uveljavila kljub zadržanemu stališču vojaškega vrha do njega. Posameznik, državljan - takrat v skladu s pogledi na vlogo občin v političnem sistemu imenovan občan - je bil z ustavo leta 1963 postavljen v položaj neposrednega ustvarjalca obrambne politike, s tem da obramba ni bila le dolžnost, ampak tudi pravica.⁵ Na temelju ustave je bil naslednje leto sprejet nov zakon o JLA⁶ in nato leta 1965 še prečiščeno besedilo zakona o obrambi.⁷ Štiri leta kasneje je bil na zaradi nove obrambne doktrine sprejet nov zakon o ljudski obrambi.⁸

Tretje obdobje v razvoju jugoslovanskih oboroženih sil glede na normativno urejanje, kar je bil izraz doktrinarnih sprememb, se je začelo leta 1969 z zakonom o ljudski obrambi, ki je bil posledica politične odločitve o uvedbi obrambe države, zasnovane na splošni obrambi oziroma splošnem odporu vseh in vsakogar. Oborožene sile so na temelju tega zakona postale dvojne - redna vojska jugoslovanske države in TO. Vojska je sicer ohranila vodilno vlogo, saj je organizirala, oboroževala, opremljala in pripravljala za obrambo enote in štabe TO. Te pa so bile ustanovljene po »teritorialnem načelu« v posamezni republiki in v občinah. Prav republiški značaj TO pa ni šel v račun generaliteti, kajti jemal ji je monopolno vlogo glede obrambe in z njo povezanih vojaške organiziranosti in opremljenosti. Poleg tega pa so bili po prepričanju centralisti in tudi nacionalni unitaristi povsem jugoslovansko opredeljeni ne glede na njihovo siceršnjo nacionalnost oziroma na to, iz katere republike so prihajali. Na eni strani republiški značaj TO, torej federalizacija oboroženih sil, na drugi strani pa želja po centralizmu ne le vojske, marveč celotne države sta že od začetka uvedbe zasnove splošne ljudske obrambe in njene vojaške operacionalizacije v TO bila kal nesoglasij med vojsko in TO. To se je najbolj jasno pokazalo v odnosu med vojaškim vrhom in slovensko TO kaj kmalu po njeni uvedbi.

Obrambni sistem splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite kot bistvena vojaška doktrina druge jugoslovanske države je sicer kljub vsemu vzdržal dve desetletji, dokler ni leta 1988 vojaškemu vrhu uspelo z uvedbo nove doktrine in organiziranosti vojske na načelu bojišč normativno podrediti TO. Kot ključni »branilec« zasnove splošne ljudske obrambe, katere bistveni del je bila TO, je vojaški vrh to »demoniral« predvsem zaradi svojih političnih pogledov glede reševanja politične krize, v katero je padla Jugoslavija, in osebnih političnih ambicij vodilnih jugoslovanskih generalov. Na uvedbo splošne ljudske obrambe kot obrambne doktrine so tako vplivali predvsem zunanjepolitični razlogi (zaradi ocene o možnosti vojaškega posredovanja držav Varšavskega pakta tudi v Jugoslaviji), medtem ko je do dejanske, ne pa zakonske ukinitve - to je prehitel razpad jugoslovanske države - te doktrine prišlo zaradi notranjepolitičnih razlogov.

Vojaška doktrina o splošni ljudski obrambi je dobila svoj zakonski okvir tudi v jugoslovanski ustavi, sprejeti leta 1974, in nato v zakonodaji, sprejeti na temelju le-te. Sprejet je bil nov zakon o ljudski obrambi ter zakona o službi v oboroženih silah in o vojaški obveznosti.⁹ Glede na usmeritev ustave, da se okrepi položaj in

⁵ UL FLRJ, 14-209, 10. 4. 1963, Ustava SFRJ, člen 252.

⁶ UL SFRJ, 52-719, 31. 12. 1964.

⁷ UL SFRJ, 1965, 32-547, 21. 7. 1965.

⁸ UL SFRJ, 8-83, 19. 2. 1969. Uradno (po navedbi v uradnem listu) je bil Zakon o *narodni* obrambi, čeprav je bila mišljena *ljudska* obramba.

⁹ UL SFRJ, 22-350, 4. 5. 1974.

vloga republik in avtonomnih pokrajin, so tudi glede organiziranja in vodenja TO dobile republike pomembno vlogo. Organizacijo in razvoj TO so morale sicer usklajevati z osnovnimi načrti, ki jih je pripravljala vojaški vrh. Ta pa je zaradi svojih pogledov na svojo vlogo, vlogo vojske in na celotno »federalizacijo federacije« omejeval samostojnost republik glede obrambe. Razlog za to je bil strah, da bi prevelika samostojnost republik glede TO lahko privedla do oblikovanja republiških ali pokrajinskih vojsk in do razbijanja enotne, centralistične jugoslovanske vojske.

Zaradi tega je kljub jasno zasnovani doktrini splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite in dejstvu, da je bil sistem obrambe razvejan in »federaliziran«, prihajalo v osemdesetih letih s strani jugoslovanskega vojaškega vrha, ki si je obrambo »monopoliziral«, do stalnega »iskanja« prave normativne podobe na področju obrambe. Šele leta 1987, torej le kratek čas pred »demontažo« TO, je bila sprejeta prva sinteza spoznanj jugoslovanske misli o obrambi - Strategija splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite.

Uvedba doktrine splošne ljudske obrambe je bila del demokratizacije političnega sistema, predvsem pa organizacije jugoslovanske države, ki je potekala v drugi polovici šestdesetih let 20. stoletja. Po obdobju, ko je vsak poskus reformiranja federativno urejene države smeri decentralizacije in zagotavljanja večje veljave konstitutivnim delom države - republikam naletel na odpor t. i. centralistov, je po političnem padcu glasnika te usmeritve Aleksandra Rankoviča dobila reforma federacije zagon. Na spremembo vojaške doktrine pa so vplivali predvsem zunanje politični razlogi, ki so prišli prav reformistom, da so lahko sicer v najbolj centralistično in centralizirano organizacijo obrambe države začeli vpeljevati prvine federalizma in državnosti republik tudi na obrambnem področju.

Doktrina splošne ljudske obrambe je bila od uvedbe do njenega konca na stalni preizkušnji. Vse od uvedbe doktrine splošne ljudske obrambe je namreč potekal nenehni podtalni boj med zagovorniki tega sistema in njegovimi kritiki iz vojaškega vrha. Med zagovorniki (dejansko je bil pobudnik) je bil tudi vodilna politična avtoriteta in formalni, po ustavni ureditvi vrhovni poveljnik jugoslovanskih oboroženih sil Josip Broz - Tito. Razlogi, zakaj so v vojaškem vrhu nasprotovali novi obrambni doktrini, pa niso bili niti toliko vojaški, kot so bili politično pogojeni. Velika večina generalov namreč ni sprejemala reforme jugoslovanskega federalizma, ko se je federativno organizirana država še bolj »federalizirala« in so posamezni deli - republike in avtonomni pokrajini v okviru Srbije - imeli več izrazov samostojne državnosti. Predvsem so to videli v republiških TO, ki so bile politično vezane na republiška (nacionalna) politična vodstva. Kot centralisti po političnem prepričanju, ki so se spogledovali tudi z nacionalnim unitarizmom, ki se je v jugoslovanski vojski kazal v poveljevalnem jeziku in tudi v medsebojni »komunikaciji« med pripadniki vojske (ostro so v vojski preganjali dejansko ali namišljeno združevanje - imenovali so ga »grupiranje« - na narodnostni osnovi, pri čemer so jih »živcirali« v prvi vrsti vojaki albanske narodnosti, nato pa Slovenci), so videli v TO kot sestavnemu delu oboroženih sil zasnovo republiških »nacionalnih« vojsk. Nacionalno vprašanje, ki se je v drugi Jugoslaviji »zbudilo« predvsem zaradi gospodarskih razlik med posameznimi deli države in se je jasno kazalo v t. i. odnosu med razvitimi in nerazvitimi republikami od konca petdesetih let 20. stoletja, so prenesli na vprašanje vojske, na raven vojaške oziroma obrambne doktrine. Pri tem so kot izraziti centralisti v vojaš-

kem vrhu gledali sumničavo predvsem na organiziranost splošne ljudske obrambe in TO v Sloveniji, katere vodstvo je jasno izražalo težnje po večjih pristojnostih republik v odnosu do zveznih oblasti, zlasti glede sredstev za gospodarske naložbe. To pa je bil politični pogled na doktrino splošne ljudske obrambe, ki so ga v vojaškem vrhu ves čas zakrivali s »strokovnimi«, vojaškimi razlogi.¹⁰

III.

Kljub mnogim spremembam glede vojaške doktrine, ki so se kazale na normativnem področju, pa tudi glede vojaške organizacije, je bila bistvena sprememba izvedena leta 1968. Na to so vplivali predvsem politični dogodki in ocene le-teh, da je ne le za obrambo meja in ozemlja, ampak tudi političnega sistema potrebna širše zasnovana obramba. Do spremembe vojaške in obrambne doktrine je prišlo predvsem pod vplivom zunanjepolitičnih razmer, nastalih z zasedbo Češkoslovaške s strani vojaških enot držav Varšavskega pakta (razen Romunije) avgusta 1968. Ta vojaški poseg, s katerim je bila kršena suverenost neodvisne države, je bil v jugoslovanskem državno-partijskem vodstvu ocenjen kot možnost, da je v nevarnosti tudi Jugoslavija. To je povzročilo, da se je spremenila obrambna in celotna vojaška doktrina v drugi Jugoslaviji. Vanjo je bila uvedena doktrina splošne ljudske obrambe, ki je temeljila na izkušnjah partizanskega boja iz časa druge svetovne vojne. Ta vojaška doktrina je vsebovala tudi pojem doktrine civilne obrambe, torej »nevojaške« obrambe, in je pomenila razširitev osnov obrambe. Uveljavilo se je načelo, ki je bilo sicer že znano: v obrambo države namreč ni bila vključena le vojska, temveč vsi državljani prek različnih organizacijskih oblik, predvsem pa prek TO. Državljeni naj bi predstavljali »bodice ježa«. Kot sestavina notranje varnosti v obrambi je bila temu dodana še t. i. družbena samozaščita. Njena naloga je bila predvsem preventivna in obveščevalna. Obramba države in njene družbene ureditve je tako postala politična kategorija. Kot oživitev zamisli partizanskih odredov, torej na določeno ozemlje vezanih vojaških enot, so bile uvedene enote TO.

V novi obrambi doktrini so dobili strateško vlogo teritorialne enote in regionalna poveljstva, ki naj bi se borili na zasadenih ozemljih Jugoslavije, medtem ko bi se enote JLA osredotočile na obrambo težko dostopnega goratega »bastiona« (osrednji del Bosne in Hercegovine, Črna gora ter srednja Dalmacija z otoki Vis, Lastovo, Korčula, Brač, Hvar in Šolta), v katerem so bile že v miru osredotočene glavne zaloge goriva, rezervnih delov in streliva ter vojaška industrija in poveljniška mesta.¹¹ Nova doktrina je glede na realno oceno vojaške moči potencialnega napadalca sicer predvidela možnost zasedbe dela državnega ozemlja, na katerem bi se okupatorju upirale enote TO. Te bi dejansko vodile v okupatorjevem zaledju osvobodilni boj.

Doktrina obrambe države kot temeljno načelo, na podlagi katerega so oborožene sile vodile svojo dejavnost, da so zagotavljale nacionalne cilje, je tako temeljila na dvojnosti obrambnih sil: na vojski, ki je bila naborniška s številčnim starešinskim (profesionalnim) kadrom in je bila zvezna ustanova, in na TO, ki je

¹⁰ Branko Mamula, zvezni sekretar za ljudsko obrambo SFRJ, je potem, ko je to postal (leta 1982 - po smrti Tita!) strokovno, »teoretično« dokazoval napačnost doktrine SLO v knjigi Savremeni svijet i naša odbrana (Beograd 1985), v kateri je v marsičem zanikal doktrino SLO.

¹¹ Žabkar, Vojaške doktrine, str. 115.

izhajala iz zamisli splošne ljudske obrambe, v katero so bili vključeni vsi državljani (vse ljudstvo) in ki je imela republiški značaj.

Nastanek TO je padel v čas spreminjanja jugoslovanske ustave z večanjem vloge republik, kar je bila posledica »zmage« federalistov v jugoslovanskem političnem vodstvu. To se je odražalo tudi s »federalizacijo« obrambe države. Ustanavljanje TO po republikah zato v vojaškem vrhu, ki je bil za centralizem, ni bilo sprejeto z velikim navdušenjem. Odkrito temu sicer niso nasprotovali zaradi avtoritete vrhovnega poveljnika in predsednika države Tita, ki je predvsem iz praktičnih obrambnih razlogov podprl novo obrambno zasnovo in republiške oborožene enote. Strah pred Sovjetsko zvezo in Varšavskim paktom je bil poglobljen razlog, da se je Tito po vojaškem posegu enot Varšavskega pakta v ČSSR avgusta 1968 navdušil za uvedbo oziroma obuditev možnosti teritorialne obrambe. Leto dni kasneje je Tito menil, da mora biti zato TO postavljena v organizacijskem in »mnogih drugih pogledih« drugače kot JLA. »Ona (TO - op. Z. Č.) predvsem ne sme biti organizirana centralistično. Ker če bi bila organizirana centralistično, bi se zgubljala iniciativa delovnih organizacij in komun, in prav ta njihova vsestranska iniciativa je prvovrstnega pomena«. ¹²

Poleg ljudstva, vseh občanov oziroma državljanov, so s splošno ljudsko obrambo in družbeno samozaščito dobile pomembno vlogo pri obrambi države tudi jugoslovanske republike. Obramba je bila tako tudi »federalizirana«. Teritorialna obramba je bila organizirana v okviru vsake republike in ta je imela delno pristojnost nad njenimi enotami. V okviru vsake republike je bila organizirana TO s svojim štabom in enotami, tako da je imela vsaka republika delno pristojnost nad vodenjem obrambe. To so v vojaškem vrhu sprejemali s skepsjo, saj so menili, da predstavlja nevarnost za enotnost vodenja obrambe, predvsem pa za ustvarjanje vojaških enot na nacionalni osnovi, kar naj bi bilo za jugoslovansko državo nevarno. V TO, temelječi na republiškem načelu, so zato odločilni v vojaškem vrhu videli bolj kot spremembo na vojaškem področju način krepitve republik in »dezintegracijo« Jugoslavije. Odnos do splošne ljudske obrambe, predvsem pa do TO je bil zato od vsega začetka spolitiziran in politično problematiziran.

Obramba države je zaradi uveljavitve doktrine splošne ljudske obrambe postala poudarjena politična kategorija. Svojo »političnost« pa je imela tudi TO. Ta se je kazala, poleg tega da je bila nacionalno-republiško opredeljena glede na ustanovitve in vodenje, tudi v načinu vodenja štaba in enot. V skladu s partizansko tradicijo je bilo namreč ponovno uvedeno t. i. dvostarešinstvo (komandant, komisar), kar je bilo vsaj formalno v jugoslovanski vojski odpravljeno leta 1953. Takšna »politizacija« TO, izkazovana prek »dvostarešinstva«, vojaškega vrha sicer ni motila, kar pa ni veljalo za po njihovem mnenju prevelike pristojnosti republiških vodstev.

Z ustanovitvijo TO je vojska izgubila svoj obrambni »monopol«. Kaj kmalu se je pokazalo, da vojaški vrh, ki je deklarativno sicer bil za novo zasnovo obrambe s TO, s tem ni bil povsem zadovoljen.

Vojska in njen vrh sta bila v času reformiranja federativnosti v Jugoslaviji v drugi polovici šestdesetih let 20. stoletja, ko so republike dobivale večjo vlogo v odnosih do centralne, t. i. zvezne oblasti, glasnik le-te. V vojaškem vrhu so bili dejansko konservativci glede sprememb v organizaciji države, pa tudi glede njene

¹² Arhiv republike Slovenije (ARS), fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589). Predsednikova dejavnost, šk. 17, Izvod iz razgovora predsednika Tita sa drugim Popitom, avg. 1969.

obrambe. Želeli so ohraniti svojo vlogo in svoj položaj. Takšni pogledi so v vojaškem vrhu prevladovali, vendar pa so bili tudi drugačni, bolj liberalni in v vojaškem vrhu je v času, ko se je začela reforma federacije in tudi zahteve po liberalizaciji v Zvezi komunistov (t. i. partijski liberalizem), potekal tudi podtalni »spopad« med konservativci in »liberalci«. Njihov »boj« je bil na področju kadrovanja (kdo bo zasedel posamezni vodilni položaj, zlasti kdo bo »minister« za obrambo in načelnik Generalštaba), pri čemer je igral vodilno vlogo tudi odnos do splošne ljudske obrambe. Razlika v pogledih pa je bila tudi glede vojaške doktrine, namreč kdo je potencialni vojaški nasprotnik oziroma iz katere smeri neba grozi Jugoslaviji večja vojaška nevarnost; ali s kapitalističnega Zahoda ali s socialističnega, komunističnega Vzhoda.

Pri tem je imel svoj delež tudi Tito, ki je glede obrambnih zadev in JLA nedotakljivo razsojal in je bil pobudnik približevanja in popolnega zaveznitva s Sovjetsko zvezo in Varšavskim paktom v začetku šestdesetih let, v času berlinske in kubanske krize, pa tudi v drugi polovici tega desetletja, ob arabsko-izraelski šestdnevni vojni. Jugoslavija in Sovjetska zveza sta takrat bili zaveznici arabskih držav. Takrat je Generalštab JLA ocenil, da Jugoslaviji preti glavna vojaška grožnja z Zahoda in da sta najbolj občutljivi točki fronta proti Italiji in proti Grčiji. Vojska je, vključno z varnostno-obveščevalno dejavnostjo, svojo pozornost namenila tem »frontam«. Vojaško približevanje Sovjetski zvezi je Tito utemeljeval s tem, da gre za »naravno zaledje«, kar je pomenilo, da je bilo to merilo politično-ideološko. Ocenjeval je, da grozi Jugoslaviji poglobljena možna nevarnost od »kapitalizma« z Zahoda. Svoje poglede pa je korenito spremenil ob posegu sovjetskih enot in enot držav Varšavskega pakta (brez romunskih) na Češkoslovaško 21. avgusta 1968.

Mnenje o »naravnem zaledju«, ki ga nudijo Jugoslaviji države, združene v vojaški Varšavski pakt, se je pokazalo tudi v nakupih orožja in modernizaciji oborožitve JLA. Jugoslavija je avgusta 1961 sklenila pogodbo o nakupu orožja v Sovjetski zvezi. Kupili so sodobne protiletalske rakete, nadzvočne lovce MiG-21, nove radarje, veliko tankov T-55, raketne in torpedne čolne, protiklepne rakete, inženirsko opremo idr. Tej pogodbi je sledila nova za nakupe v obdobju 1966-1975. Kupovali so lovska in transportna letala, helikopterje, rakete nove generacije idr. Tedaj je bilo kupljenih tudi novih 1111 tankov. Da bi spodbudili zaupanje Jugoslovanov, so Sovjeti ravno med češkoslovaško krizo redno pošiljali naročeno opremo. Redno so bila dostavljena letala MiG-21, helikopterji V-8, transportna letala.¹³

V času, ko je veljalo prepričanje o »naravnem zaledju«, je prišlo do zamenjave na vrhu obrambnega ministrstva, ki je neposredno vplivalo na oblikovanje vojaškega vrha z imenovanjem načelnika Generalštaba in drugih vodilnih generalov v vojski. Leta 1967 je dolgoletnega zveznega sekretarja za ljudsko obrambo generala Ivana Gošnjaka (na tem položaju je bil vse od leta 1953) Tito zamenjal. Pod vplivom politike oziroma politikov iz vseh republik (razen iz Hrvaške), ki so »pritisnili« na Tita, se je ta tako končno odločil zamenjati svojega prijatelja¹⁴ in »so-borca«. Razlog je bil bolj notranjepolitični in ne vojaškoobrambni. Gošnjak se namreč ni povsem odkrito strinjal z odstranitvijo Aleksandra Rankoviča iz politike.

¹³ Mile Bjelajac: JLA v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih. V: Slovenija-Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988. Ljubljana 2010 (dalje Bjelajac, JLA v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih), str. 91.

¹⁴ Ivan Gošnjak je bil poročna priča Jovanke Budisavljević, ko se je ta poročila s Titom. Titova priča je bil Aleksandar Ranković.

Poleg tega se je zdel preveč dogmatski ne le na vojaškem, ampak kot prpričan centralist tudi na političnem področju. Nekaterim pa se je zato zdel nevaren za čas po Titu. Ta je namreč takrat resno razmišljal o tem, da bi se upokojil. Tito je Gošnjaka zamenjal zelo nerad, še zlasti zato, ker je moral to storiti pod političnimi pritiski svojih sodelavcev. Eden tistih, ki so želeli zamenjavo Gošnjaka, je bil Edvard Kardelj. To pa je Tito razumel kot vmešavanje v tisto, kar je imel samo za svojo domeno, v vojsko. Najbrž je bil to vzrok, da je za Gošnjakovega naslednika izbral generala Nikolo Ljubičiča, ki je imel podobne poglede kot Gošnjak, čeprav je bil kot možni kandidat za ministrski položaj takrat v resni igri tudi general Bogdan Oreščanin, a je bil preveč »liberalen«.¹⁵ To zamenjavo na vrhu obrambnega ministrstva so spremljale manjše ali večje čistke generalov in leta 1968 je bilo odstranjenih 38 generalov in 2400 oficirjev.¹⁶ Šlo je bolj za politično kot vojaško »čistko«.

Pri zamenjavi Gošnjaka¹⁷ in izbiri novega obrambnega ministra Ljubičiča pa je igrala vlogo tudi doktrina obrambe oziroma stališče glede upoštevanja »naravnega zaledja«. Oreščanin, ki je imel pred očmi širšo zasnovo splošne ljudske obrambe in načrt za obrambo vseh meja enako, tistih proti Zahodu kot tistih proti Vzhodu, naj ne bi bil primeren, če je želela imeti Jugoslavija dobre odnose s Sovjetsko zvezo. To naj bi Tita tedaj prepričalo, da se je odločil za »dogmatičnega« Ljubičiča, ki je tako kot Gošnjak zagovarjal tezo o JLA kot edinem dejavniku obrambe jugoslovanske države.¹⁸ Novi »obrambni minister« Ljubičič¹⁹ je bil dejansko v senci Gošnjaka, saj je ta tudi po upokojitvi ostal glede vojske vodilna osebnost. Še vedno je imel v prostorih obrambnega ministrstva pisarno²⁰ in je na vojsko vplival v vseh pogledih. Obrambna doktrina se zato ni spremenila, kar se je pokazalo v času po posegu enot Varšavskega pakta v ČSSR, ko se je Jugoslavija preventivno obrambno odzvala in poslala na meje vojsko ter okrepila letalsko obrambo.²¹ Predvsem odziv jugoslovanske vojske, ki je svoje enote postavila ne meji proti Italiji, to je državi iz

¹⁵ Preveč »liberalen« in preveč kot človek iz Kardeljevega »kroga« in tudi preveč proti sovjetskih pogledov (menil je, da se sovjetska politika do Jugoslavije ni bistveno spremenila od časa Informbiroja) se je vojaškemu vrhu zdel tudi general Ivan Dolničar, ki prav zato ni bil izbran za sekretarja ZKJ v JLA, čeprav bi bil v primeru »svobodne« volje častnikov, ki so volili tega funkcionarja, zagotovo izvoljen. Kandidaturo pa je zavrnil, ker je bil že določen kandidat (s Titovim pristankom), ki je bil vezan na Ljubičiča. Jak Koprivc: Generalov let : spomini generala Ivana Dolničarja. Ljubljana 2005 (dalje Koprivc, Generalov let), str. 135-137.

¹⁶ Bjelajac, JLA v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih, str. 95.

¹⁷ V pismu, ki ga je napisal Titu Mika Tripalo potem, ko je bil prisiljen odstopiti s svoje funkcije v vodstvu hrvaške »partije« decembra 1971, je omenil, da so Gošnjakovo zamenjavo želela vsa republiška vodstva, razen hrvaškega. Razlog za takšno odločitev hrvaškega vodstva, kot je pojasnil Tripalo Titu, ni bil v tem, ker so verjeli, da Gošnjak dobro dela ali da je njegova obrambna doktrina dobra, ampak so nasprotovali njegovi zamenjavi zato, ker naj bi bilo to uperjeno proti Titu, »ker je bil Gošnjak lojaln do Vas in ker sem smatral, da je Vaše (Titovo - op. Z. Č.) stališče, da ne boste dovolili vmešavanja v stvari vojske popolnoma na mestu in usodnega pomena za našo državo« (Jugoslavijo - op. Z. Č.); Mika Tripalo: Hrvatsko proljeće. Zagreb 2001 (dalje Tripalo, Hrvatsko proljeće), str. 117-118.

¹⁸ Bjelajac, JLA v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih, str. 100.

¹⁹ Vojska je dejansko vodila »vsemogočna trojka«, ki je imela popolno Titovo zaupanje: Ljubičič, načelnik Generalštaba general Miloš Šumonja (za njim general Viktor Bujanj) in general Ivan Miškovič, šef Kontraobveščevalne službe JLA (Kos). Od tega »triumvirata« je politično preživel Ljubičič; Šumonja je bil zamenjan z Bubnjem (ta je umrl 1972, načelnik Generalštaba pa je postal po osebni Titovem izbiri general Stane Potočar), Miškovič pa je bil zamenjan 1973.

²⁰ Koprivc, Generalov let, str. 127.

²¹ O tem Aleksandar Radič: Vežba Avala : jugoslovenska odbrana od varšavskog pakta 1968. godine. V: Istorija 20. veka, 2006, št. 2, str. 87-104.

Nata, je pokazal, kakšno je vojaško razmišljanje glede na doktrino in ideološko osnovo le-te v vojski.

Tito je bil takrat, ko je sklenil izvesti zamenjavo zveznega sekretarja za ljudsko obrambo in se je odločil za Ljubičića, še skeptičen do zahtev nekaterih generalov (npr. Ivana Rukavine in Bogdana Oreščanina), pa tudi politikov, npr. Koče Popoviča, ki je zamenjal Rankoviča kot podpredsednik države, da se pogled, izražen kot »naravno zaledje«, spremeni. Do popolnega obrata pa je prišlo po posegu enot držav Varšavskega pakta na Češkoslovaško avgusta 1968. Tito je bil presenečen, kajti vojaškega vpada v Češkoslovaško ni pričakoval. Verjel je Brežnjevju, zato je bilo vkorakanje v Češkoslovaško zanj šok in tudi osebni poraz, saj je izpadel naiven in dejansko prevaran. Zato je, potem ko je to ugotovil in ko so se pokazale slabosti glede mobilizacije in nezadostne tehnične pripravljenosti vojske, kritično zavrnil svoje prepričanje o »naravnem zaledju«. Jugoslovansko vodstvo, predvsem Tito, je ocenilo, da bi bile vojne možne tudi med socialističnimi državami. Bili so prepričani, da je lahko Jugoslavija naslednja tarča napada Varšavskega pakta, na kar jugoslovanska vojska ni bila pripravljena niti organizacijsko niti »duhovno«. Na mejah z Madžarsko, Romunijo in Bolgarijo, kjer je bilo ozemlje izjemno primerno za uporabo tankov in zračnih desantov, namreč takrat ni bilo ustrezne obrambe.

Na kakršno koli učinkovito obrambo meja proti vzhodnim državam vojska ni bila pripravljena predvsem zaradi svoje doktrine, nekaj pa tudi zaradi Titove »naivnosti«, saj je verjel zagotovilu Brežnjeva, ki mu ga je dal konec aprila 1968, ko sta se srečala v Moskvi, da bo z reformskim vodstvom komunistične partije ČSSR to reševal politično, ne pa vojaško. Nemalo je bil zato Tito presenečen, ko je po posegu Varšavskega pakta v ČSSR na seji Sveta za ljudsko obrambo vprašal, koliko časa potrebuje vojska, da aktivira vso (tudi uskladiščeno) opremo in oborožitev, in je dobil Gošnjakov odgovor, da dva ali tri mesece.²²

Odločitev jugoslovanskih generalov, da se avgusta 1968 okrepi vojska na mejah proti Zahodu, je vzbudila nemalo začudenja in je razkrila slabosti doktrine, ki jo je vzpostavil Gošnjak, zagovarjal pa Tito s pogledom »naravnega zaledja«. Zaradi doktrine, ki je temeljila na ideoloških pogledih vodilnih v vojaškem vrhu, je bila jugoslovanska vojska dejansko nepripravljena na morebitni vojaški poseg držav Vzhodnega bloka v imenu obrambe komunizma tudi v Jugoslaviji. Dokler ni »počilo« z vojaškim vkorakanjem enot Varšavskega pakta v ČSSR, Tito očitno ni verjel v možnost posega z vojaškimi sredstvi za urejanje političnih in ideoloških vprašanj, ki so nastala s pojavom »praške pomladi«. Ko pa se je to zgodilo, se je Tito odzval hitro in odločno in vodilni jugoslovanski politiki so še istega dne, ko je vojaški stroj Varšavskega pakta vkorakal v ČSSR, na Brionih sprejeli sklepe politične, organizacijske in vojaške narave.

Odziv jugoslovanske vojske, ki je bil čuden in povsem v nasprotju s političnimi ocenami državnega vodstva (predvsem vrhovnega komandanta Tita) o možnosti agresije na Jugoslavijo, je vzbudil negotovanje pri posameznih politikih, ki so spraševali, zakaj je ravnanje vojske takšno. O tem pa naj se ne bi govorilo niti v državnem niti v političnem vodstvu Jugoslavije, češ da je to vojaška zadeva. Vendar je vseeno prišlo do vprašanj, zakaj je vojska zaščitila zahodno mejo, ne pa meje proti državam članicam Varšavskega pakta. Prišlo je tudi do neposredne kri-

²² Koprivc, Generalov let, str. 153.

tike vojaškega vrha in doktrine, kar pa je bila posredno tudi kritika Tita kot vrhovnega poveljnika in tvorca teorije o »naravnem zaledju« na Vzhodu. Kritik na svoj račun pa Tito ni želel slišati. Morda je bil to tudi razlog, da se je tako hitro odločil za spremembo doktrine, ki jo je do tedaj uveljavljal kot vrhovni poveljnik.

Nekaj dni po vkorakanju sil Varšavskega pakta v ČSSR je na seji zunanje-političnega odbora zvezne skupščine (29. avgusta) član Zveznega izvršnega sveta Marko Bulc postavil vprašanje, zakaj so enote JLA razporejene na meji z Italijo. Bulc je informacije o tem dobil od občinskih sekretarjev Zveze komunistov s Primorske, ki so se temu tudi čudili. Zvezni sekretar za ljudsko obrambo je o tem vprašanju poročal Titu, ki pa je to razumel kot kritiko njega in zahteval Bulčevo pojasnilo.²³ Mnogo bolj neposredno politično kritiko pa je v začetku septembra 1968 na sestanku predsedstva in izvršnega komiteja CK ZKJ,²⁴ na katerega je bil povabljen na izrecno Titovo željo, izrekel Koča Popovič, general, nekdanji načelnik Generalštaba, zunanji minister in podpredsednik države. Na seji se je spravljal na generala Gošnjaka, »očeta« vojaške doktrine, ki ni predvidela možnosti napada z Vzhoda.²⁵ Koča Popovič je vprašal, ali je Jugoslavija in njena vojska pripravljena na obrambo pred morebitnim napadom SZ, in od »ministra« za obrambo in načelnika Generalštaba zahteval odgovor, zakaj so bile enote prvega ešalona več kot deset dni po posegu v ČSSR še vedno na meji z Italijo.²⁶ Zasedal je tudi Svet za ljudsko obrambo in ob tej priložnosti je nezadovoljstvo z doktrino in pripravljenostjo vojske pokazal tudi Tito. Na seji so nekateri generali javno izražali dvom o sposobnosti JLA, da se upre sovjetski agresiji, in po seji so bili po hitrem postopku upokojeni.²⁷ Ta seja Sveta za ljudsko obrambo je pomenila prelomnico za ožvitev in dograditev doktrine splošne ljudske obrambe. Konec je bilo Gošnjakovega vpliva in »njegove« obrambne doktrine.

Koča Popovič je bil do Gošnjaka kritičen že prej in kot je sam povedal, je bila generalova zamenjava eden od njegovih ciljev kot podpredsednika države.²⁸ Z Gošnjakovimi pogledi na obrambno doktrino in zavračanje možnosti splošne ljudske obrambe se niso strinjali tudi nekateri generali. Kljub temu da je moral leta 1967 svoj »ministrski« položaj zapustiti, so bili za vodenje obrambne politike in vojske izbrani ljudje, ki so njegovo »politiko« nadaljevali. Zanje se je dejansko odločil Tito, ki je sicer starega vojnega tovariša podpiral. Med vodilnimi jugoslovanskimi politikami, ki pa jim Gošnjakova »politika« in vodenje vojske nista ustrezala

²³ Jože Smole: Spomini Titovega sekretarja : 1968-1970. Ljubljana 1992 (dalje Smole, Spomini Titovega sekretarja), str. 32.

²⁴ Smole je zapisal, da je bila to razširjena seja Sveta za ljudsko obrambo (na Brionih v hotelu Neptun), Koča Popovič pa je povedal, da je bilo to na razširjeni seji IK CK ZKJ (Aleksandar Nenadović: Razgovori s Koćom. Zagreb 1989 (dalje Nenadović, Razgovori s Koćom), str. 122), kar potrjuje tudi Mika Tripalo (Hrvatsko proljeće, str. 115-116).

²⁵ Še pred odgovorom vprašanih je v razpravo posegel Tito in Popovičevo vprašanje označil za neumestno. Koča Popovič je bil užaljen in je z utemeljitvijo, da očitno ni dovoljena razprava, sejo zapustil. Tito je Popovičevo razpravo prekinil z: »Dosti je tega filozofiranja.« Popovič pa je vstal od mize in rekel »zahtevam, da imam pravico biti nor!« (Nenadović, Razgovori s Koćom, str. 122). Oba, Tita in Popoviča, je v odmoru miril Kardelj. V nadaljevanju seje so sklenili, da je treba povečati obrambne sposobnosti pred nevarnostjo morebitnega sovjetskega napada (Smole, Spomini Titovega sekretarja, str. 32-33).

²⁶ Reakcija Tita je bila burna, prav tako tudi Popovičeva. Tita in Koča Popovič takrat nista bila v preveč pristnih osebnih odnosih. Tito tudi sicer ni želel slišati nikakršne odkrite niti prikrite kritike na svoj račun.

²⁷ Smole, Spomini Titovega sekretarja, str. 32.

²⁸ Nenadović, Razgovori s Koćom str. 145.

in so jima sicer bolj potihoma nasprotovali, je bil tudi Kardelj, kajti Gošnjakovi centralistični pogledi so bili v nasprotju s zasnovo »federalizacije federacije«.

Odločitev, da se začne razvijati SLO in TO, je zato Kardelj pozdravil, kajti s tem je dobila njegova zasnova decentralizacije in federalizacije možnost tudi glede oboroženih sil. So pa bili v vojaškem vrhu pozorni, da ne bi dobil kakega pomembnejšega vojaškega ali političnega položaja v vojski kak pristaš demokratizacije v vojski in iskreni zagovornik splošne ljudske obrambe. Tako so preprečili, da bi postal sekretar ZKJ v JLA - kar je bila pomembna politična funkcija glede na političnost vojske, ko je bila večina oficirjev članov Zveze komunistov - general Ivan Dolničar. Ker ni imel Titove podpore, proti njemu pa so bili tudi v vojaškem vodstvu, to (kljub javni podpori mnogih visokih oficirjev JLA) ni mogel postati. Dolničarja so šteli za preveč liberalnega in za Kardeljevega človeka.²⁹ Ko je kasneje Dolničar na konferenci organizacije Zveze komunistov v JLA razpravljal o potrebah demokratizacije v JLA, kar je bilo po mnenju vojaškega »triumvirata« (Ljubičič, Šumonja, Miškovič) preveč, in so med samo konferenco vsi trije odleteli k Titu na Brione, kjer so mu dali v podpis pismo. Tito je njihovo stališče podpisal in s tem prepovedal »vsako razdiralno politiko v vojski«, to je kakršne koli druge poglede od njihovih pogledov. Tudi delovanje Zveze komunistov je moralo biti podrejeno podrejanju na osnovi činov, to je subordinaciji.³⁰

Da je prišlo tako do hitrih kadrovske sprememb v vojski in njenem vrhu in da je bilo mnogo generalov upokojenih, Titu očitno ni bilo vseeno, kar je pokazal v zdravljeni, ki jo je v začetku decembra 1968 izrekel na tradicionalni večerji z generali. Generalom je povedal, da se namreč ne strinja z zamenjavo generacije, ki je takrat potekala tako v vojski kot v Zvezi komunistov, ter jim povedal, da se ne strinja z mnenjem »liberalov« v Zvezi komunistov, da se Jugoslavija izolira od socialističnih držav. Generalom je tudi povedal, da nasprotuje decentralizaciji vojske oziroma vojaških zadev in da mora biti edina misel vojaškega vrha jugoslovanska skupnost. Postavil se je tudi v bran Gošnjaka in rekel, da če se že išče krivca za »kurs in takšno aktivnost« vojske, torej za doktrino, naj krivijo njega, ter da ne bo dovolil, da blatijo »moje vojne tovariše in da se jih eliminira iz nadaljnjega toka graditve naše družbe«. ³¹ Očitno je kljub hitri spremembi »kurza« oziroma prav zato še vedno iskal oporo v generalih, ki pa so bili do sprememb dokaj zadržani.

IV.

Po vojaškem posegu enot Varšavskega pakta v ČSSR se je Tito intenzivno ukvarjal z revizijo vojaške obrambne doktrine. Najbrž zaradi slabih izkušenj z vojsko, ki je branila mejo, od koder ni pričakovala napada, in zaradi prepričanja mnogih generalov, da nevarnost ne preti z Vzhoda, kar je kazalo na njihovo prikrito »rusofilstvo«, ³² torej zaradi nezaupanja, se je Tito navdušil za odpor, v

²⁹ Tripalo, Hrvatsko prolječe, str. 119.

³⁰ Titovo pismo je bilo naslovljeno na Ljubičiča, ki pa je pismo sam napisal in ga v spremstvu Šumonje in Miškoviča nesel Titu v podpis. Ljubičič je torej svojo »politiko« v vojski gradil na Titovi avtoriteti in na »manipuliranju« z njim. Šlo je za politično spletko vrha JLA. - Koprivc, Generalov let, str. 137-138.

³¹ ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost, šk. 22, Zdravica predsednika Tita održana na večeri sa generalima u Karadjodjevu 9. 12. 1968.

³² Po seji, na kateri je Koča Popovič posredno obtožil vojaški vrh prikritega »rusofilstva« ali vsaj pretiranega strahospoštovanja pred »Rusi« (kar je nemalo spominjalo na spoštovanje nemške vojske v

katerem bi imeli državljani - »ljudstvo« veliko vlogo. Zanašal se je, da bodo ljudje branili »svoj« socializem pred sovjetskim. Verjel je, da se bodo državljani, podobno kot ob sporu z Inforbirojem, jasno opredelili za jugoslovanski, »njegov« socializem in ne za sovjetskega. Da bodo podprli njegovo oblast. Titovo navdušenje nad splošno ljudsko obrambo, v kateri naj bi sodelovali vsi državljani, ki bi se udeležili odpora proti napadalcu in okupatorju - zanj je imel prisposodbo ježa oziroma je državljane primerjal z bodicami -, pa je bilo tudi izraz kritike vojski in nekakšno nezaupanje vanjo. Pa tudi izraz »samokritike«, ki je bila sicer prikrita in nejasno neizražena, vendar je obstajala. Strah pred »Rusi« je bil dejansko večji kot dejstvo, da je z navduševanjem nad splošno ljudsko obrambo priznal, da je bila prejšnja doktrina, ki jo je sooblikoval, napačna.

Po »sovjetski« zasedbi ČSSR se je zato hitro oblikovala doktrina splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite, ki je temeljila na celovitosti obrambe pred napadi z obeh smeri. Obstajali sta različici obrambe pred napadom z Zahoda in z Vzhoda.

Konec oktobra 1968 je Tito na seji Sveta za ljudsko obrambo govoril o podatkih, da pripravljajo v italijanskih vojaških krogih načrt, da bi italijanska vojska v primeru napada na Jugoslavijo s strani Varšavskega pakta zasedla »staro«, t. i. rapalsko mejo, kjer bi organizirali obrambo Italije. Ob tem je Tito opozoril, da je treba ne glede na takšno italijansko razmišljanje paziti tudi na možnost napada z Vzhoda. Omenjal je želje Sovjetske zveze, da bi v Jadranskem morju vzpostavila svoje pomorske baze za obvladovanje Sredozemlja. Pri tem je omenil Albanijo, ki je takrat zaradi tega začela kazati možnost »približevanja« k Jugoslaviji (prek »nekega našega tovariša s Kosmeta«), kajti bali so se, da bi »Rusi« iz Bolgarije prek Makedonije ogrozili Albanijo. Tito je ocenil, da v tistem trenutku ni bilo s strani Sovjetske zveze nobene vojaške nevarnosti, in izrazil željo umiritve odnosov zaradi ekonomskih interesov, ki jih je imela Jugoslavija v Sovjetski zvezi. Je pa opozoril ne takrat obelodanjeno Brežnjevovo teorijo »omejene suverenosti« in ocenil, da zadeva tudi Jugoslavijo. Zato je menil, da je treba oborožiti TO ne le s puškami, ampak tudi s protitankovskim orožjem ter z netrznajnimi in lahкими protiletalskimi topovi.³³

Slovenija je bila glede na njeno geostrateško lego prehodno ozemlje med Zahodom in Vzhodom zato leta 1968 v slabem položaju. Če bi se namreč Varšavski pakt odločil napasti Jugoslavijo, bi bila Slovenija med prvimi na udaru napadalcev, ki bi želeli Jugoslavijo izolirati od Zahoda.

Splošno ljudsko obrambo so zato v Sloveniji razumeli kot pravi način obrambe. Slovenska vlada (Izvršni svet skupščine SRS) je 20. novembra 1968 z odlokom ustanovila štab za Splošno ljudsko obrambo SR Slovenije. Za poveljnika je bil imenovan general Bojan Polak, za komisarja pa Albert Jakopič. Oba sta bila partizanska poveljnika, Jakopič pa je bil tudi v vrhu slovenske partijske »nomenklature«, saj je bil od 1966 do 1968 predsednik Predsedstva CK ZKS, formalno prvi človek slovenskih komunistov.³⁴ V štabu SLO so bili poleg teh dveh še Rudolf

vrhu jugoslovanske vojske pred drugo svetovno vojno), je Vladimir Bakarič rekel Titu, da ga ne bo upal spat doma, ker je komandant zagrebške vojaške »oblasti« (območja) general, ki so ga šteli za »proruskega«. - Tripalo, Hrvatsko proljeće, str. 117.

³³ ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost, šk. 10. Sa sednice Saveta za narodu odbranu održane 30. 10. 1968. godine.

³⁴ Za Štab SLO v Sloveniji je bilo več različic, kdo naj bi ga vodil, kdo naj bi bil poveljnik in kdo

Hribernik-Svarun kot načelnik štaba, član štaba pa je bil Stane Dolanc, takrat vzpenjajoča se zvezda v »partiji«. Dejansko je bila v Sloveniji za splošno ljudsko obrambo zadolžena Zveza komunistov oziroma njeno vodstvo, ki je predstavljalo slovensko državno vodstvo. Polak je takrat dobil navodilo, da naj »tako v največji tajnosti pripravi vse, da bi v primeru sovjetskega vdora v Jugoslavijo slovenska TO nemudoma aretirala in osamila poveljstvo ljubljanskega zbora«, kajti ocena je bila, da so mnogi oficirji JLA »rusofili«. ³⁵ Podobno sumničenje glede jugoslovanskih častnikov je izrazil tudi hrvaški politik Bakarič. ³⁶

Ker so v uvedbi splošne ljudske obrambe v vojaškem vrhu videli predvsem kritiko dotedanje obrambne doktrine, v kateri je imela edino vlogo vojska, so v generaliteti novi doktrini po tihem nasprotovali. Predvsem jih je motila izguba popolnega monopola nad obrambo, pa tudi da je nova doktrina uvajala s TO po njihovem mnenju klico republiških vojsk. To pa je bilo povezano z večanjem vloge republik, kar je bil namen ustavnih sprememb, ki so bile prav tedaj aktualne, s čimer pa se kot prepričani centralisti niso strinjali. Ko se je TO začela uspešno razvijati predvsem v Sloveniji, kjer so jo vzeli zares in jo razvijali na tradicijah slovenskih partizanskih enot iz časa druge svetovne vojne, ko so imele te kljub formalni vpetosti v jugoslovansko partizansko vojsko dejansko veliko samostojnost, pa so v vojaškem vrhu menili, da je treba nekaj storiti proti TO. Nekaj takega, da bi Tita prepričali, da je zasnova splošne ljudske obrambe in teritorialnih enot ne le za vojsko, ampak za celotno zasnovo jugoslovanske države slaba. Za sredstvo so si izbrali spletko proti slovenski TO, kar pa je bilo dejansko naperjeno proti slovenskim politikom, v prvi vrsti proti Kardelju kot tvorcu reforme federacije in omejevanja centralizma.

V vojaškem vrhu so se zavedali, da neposredni nastop niti proti zasnovi splošne ljudske obrambe niti proti TO ne bi bil politično primeren, saj bi s tem dregnili v Tita, ki je za to doktrino stal, zato so se odločili za spletko. Sredstvo te je bila, da je bila bolj prepričljiva, obveščevalna dejavnost. Z namenom ohraniti nadzor nad celotnim vojaškoobrambnim področjem so zato želeli posredno pri Titu očrnuti slovensko partijsko in državno vodstvo kot separatistično, ker je to samo poskrbelo za nakup oborožitve za enote slovenske TO. Prirejali so informacije o slovenskem kupovanju orožja v tujini. To spletkarjenje je podpiral tudi zvezni sekretar za ljudsko obrambo Ljubičič. Z obsodbo nepravilnosti, do katerih naj bi prišlo ob nakupu orožja za slovensko TO, ki je bil opravljen, ne da bi o njem obvestili vojsko, so najbrž želeli pri Titu vzbuditi pomisleke glede »federalizacije« vojske prek TO in sploh glede federalizacije države z večjimi pristojnostmi republik. Namen spletke je bil predvsem političen, oboroževanje slovenske TO z lahkim pehotnim orožjem, kupljenim v Franciji, pa je bilo sredstvo za njegovo izpeljavo. ³⁷

komisar. Za poveljnika je bil v dveh različicah predviden Bojan Polak, za komisarja pa sta bila v »igri« takratna pomembna politika, Viktor Avbelj, Stane Dolanc, v tretji inačici pa naj bi bil poveljnik general Rudolf Hribernik, Polak pa komisar. Vsekakor so funkciji komisarja iz političnih razlogov posvečali pomembno vlogo in iskali zanj pomembno politično osebnost. Vsi imenovani ali predvideni za vodenje slovenskega štaba SLO, tj. TO, so bili narodni heroji. - ARS, AS 1589, t. e. 276, Zapisnik 2. seje komisije vseljanske obrambe SRS pri CK ZKS.

³⁵ France Perovšek: *Moja resnica*. Ljubljana 1997, str. 328-329.

³⁶ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, str. 117.

³⁷ O tem, da sta bili »akcija« Vrh in Zelena knjiga, za obema je stala tudi vojaška obveščevalna služba, naperjeni proti Kardelju kot »nosilcu« reforme jugoslovanske federacije, so se strinjali vsi akterji tega dogajanja, ki jih je v zvezi s »konstrukcijo« o nakupu orožja za slovensko TO in »separatizmom«

Namen spletke, ta je potekala pod šifro Vrh,³⁸ je bil prikazati »oboroževanje Slovenije zaradi osamosvojitve v določenem trenutku«. Ko se je leta 1969 slovensko politično vodstvo odločilo, da bo za potrebe slovenskih enot TO kupilo lahko oborožitev v Franciji, je bil to za jugoslovanski vojaški vrh zadosten dokaz, da gre pri TO za ustvarjanje »republiških« vojsk. Ker so kupovanje orožja v tujini razumeli tudi kot nedopustno poseganje v pravico vojske, da ta določa oborožitev in tudi dobavitelja le-te, pri čemer je šlo tudi za ekonomske interese jugoslovanske vojaške industrije, ki je bila pod »komando« vojske, je vojaški vrh je o tem slovenskem nakupu obvestil Tita.

Avgusta 1969 je Tito od slovenskega vodstva zahteval pojasnilo glede nakupa orožja,³⁹ vendar slovenski vodilni politiki takrat o tem niso vedeli ničesar. To pa je časovno sovpadalo s t. i. cestno afero, ki je bila v jugoslovanskem političnem vrhu ocenjena kot nedopusten pritisk na zvezne državne organe in oblika »separatizma«, zaradi katere je Tito je takrat slovensko politično vodstvo obtožil rušenja monolitnosti Jugoslavije. Pojasnilo o kupovanju orožja v Franciji je Titu posredoval komisar slovenskega štaba SLO obrambe Albert Jakopič in Tito je bil z njim takrat zadovoljen.⁴⁰

Afera, povezana s slovenskim nakupom orožja, pa s tem ni bila končana; epilog je doživela štiri leta kasneje, po »padcu« predsednika slovenske vlade, »liberalca« Staneta Kavčiča. Zaradi ne povsem zakonitih poslov glede financiranja nakupa orožja za slovensko TO, kar sta preiskovali Služba državne varnosti in tudi Preiskovalna komisija CK ZKS (ta z namenom, da bi ugotovila neposredno krivdo Staneta Kavčiča pri nabavi orožja in financiranju te nabave), sta morala odtopiti poveljnik RŠ SLO SR Slovenije Polak in politični komisar Jakopič.⁴¹

Kasneje so z istim namenom pripravili v srbski centrali Službe državne varnosti in nekaterih krogih iz vojaške obveščevalne službe gradivo, sestavljeno iz delno ponarejenih poročil, ki naj bi jih napravil avstrijski vojaški ataše in v katerih naj bi poročal o prizadevanju vodstva Slovenije, da bi oblikovalo republiško vojsko in se od Jugoslavije osamosvojilo. To gradivo je dobilo ime Zelena knjiga (platnice, med katere je bilo vstavljeno gradivo, so bile zelene). Namen je bil skaliti odnose med vodstvom JLA in slovenskim vodstvom, zato so skušali prikazati konceptualne razlike glede strategije obrambe države med JLA in slovensko TO.⁴² Šlo je za spletko z jasnimi političnimi nameni, s katerimi si je želelo vodstvo JLA zagotoviti vodilni in monopolni položaj v vojaško obrambnem sistemu jugoslovanske države.⁴³

Slovenije ob pisanju knjige Beograjska splotka intervjuval Mirko Munda. - Mirko Munda: Beograjska splotka. Maribor 2001 (dalje Munda, Beograjska splotka), str. 214-230.

³⁸ Pod to šifro je Služba državne varnosti Srbije »sistematično obdelovala« Slovenijo v letih 1972 in 1973 tudi najvišje slovenske politike. Gradivo, ki so ga zbrali, je postalo del t. i. Zelene knjige.

³⁹ ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost, šk. 17, Izvod iz razgovora predsednika Tita sa drugom Popitom.

⁴⁰ Munda, Beograjska splotka, str. 28-31.

⁴¹ ARS, AS 1589, CK ZKS, Komisija za splošno ljudsko obrambo, šk. 203, a. e. 466, pismo štaba za splošni ljudski odpor SRS Josipu Brozu - Titu, 15. 8. 1969; Odgovor na pitanja koja je Glavni štab NO SR Slovenije postavio u pismu dostavljeno predsedniku republike dana 18. avgusta 1969. godine; Božo Repe: Liberalizem v Sloveniji. Ljubljana 1992, str. 860/190-866/196; Munda, Beograjska splotka, str. 28-33, 44, 73-76.

⁴² Ker so bile v Sloveniji v tem času javno postavljene zahteve po uporabi slovenščine v vojski (predvsem je to izražal upokojeni general Jaka Avšič) in tudi glede služenja vojaškega roka v svoji republiki, so v vojaških krogih videli v tem izraz osamosvojitvenih (odcepitvenih) slovenskih teženj.

⁴³ Na Zeleno knjigo in njeno »vsebino« oziroma »dokaze«, ki naj bi jih prinašala glede slovenskega »separatizma«, so bila namigovanja tudi na seji Predsedstva CK ZKS 29. 3. 1988, na kateri je Milan

Za obveščevalnima »akcijama« Vrh in Zelena knjiga, namen katerih je bil očrnuti slovensko vodstvo in njihove - po mnenju centralistov predvsem v srbskem političnem vodstvu in v vojaškem vrhu - preveč federalistične poglede (označevali so jih kar kot »separatistične«), je stala vojaška obveščevalna služba. Na ta način, prek delovanja svoje obveščevalne službe v »civilni«, nevojaški sferi, je vojska dejansko posegala v politično življenje ter nanj vplivala in ga usmerjala v skladu s svojimi pogledi in hotenji. To možnost in moč ji je posredno dal sam Tito, ki se je glede informacij oziroma obveščevalnih podatkov bolj kot na Službo državne varnosti naslanjal na vojaško protiobveščevalno službo (t. i. Kos, tj. Kontraobaveštajna služba). Ta mu je npr. v času t. i. maspoka na Hrvaškem v začetku sedemdesetih let 20. stoletja nudil podatke o razmerah na Hrvaškem in na podlagi teh je sprejemal politične odločitve glede politike do maspoka in hrvaškega partijskega vodstva. Nasploh je sprejemal vojaško-politični državni vrh na svoje delovne mize zlasti poročila in analize vojaške varnostne službe,⁴⁴ ki je na ta način »usmerjala« politiko v Jugoslaviji.⁴⁵ Pri tem je v začetku sedemdesetih let imelo pomembno vlogo tudi veliko dejstvo, da je bil od leta 1971 Titov svetovalec za varnost Ivan Miškovič, pred tem »šef« vojaške protiobveščevalne službe. Tito je začel spomladi 1971 razmišljati o uporabi vojske proti demonstrantom na Hrvaškem, najbrž tudi zaradi informacij, ki mu jih je posredovala vojaška obveščevalna služba. Takrat je tudi dejal: »Jugoslovanska vojska nima le naloge braniti ozemeljsko celovitost naše države. Naloga naše vojske je, da brani naš socializem, če vidimo, da je v nevarnosti in če ga ni mogoče braniti z drugimi sredstvi.«⁴⁶ Po izsiljeni ostavki vodilnih hrvaških komunistov zaradi »nacionalizma« sredi decembra 1971, ko so jih nameravali z demonstracijami v Zagrebu javno podpreti štu-

Kučan razkril namere vrha jugoslovanske vojske v Sloveniji. Kučan je v razpravi opozoril, da ni korektno kot argument uporabljati Zeleno knjigo, za katero so ugotovili, da je obveščevalni »konstrukt«, napravljen iz notranjepolitičnih, protislovenskih razlogov. - ARS, AS 1589, šk. 1350, 72. sednica P CK SKJ, 29. 3. 1988.

⁴⁴ Munda, Beograjska spletna stran, str. 225; to oceno je v intervjuju izrekel Silvo Gorenc, po letu 1966 načelnik SDV SR Slovenije, namestnik republiškega sekretarja za notranje zadeve, sekretar za notranje zadeve SRS, od marca 1972 do oktobra 1974 načelnik zvezne SDV. Glede na to je bil poznavalec razmer in razmerij v takratni obveščevalni dejavnosti v Jugoslaviji.

⁴⁵ Vpliv vojaške protiobveščevalne službe na Tita potrjujejo tudi dnevniški zapisi Jožeta Smoleta, Titovega osebnega sekretarja od konca februarja 1968 do konca maja 1970. Zapisal je: »Opira se pretežno na informacije vojaške protiobveščevalne službe (KOS).« Tito je bil do SDV nezaupljiv. Omenja, da kot osebni sekretar ni imel pravice gledati gradiva, ki se je nanašalo na vojsko, in da s tem ni bil seznanjen niti generalni sekretar predsednika republike. Tito je dobival zaupna poročila KOS, na katera se je opiral, šef KOS general Miškovič pa je Titu tedensko referiral. »Po vsemu sodeč ima Tito veliko zaupanje v generala Miškoviča oziroma v KOS. Zanimivo je, da tem pogovorom ne prisostvuje niti šef vojaškega kabineta«. O Miškoviču in KOS je Smole zapisal tudi da je čutil neiskrenost Miškoviča do njega, čeprav mu je kot znak zaupanja povedal kakšne zaupne govorice. »Njegovi agenti me spremljajo in registrirajo vse moje izjave. Spremljajo tudi moje osebno življenje,« je zapisal marca 1969 v dnevnik Smole. Tito je Smoletu priporočil, da naj se v vojaške zadeve ne vmešava, potem ko je Smole v nekem pogovoru menil, da mora imeti skupščina SFRJ večji nadzor nad resorjem ljudske obrambe, torej vojsko. Tito Smoletu ni želel povedati, kdo mu je informacijo o Smoletovem mnenju posredoval, in mu je le odgovoril: »To ni važno, sprašujem vas, kaj ste res rekli.« - Smole, Spomini Titovega sekretarja, str. 62-63.

⁴⁶ Tito je leta 1971 večkrat na glas grozil z uporabo vojske na Hrvaškem; - gl. v Zdenko Radelič: Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. : od zajedništva do razlaza. Zagreb 2006 (dalje Radelič, Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.), str. 447; Tripalo, Hrvatsko proljeće, str. 178, 184; Latinka Perović navaja izjavo, ki naj bi jo dal Titu Koča Popović, češ da se z vojsko lahko odzove vsak latinskoameriški general; - Latinka Perović: Zatvaranja kruga : ishod političkog rascepa u SKJ 1971-1971. Sarajevo 1991, str. 257.

denti, so bile proti njim v pripravljenosti tudi vojaške sile, in sicer trije polki in tankovske enote.⁴⁷

Tito se je odločil odločno nastopiti proti »maspoku« na Hrvaškem, del katerega je bila tudi Zveza komunistov Hrvaške, predvsem pa njeno vodstvo, ki ga je vse do jeseni 1971 podpiral,⁴⁸ zaradi zunanjepolitičnih vzrokov („vmešavanje“ Sovjetske zveze oziroma Brežnjeva v jugoslovanske notranje zadeve glede Hrvaške in zahteve, da naj Hrvaška nastopa v Organizaciji združenih narodov samostojno). General JLA, načelnik štaba 5. vojnega območja JLA, član CK ZK Hrvaške in poslanec v hrvaški republiški skupščini - Saboru Janko Bobetko, je tej namreč predložil osnutek zakona o hrvaški vojski. Po mnenju zahodnih analitikov naj bi prav to prepričalo Tita, da je prenehal podpirati hrvaško državno vodstvo in se odločil zlomiti t. i. Hrvaško pomlad, ker naj bi izražane hrvaške zahteve preveč ogrožale enotno jugoslovansko državo.⁴⁹ Eden od temeljev te enotnosti pa je bila jugoslovanska vojska.

Zelena knjiga je bila izdelek srbske in vojaške obveščevalne službe, pri čemer se je srbska glede delovanja »zlila« v eno z vojaško, čeprav sta bili formalno organizacijsko ločeni. Šlo je za povzetek ugotovitev vojaške obveščevalne službe, naperjenih proti hrvaškemu »maspoku«. Z informacijami o stanju na Hrvaškem in »neglejnosti« hrvaškega političnega vodstva do zahtev študentov in Matice hrvatske so uspeli Tita »prepričati«, da se je odločil za politični obračun s hrvaškim vodstvom, pri čemer je razmišljal tudi o uporabi vojske za umiritev razmer na Hrvaškem.⁵⁰ Ker v Sloveniji razmere glede slovenskega »separatizma«, kot so ga ocenjevali v vojaškem vrhu, niso bile tako zaostrene, kot so bile na Hrvaškem v času maspoka, so se v vojaškem vrhu odločili, da bodo s pomočjo vojaške in »civilne« srbske obveščevalne službe napravili spletko in z njo Tita »nahujskali« proti slovenski politiki, ki so jo kljub prisilni politični upokojitvi liberalca Staneta Kavčiča označevali za »kavčičjansko«.

Nova vojaška doktrina, ki je bila bolj plod političnih kot vojaških odločitev, kajti vojaški vrh kot vrh »stroke« se je uvajanju splošne ljudske obrambe upiral in jo zaviral, tudi s spletkami, je potrebovala nekaj časa, da se je uveljavila. Praktično je bila prvič preizkušena tri leta po tem, ko je dobila zeleno luč. Od 2. do 10. oktobra 1971 so bili izvedeni manevri Svoboda 71. Na njih se je nova doktrina pokazala v praksi. Manevri so dobili politično ugodno oceno.⁵¹ V vojaškem pogledu pa je uspeh doživel »napadalec«, ki so ga med drugimi »igrale« enote slovenske TO, pod poveljstvom generala Staneta Potočarja. Prebile so »obrambo« in pokazale svojo vojaško pripravljenost, kar je pomenilo, da je bila zamisel o TO v Sloveniji sprejeta ne le kot politična, ampak tudi vojaška odločitev. Vojaška

⁴⁷ Tripalo, Hrvatsko proljeće, str. 228, 331. Leta 1978, ko sem bil na služenju vojaškega roka v vojašnici v Jastrebarskem (kraj okoli 25 km oddaljen od Zagreba proti Karlovcu, kjer je bila tankovska brigada, ki je bila leta 1971 tudi predvidena za posredovanje v Zagrebu proti demonstrantom), so bili oklopni transporterji mehanizirane čete stalno »pod orožjem«, z naloženim bojnim strelivom. Komandir čete, katere pripadnik sem bil, nas je večkrat opozarjal, da smo predvideni za morebitno posredovanje v Zagrebu, če bi prišlo do kakšnih demonstracij. In to še sedem let po »maspoku«!

⁴⁸ Vojaško vodstvo je imelo tudi dalj časa pozitiven odnos do politike hrvaškega partijskega vodstva, najbrž ker ga je podpiral Tito. So pa bili tudi odpori v vojski pri generalih, ki so bili unitaristično orientirani. - Tripalo, Hrvatsko proljeće, str. 119-120.

⁴⁹ Bjelajac, JLA v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih, str. 96.

⁵⁰ Radelič, Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., str. 453.

⁵¹ ARS, AS 1589, t. e. 203, Informacije o manevru Svoboda 71.

doktrina splošne ljudske obrambe in njen bistveni del - Teritorialna obramba - je vsaj glede slovenske TO in njene vojaške učinkovitosti doživela potrditev.

V.

Uvajanje obrambne doktrine splošne ljudske obrambe se je časovno skladalo s t. i. partijskim liberalizmom, ki ga je v Sloveniji simboliziral predsednik slovenske vlade Stane Kavčič. Ta je bil zaradi svoje v Slovenijo usmerjene politike in zlasti zaradi »cestne afere« poleti 1969 trn v peti vsem centralistom, tako tudi tistim v vojaškem vrhu. V Kavčiču so videli izraz Kardeljevega pogleda na večjo vlogo republik v odnosu do zveznih oblasti. Prav tako je vojaški vrh v Beogradu videl kot »liberalca« Polaka in Jakopiča, ki sta vodila slovenski Štab Splošne ljudske obrambe. Dejansko je bila ta zasnova obrambe v veliki meri izraz proticentralizma na vojaškem področju.

Vojaškemu vrhu je šla v nos prav slovenska TO, ki je najbolj »utelesila« zasnovo splošne ljudske obrambe in novo jugoslovansko vojaško obrambno doktrino. Teritorialna obramba je bila pod nadzorom slovenske politike, tej pa v jugoslovanskem vojaškem vrhu niso pretirano zaupali, kajti zdela se jim je preveč »liberalna« in slovenska, proticentralistična. Poleg tega pa je bila dobro organizirana, tudi oborožena, resda s t. i. trofejnim orožjem, ki ji ga je odstopila JLA,⁵² a z lastnimi nakupi v tujini se je stanje glede oborožitve izboljšalo, in tudi vojaško uspešna. To se je pokazalo leta 1971 na velikih manevrih Svoboda 71, ko se je pokazala vojaška učinkovitost TO. General Potočar,⁵³ ki je vodil »modre« napadalce, med katerimi so bile enote slovenske TO, je najbrž tudi zato ali pa predvsem zato dobil pri mnogih iz vojaškega vrha, tudi pri »obrambnem ministru« Nikoli Ljubičiču, črno piko. Ljubičič je Potočarja že tako ali tako gledal nekoliko zadržano tudi zato, ker je se ta ni strinjal z načinom delovanja partije v vojski,⁵⁴ kjer je vladal pri partijskem delu in na partijski sestankih sistem subordinacije glede na vojaški čin. Takšen način političnega delovanja Zveze komunistov v vojski pa je Ljubičič izsilil od Tita, da je lahko s sistemom subordinacije tudi politično obvladoval vojsko od vrha navzdol. Drugačen način se je Ljubičiču in njegovim privržencem zdel preveč liberalen in nevaren.

O »liberalizmu« pa so imeli v vojaškem vrhu jasno in odklonilno mnenje. Predvsem so v njem videli izraz pretiranega nacionalizma, kar je bilo za centralistično usmerjene generale vsako zavzemanje za večjo vlogo republik v jugoslovanski državi. Kako so v vojaškem vrhu gledali na »liberalizem«, je pokazal v svojem razmišljanju o razpadanju in razpadu Jugoslavije admiral Branko Mamula, človek, ki je kot vojak zaradi svojih osebnih ambicij prekoračil rubikon glede tega, koliko naj se vojaki neposredno vpletajo v politiko. V knjigi Slučaj Jugoslavija je zapisal, da je bila v vojski, v njenem vrhu, tudi močna »liberalna« struja in da je grozilo, da

⁵² JLA oz. Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo je dal že septembra 1968, še preden je bil formalno vzpostavljen republiški štab SLO, na razpolago Sloveniji 17.175 kosov orožja. Med tem je bilo 5700 nemških avtomatov iz 2. svetovne vojne, 10.350 sovjetskih pušk, 195 italijanskih mitraljezov »Breda«, itd. - ARS, AS 1589, t. e. 276, Stanje in problematika na področju narodne obrambe v SR Sloveniji.

⁵³ Stane Potočar - Lazar je leta 1973 postal načelnik Generalštaba JLA (do 1979); bil je edini Slovenec na tem vodilnem vojaškem položaju vojske druge Jugoslavije; izbral ga je Tito osebno. Ljubičič je v vojaškem vrhu odkrito povedal, da ni bil Potočar njegov izbor. - Koprivc, Generalov let, str. 147.

⁵⁴ Martin Ivanič: Zvestoba : intervju s Stanetom Potočarjem. Ljubljana 1994, str. 136.

bo z odhodom Gošnjaka liberalizem prodril v vojsko. Kot izraz liberalizma pa je razumel tudi spremembo obrambne doktrine s poudarkom na oboroženem ljudstvu, tj. splošni ljudski obrambi, kar je označil za dogmo in da je to bilo in je ostalo »nebulozna«, torej nekaj meglenega, nejasnega, neoprijemljivega oziroma zmedenega. Za prodor »liberalizma« v vojsko je obtožil generala Rukavino in Oreščanina, oba pa je tudi označil kot hrvaška nacionalista.⁵⁵ Med »liberalce« v vojaškem vrhu je štel tudi generala Ivana Dolničarja, ki je vsekakor bil liberalnejših in demokratičnejših pogledov, kot sta jih imela Ljubičič ali celo njegov predhodnik Gošnjak. Po Mamulovih besedah se je vojska sicer od liberalizma opomogla, ni pa se pozdravila, zato je bilo po njegovem mnenju postavljeno vprašanje o enotnosti oboroženih sil. Vsekakor so v jugoslovanskem vojaškem vrhu takrat zmagali pristaši »trde roke«, ki jim nova obrambna doktrina ni bila všeč. Dvajset let kasneje so jo »demontirali« prav pod vodstvom Mamule, ki jo je videl kot »dogmo«. Kljub temu da je na splošno ljudsko obrambo ter njeno operacionalizacijo v TO gledal kot na nejasen in zmeden način obrambe države, je prav zaradi dejstva obstoja in delovanja TO, posebej slovenske, vojaški vrh začel spreminjati doktrino splošne ljudske obrambe. Konec države je vojsko pri tem prehitel.

Vojaška doktrina splošne ljudske obrambe je bila ves čas, od uvedbe konec šestdesetih let pa do konca druge jugoslovanske države, stvar politizacije. Že sama uvedba je bila pod političnim vplivom in s političnim razlogom, tak pa je bil tudi konec. Imela je močan politični in ideološki pa tudi nacionalni naboj. Nastanek in uveljavitev te doktrine je sicer povezan z zunanjepolitičnimi razlogi, vendar je bila ves čas predmet notranjepolitičnih razmer in razmerij med dejavniki v jugoslovanski federaciji, vključno z vojaškim vrhom, ki je začel po smrti predsednika države in vrhovnega poveljnika, zlasti pa v kriznih razmerah v drugi polovici osemdesetih let, kazati jasne želje, da bi postal odločujoč politični dejavnik v državi. Zasnova splošne ljudske obrambe, ki je vključevala TO, vezano na republiška vodstva, jim je bila zato v napoto in eno prvih dejanj vojaškega vrha pri vzponu vojske kot samostojnega političnega dejavnika je bila zato sprememba organizacije vojske z uvedbo vojaških območij oziroma bojišč in načrtovano postopno opuščanje celotnega sistema splošne ljudske obrambe.

Zdenko Čepič

Political Circumstances of Introducing the Military Doctrine of Total National Defence

S u m m a r y

Every country has its own military doctrine, which basically involves the »instructions« for the defence of the state, its borders and territory, and its authorities or its political system. Military doctrines are shaped and changed under the influence of foreign political factors as well as internal circumstances within the countries, which are, however, usually explained with foreign political reasons. Military doctrines involve or underlie the organisation of the army and its command. They deal with the organisation of state defence and waging a defensive war in its territory. Since the end of World War II and until its dissolution, the Second Yugoslavia (Federal People's Republic of Yugoslavia/Socialist Federal Republic of Yugoslavia) adhered to several military doctrines, related to various foreign political situations. The essential change in the defence doctrine - the introduction of total national defence and social self-protection - was undertaken under the influence of the evaluations of the danger to Yugoslavia in the end of the 1960s, represented by the military

⁵⁵ Branko Mamula: Slučaj Jugoslavija. Podgorica 2000, str. 29-30.

intervention of the Soviet Bloc in Czechoslovakia due to internal political developments in this country (an attempt at democratisation). In the Yugoslav state-Party leadership, this military intervention, representing a breach of sovereignty of an independent state, was seen as a possibility that Yugoslavia could be in danger as well. This gave rise to the changes of the defence doctrine. The doctrine of total national defence, or everyone's resistance against the potential attackers and occupiers, based on the experience gained from the partisan warfare during World War II, was put in place. The state defence doctrine as the fundamental principle underlying the activities of the armed forces in the pursuit of the national goals was thus based on the twofold nature of the defence forces: the army, a federal institution based on recruitment and professional officer cadre; and territorial defence, stemming from the idea of total national defence, involving all citizens («the people»), organised in each of the republics. The republican authorities had jurisdiction over the territorial defence, which was what the Yugoslav military leadership opposed, deeming territorial defence as a possibility for the formation of republican, nationality-based military units. Furthermore, the Yugoslav Army wanted to preserve its position and monopoly role in the defence of the state. The establishment of the territorial defence coincided with the amendments of the Yugoslav Constitution which emphasised the role of the republics as integral parts of the federal Yugoslav state. This was the consequence of the federalists' victory in the Yugoslav political leadership. Their victory also manifested itself in the federalisation of state defence. Thus the establishment of the territorial defence units in the republics was not met with enthusiasm within the military leadership, which supported centralism.

The system of total national defence and social self-protection as the essential military doctrine of the Second Yugoslav State had maintained its position despite all the more or less concealed opposition of the Army leadership for two decades, until in 1988 the Army leadership managed to subordinate the territorial defence normatively with the introduction of the new doctrine and organisation of the Army on the principle of theatres of war. The organisation of total national defence with the territorial defence as its essential part was »dismantled« by the military leadership especially due to its political outlook on solving the political crisis which befell Yugoslavia as well as the personal political ambitions of the leading Yugoslav soldiers - generals. If the introduction of total national defence as a defence doctrine was mostly influenced by foreign political factors, its abolishment was caused by domestic policy: the wish for a greater centralisation and control of the state.

1.01
Prejeto 24. 4. 2010

UDK 796.073:323 (497.1)"1989"

Aleš Šafarič*

Od nogometne tekme do »mitinga resnice«

IZVLEČEK

Avtor članka na podlagi raziskovanja slovenskih in jugoslovanskih časopisov, ustnih virov in literature prikazuje, kakšno vlogo so imeli navijači nogometnih klubov ljubljanske Olimpije in beograjske Crvene zvezde ob prvenstveni tekmi novembra 1989, ko je Sloveniji grozila nevarnost izvedbe t. i. mitinga resnice.

Ključne besede: »miting resnice«, navijači, »akcija Sever«, nogomet, Olimpija, Crvena zvezda, nacionalizem, slovenska milica (policija)

ABSTRACT

FROM A FOOTBALL GAME TO THE »RALLY OF TRUTH«

On the basis of the research of Slovenian and Yugoslav newspapers, oral sources and literature, the author of the following article depicts the role of the supporters of the football clubs of Olimpija from Ljubljana and Crvena zvezda from Belgrade at the championship game in November 1989, when the danger of the »Rally of Truth« in Slovenia was imminent.

Key words: »Rally of Truth«, supporters, »North«, football, Olimpija, Crvena zvezda, nationalism, Slovenian militia (police)

* Univ. dipl. zgodovinar in politolog, študent podiplomskega študija zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani; e-naslov: ales.safaric@gmail.com

Nogometni klub Olimpija, ki je od sezone 1964/65 pa do leta 1984 polnih devetnajst let tekmoval v jugoslovanski prvi zvezni nogometni ligi (1. ZNL), se je vanjo ponovno vrnil s sezono 1989/90, ravno v času, ko so Jugoslavijo pretresale pomembne družbenopolitične spremembe in nenehno rastoče mednacionalne napetosti. S smrtjo Josipa Broza - Tita leta 1980 so na plan postopoma privrele vse nakopičene težave, ki so se nanašale na gospodarstvo, kosovsko vprašanje, vprašanje ureditve federacije in znotrajpartijskih sporov. Osemdeseta leta je državo tako pretresala neprekinjena kriza, ki so jo poleg že tradicionalnih hrvaško-srbskih napetosti zaznamovali še vse ostrejši spori med slovensko in srbsko oblastjo. Kriza se je stopnjevala še posebej od druge polovice desetletja dalje in dosegla svoj vrhunec v začetku devetdesetih let.

Slovensko-srbsko razhajanje je bilo v temelju posledica dveh različnih, nasprotnojučih si pogledov na ureditev in delovanje jugoslovanske federativne države, vzrok temu pa je bil v veliki meri kosovsko vprašanje. Rešitev za dogajanje v Socialistični avtonomni pokrajini (SAP) Kosovo je srbsko partijsko vodstvo, na čelu s Slobodanom Miloševićem, videlo v odpravi njene avtonomije, ki ji jo je zagotavljala ustava iz leta 1974, za kar pa je bila posledično potrebna tudi sprememba ureditve celotne Jugoslavije. Milošević, ki je kosovsko vprašanje izkoristil za svoj politični vzpon, je to odkrito začel zahtevati od septembra 1987¹ in za doseg svojih ciljev izkoristil t. i. mitinge. To so bila množična zborovanja, pri katerih je šlo tudi za t. i. protibirokratsko revolucijo, s katerimi je leta 1988 zamenjal politično vodstvo v Vojvodini in januarja naslednje leto še črnogorsko vodstvo ter s tem v državi vzpostavil dva bloka, Miloševićevega, ki je že kazal zasnovo »memorandumske Velike Srbije«,² in slovenskega, ki so ga zaznamovali pospešen proces demokratizacije, opuščanje partijskega monopola in nastajanje pravega političnega večstrankarstva.

Kot posledica zelo pestrega dogajanja in številnih sprememb v celotni federaciji leta 1989 se je resna grožnja, povezana z organizacijo mitinga - potem ko jih je bilo po vsej Srbiji in Črni gori ter tudi na Hrvaškem (Knin) in v Bosni in Hercegovini (Bosanski Petrovac, Titov Drvar) skupaj izvedenih več kot 60, na njih pa je sodelovalo več kot 3 milijone ljudi -,³ pojavila tudi v Sloveniji. Povod za to je bilo zborovanje v podporo kosovskim rudarjem, ki so stakali zaradi odpravljanja avtonomije pokrajine. Potekalo je 27. februarja v Cankarjevem domu pod naslovom Proti uvedbi izrednega stanja, za mir in sožitje na Kosovu, njegove posledice pa so pomembno vplivale na različna področja družbenega življenja. Za slovensko notranjepolitično dogajanje je bilo zborovanje prelomen dogodek za strankarstvo, »saj je opozicija dobila »domovinsko« pravico v slovenskem političnem prostoru«,⁴ na medrepubliški ravni pa je povzročilo prekinitev političnih in gospodarskih odnosov med Slovenijo in Srbijo. Srbija je proti Sloveniji uvedla gospodarsko vojno,

1 Zdenko Čepič: Mitingaško utrjevanje Miloševićeve oblasti. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992, Ljubljana 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina), str. 1180.

2 Po Memorandumu Srbske akademije znanosti in umetnosti (SANU), ki je bil objavljen leta 1986 in ga je za idejno podlago svoje politike vzel tudi Milošević, naj bi bila Srbija razbita na tri dele, pri čemer naj bi bili Srbi v pokrajinah in republikah, kjer so bili v manjšini, hudo ogroženi in izpostavljeni tihi asimilaciji.

3 Božo Repe: Jutri je nov dan. Ljubljana 2002 (dalje Repe, Jutri je nov dan), str. 37.

4 Zdenko Čepič: Dialog med oblastjo in opozicijo. V: Slovenska novejša zgodovina, str. 1200.

ki se je nato le še stopnjevala s sprejetjem ustavnih amandmajev k slovenski ustavi (september 1989) in po pozivu RK SZDL Srbije k bojkotu Slovenije (december 1989). To je povzročilo, da »od začetka leta 1989 jugoslovanski trg dejansko ni več deloval kot celota«. ⁵ Marca istega leta je s spremembo srbske republiške ustave, ki je odvzela pristojnosti Kosovu in Vojvodini ter s tem posegla v federativno ureditev jugoslovanske države, prišlo tudi do konca pravnega reda v državi. ⁶

Prve zelo resne grožnje z izvedbo mitinga v Sloveniji so se pojavile že manj kot mesec dni po zborovanju v Cankarjevemu domu. Miting je bil namreč napovedan za 25. marec 1989, nanj pa so se slovenski varnostni organi pripravili in tri dni pred tem izdelali prvi republiški Načrt operativnih ukrepov za preprečevanje mitinga na območju SR Slovenije, ki je izhajal iz domneve, da ga slovenski organi ne bodo dovolili, a je hkrati pri tem računal, da udeleženci tega ne bodo upoštevali. Čeprav je bil miting nato odpovedan, se grožnja ni zmanjšala kot tudi ne varnostni ukrepi organov za notranje zadeve, ki so, nasprotno, še povečali svoje aktivnosti - aprila so izdali gradivo o dodatnih ukrepih za preprečitev mitinga in pozornost posvetili zbiranju obvestil o pripravah na miting med prebivalci Slovenije ter o morebitnem protimitingu Slovencev in Albancev. ⁷

Z iskanjem potencialnih žarišč in konfliktnih jeder se je poleg milice ukvarjala tudi slovenska služba državne varnosti (SDV), ki je, potem ko je že leta 1982 prešela Albance v Sloveniji, leta 1989 enako storila tudi za državljane srbske narodnosti, tako da so »na koncu vedeli za vsakega Albanca in Srba, ki je nacionalistično izstopal«. ⁸ Odkrili so več potencialnih žarišč po Sloveniji, na katera so pobude za ustvarjanje konfliktnih jeder prihajale iz Srbije. Izjema je bila Ljubljana, kjer je skupina, ki so jo sestavljali srbski intelektualci, skupaj z vojaškim vrhom, pripadniki vojaške varnostne službe in posamezniki, združenimi v Zvezi za ohranjanje enakopravnosti državljanov, razmišljala samostojno in naj udeležencem mitinga ne bi dajala kake posebne podpore. Po drugi strani pa je bila v tesnem stiku z vodstvom protiobveščevalne službe JLA, zaradi česar je bilo nekoliko bolj napeto tudi v nekaterih ljubljanskih naseljih. ⁹ Napetosti v posameznih ljubljanskih naseljih so zaznavali tudi v milici, vendar pa večjih mednacionalnih ali nacionalističnih izgrediv ni bilo. Ker je bilo izgrediv tudi malo, jih niti ni bilo moč zaznati pri letni statistični obdelavi skupnega števila kršitev javnega reda in miru v Sloveniji. ¹⁰ Kljub tem odkritim potencialno nevarnim skupinam prebivalcev srbske narodnosti, živečih v Sloveniji, ki so bile naklonjene mitingu, pa v Sloveniji ni bilo skupine, ki bi hotela samostojno oziroma z udeleženci od drugod organizirati miting. Ta bi lahko bil po ugotovitvah slovenske SDV le »uvožen« s strani skupin, ki bi prišle iz Srbije in deloma drugih jugoslovanskih republik, pri čemer bi organizatorji dobili finančno, materialno in moralno podporo tako srbskega politič-

⁵ Repe, Jutri je nov dan, str. 141.

⁶ Božo Repe: Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (II. del: Slovenci in federacija). Ljubljana 2003, str. 41.

⁷ Pavle Čelik: Zakonitost in legitimnost delovanja milice : neobjavljen referat ob 20. obletnici akcije Sever, osebni arhiv pisca.

⁸ Janez Piber, takratni načelnik službe za analitiko v upravi Službe državne varnosti RSNZ SR Slovenije. V: Anton Bukovnik: Sever. Ljubljana 2002 (dalje Bukovnik, Sever), str. 188.

⁹ Prav tam, 188-189.

¹⁰ Pavle Čelik: Kršitve javnega reda in miru v Sloveniji v letih 1987-1996. V: Revija za kriminologijo in kriminologijo, 1997, št. 4, str. 420-425.

nega vodstva kot tudi srbske SDV, Uprave Službe državne varnosti Zveznega sekretariata za notranje zadeve in varnostnih organov JLA, ki so zbirali podatke o razmerah v Sloveniji in o podpori mitingu.¹¹

Stopnja varnostne ogroženosti Slovenije je začela močno naraščati proti koncu leta, ko se je približeval 1. december, dan, na katerega je združenje za vrnitev Srbov in Črnogorcev na Kosovo in v Metohijo Božur napovedovalo velik miting resnice ali »srečanje za novo obrambo pred šiptarskim fašizmom«. ¹² Četudi po njihovih trditvah v Slovenijo niso prihajali, da bi zrušili slovensko vodstvo, temveč so slovenskemu narodu le želeli »razkriti resnico o nekaterih slovenskih voditeljih, ki nenehno širijo laži o Kosovu in podpirajo albanske nacionaliste in separatiste«, ¹³ je dejstvo, da je cilj mitinga ostajal enak kot pri drugih mitingih po državi, to je izvedba t. i. protibirokratske revolucije. Z njo so želeli sprožiti konflikt takih razsežnosti, da bi se v republiki lahko razglasile izredne razmere, zaradi česar bi posredovala JLA, ¹⁴ posledično pa bi nato lahko zamenjali slovensko vodstvo.

Po intenzivnem izmenjavanju mnenj nasprotnikov in organizatorjev mitinga v medijih novembra sta ključen trenutek pomenili najprej odločitev Mestnega sekretariata za notranje zadeve Ljubljana 20. februarja, da ne izda dovoljenja za miting v Ljubljani, in nato odločitev Izvršnega sveta SR Slovenije 27. februarja, da zaradi vztrajanja udeležencev mitinga pri tem, da bodo prišli v Ljubljano, ne dovoli izvedbe mitinga. Izpolnitev te naloge so naložili Republiškem sekretariatu za notranje zadeve (RSNZ), ki jo je tudi izpeljal.

V to ozračje vse večje napetosti v družbi in politiki je svoj delež prispevala tudi za 11. november 1989 napovedana tekma jugoslovanske prve zvezne nogometne lige (1. ZNL) med ljubljansko Olimpijo in beograjsko Crveno zvezdo, za katero je bilo že v začetku jasno, da bo le stežka ostala znotraj športnega okvirja in se izognila aktualnemu družbenopolitičnemu dogajanju.ocene, kako globoko lahko vanj »zabrede«, so se razlikovale, vsem pa je bilo skupno, da bo šlo za tekmo visokega tveganja. Mnenja, ali bi ob tej priložnosti lahko hkrati prišlo tudi do izvedbe (pomanjšanega) mitinga oziroma večjih neredov, ki bi presegali sicer v Jugoslaviji vse pogostejše in nasilnejše navijaške spopade, so bila deljena, a če pri oceni varnostnega tveganja damo prednost varnostnim organom, ki so bili z dogajanjem nedvomno najbolj seznanjeni, je ta možnost obstajala.

Poleg že splošno orisanega stanja v državi je za boljše razumevanje tega dogodka treba poznati tudi ožje okoliščine in dejavnike, ki so vplivali nanj. Če pustimo ob strani beograjske navijače, Delije, ki so sloveli kot ena največjih in najnasilnejših ter tudi zelo prosrbsko usmerjenih jugoslovanskih navijaških skupin, ¹⁵ s številnimi privrženci po celotni državi, potem gre pri tem v prvi vrsti za

¹¹ Janez Piber: Služba državne varnosti in akcija »Sever«. V: Varstvoslovje : revija za teorijo in prakso varstvoslovja, 2010, št. 1, str. 116-119.

¹² Dnevnik, 9. 11. 1989, str. 17, »Miting bo!«.

¹³ Dnevnik, 14. 11. 1989, str. 2, Slovenci »morajo« sprevideti.

¹⁴ Za posredovanje v Ljubljani ob morebitnih neredih se je že nekaj let pred tem usposabljala tudi enota za protiatomsko, biološko in kemično obrambo, ki je bila nastanjena v vojašnici Bela krajina v Črnomlju.

¹⁵ O pojavu navijaštva v Jugoslaviji in nasploh obstoja številno pisno, slikovno in videogradivo, od poljudnih del posameznikov do strokovnih študij na primeru posameznih navijaških skupin. Več o dogajanju v Jugoslaviji gl. Dougie Brimson: Nogometno nasilje u Evropi. Zagreb 2006; Dražen Lalič: Torcida. Zagreb 1993; Franklin Foer: Nogomet od Arkana do Berlusconi. Mengeš 2005; Srđan Vrcan: Nogomet - politika - nasilje. Zagreb 2003; Snežana Joksimović idr.: Mladi i neformalne grupe. Beograd 1988; Željko Buzov idr.: Navijačko pleme. V: Pitanja, posebna izdaja, 1989, št. 1.

prikaz navijaškega okolja v Ljubljani in nasploh v Jugoslaviji in pa z njim povezano vprašanje nacionalizma.

Nogometno občinstvo je bilo tako rekoč v vsej zgodovini obstoja nogometa vedno bolj ali manj aktivno udeleženo pri tem dogodku. Navijanje, skandiranje in občasni neredi so bili stalnica in jih ni bilo mogoče preprečiti, toda svoj pravi »razcvet« oziroma preskok na novo raven je navijaštvo v Jugoslaviji in v Evropi nasploh doživelo v osemdesetih letih. Nekako do sredine tega desetletja se je namreč končal proces, ki se je v nekaterih delih Jugoslavije začel že v drugi polovici sedemdesetih let in ki je prinesel »nov tip navijačev«. ¹⁶ Slednji so delovali v okviru navijaških skupin, ki so se oblikovale po številnih mestih nekdanje Jugoslavije, tudi v Ljubljani. Verjetno najpomembnejša novost teh navijačev je bila, da niso več želeli biti le dvanajsti igralec na tekmi, temveč prvi, glavni nosilec dogajanja, zaradi česar se je izoblikovala svojevrstna subkultura, ki je segala tudi prek meja. Navijači so izoblikovali tako rekoč svoj svet - s svojimi pravili, simboli in vedenjem -, ki je bil vsem skupen in katerega so mnogokrat »pravilno« razumeli le oni, medtem ko je bil v obči javnosti pogostokrat napačno interpretiran. Nasilje ni bilo prispevek tega novega gibanja, saj je obstajalo že prej, temveč je sedaj le postalo obvezna sestavina rituala, »del imidža, simbolično in dejansko«. ¹⁷ Podobno simboliko je, vsaj do zadnjih nekaj let pred razpadom države, v veliki meri odigral tudi nacionalizem, kajti ta je bil le ena izmed posebnosti, ki so jo mladi lahko uporabili za homogenizacijo lastne skupine in hkrati ločevanje od drugih, kar mu je hkrati dajalo funkcijo povoda za medsebojna obračunavanja navijačev.

Tem spremembam je, v seveda mnogo manjšem obsegu, sledila tudi Ljubljana. Od leta 1985 je milica začela opozarjati na vse bolj neprimerno vedenje (šovinistična gesla proti nasprotujoči ekipi, metanje predmetov na igrišče, posamezna obračunavanja z gostujočimi navijači itd.) dela navijačev klubov Olimpija. Pozornost je bila usmerjena predvsem na košarkarske in hokejske tekme, na katerih je morala nekajkrat fizično posredovati in izprazniti del ali kar celotno tribuno v dvorani. ¹⁸ Glavni povzročitelj teh incidentov je bila skupina stalnih navijačev, kot so jih imenovali v milici (zaradi prostega vstopa na tekme so jih imenovali tudi privilegirani navijači).

Vendar pa hokejski, košarkarski in nogometni navijači niso bili nujno isti. Ni šlo za iste skupine, čeprav so nekateri spremljali več vrst športa. Tako je bolj kot za selitev navijačev med različnimi vrstami športa šlo za številčno rast celotne skupine navijačev, ki je največje število dobila ob ponovnem vstopu Olimpije v 1. ZNL, ko je po podatkih milice, ki je navijače legitimirala ob športnih tekmah v Tivoliju in na stadionu, štela skoraj 300 oseb. Med njimi je bilo približno polovica mladoletnikov oziroma tudi otrok, medtem ko so bili ostali po večini stari do 25 let. V splošnem je šlo za učence srednjih in osnovnih šol, nekaj deset pa je bilo delavcev

¹⁶ Novi tip navijačev se od starega razlikuje po zmanjšanju povprečne starosti navijača le na 15 do 19 let, v ospredju zanimanja ni več igra in rezultat, temveč se ves čas stoji in navija, pripadnost navijaški skupini je vse pomembnejša itd. Več v Benjamin Perasovič: Novo, apokaliptično urbano pleme. V: Naši razgledi, 1992, št. 16 (dalje Perasovič, Novo, apokaliptično urbano pleme), str. 523-524; Srđan Vrcan: Nogomet - politika - nasilje. Zagreb 2003, str. 93-97.

¹⁷ Perasovič: Novo, apokaliptično urbano pleme, str. 524.

¹⁸ Več o posameznih incidentih v: Pavle Čelik: Policija, demonstracije, oblast : ljubljanski nemiri v zadnjih treh desetletjih. Ljubljana 1994 (dalje Čelik, Policija, demonstracije, oblast), str. 103-106, 154-158; Colski časnik, 29. 12. 1991, str. 14, Moč policije je v tem, da prizna svoje napake.

in študentov. Na hokej so večinoma hodili litostrojski vajenci oziroma učenci šolskega centra Litostroj in v Litostroju zaposleni delavci, medtem ko je bilo na nogometu navijaško občinstvo bolj heterogeno, in so ga sestavljali v glavnem učenci t. i. poklicnih šol, nekaj srednješolcev in študentov ter delavcev, od katerih jih je bila večina, tako kot pri hokeju, delavcev Litostroja. Prihajali so zlasti iz Ljubljane, okoli petdeset pa jih je prihajalo tudi iz drugih mest, na primer iz Kamnika, Domžal, Škofje Loke, Vrhnike, Kranja, Trbovelj itd. Nekaj deset jih je bilo milici že prej znanih zaradi različnih kršitev javnega reda in miru na raznih glasbenih prireditvah v Ljubljani ali zaradi obračunavanja med različnimi skupinami mladih.¹⁹

Začetki skupine navijačev, ki je navijala na nogometnih tekmah Olimpije, segajo v sezono 1987/88, ko se je Olimpija uvrstila v 2. zvezno nogometno ligo - zahod. Sprva je šlo le za dogovor skupine mladih s trenerjem in Petrom Amerškom, da jim slednja omogočita prost vstop na tekmo, nakar je z uspehi kluba in vse bližje ponovno uvrstitvijo v 1. ZNL skupina začela številčno in organizacijsko rasti. Prvi, ki so sicer kot skupina začeli navijati, so bili Zagorjani (okoli 30 oseb), katerim so se nato priključili Ljubljančani. Med njimi je kmalu prišlo do spora, iz katerega so kot »zmagovalci« izšli Ljubljančani, ki so prevzeli vodilno vlogo na tribuni, dali so delati članske izkaznice in se z milico dogovorili, da so dobili svoj prostor na tribuni. To je bil sprva del na severni tribuni, za okoli 200 ljudi in je bil od ostalih delov tribune ločen z ograjo, nakar se je skupina postopoma, po več selitvah, leta 1990 ustalila na vzhodni tribuni za golom (sektor E), ki so jo tudi ogradili z ograjo in ji dodelili lasten vhod, s čimer so preprečili (brezplačno) prehajanje ljudi z njihovega sektorja na druge sektorje in hkrati milici omogočili lažje delo pri zagotavljanju reda in miru.²⁰

Čeprav v Sloveniji ni bilo kakšnih resnih nacionalističnih izgrediv, bolj ali manj je šlo le za izgrede posameznikov proti JLA, vojakom, vojašnicam, so se z zaostrovanjem političnih in mednacionalnih napetosti te zagotovo dotaknile tudi navijačev. Toda vsaj pri večini po mnenju Mirana Cvetka²¹ nacionalizem na navijače Olimpije ni nič bolj vplival kot na druge prebivalce. To seveda ne pomeni, da navijanje ni bilo prežeto tudi z nacionalističnimi/političnimi gesli in petjem, še posebej v primerih, ko so se igrale tekme s srbskimi klubi, a kako jih je posameznik razumel, je bilo odvisno predvsem od njega. Navijačem je pri tem šlo večinoma le za način provokacije nasprotnih navijačev, v prvi vrsti navijačev Partizana in Crvene zvezde, katerim se je tudi v Ljubljani zelo težko konkuriralo tako po številčnosti kot glasnosti in morebitnem fizičnem obračunu. Zato je tak način provokacije ostajal bolj ali manj edini način, kako doseči zadovoljstvo. Temu večje pozornosti niso posvečali niti varuhi reda in miru, ki nacionalističnih vzklikanj niso razumeli v nekem »resnem, nevarnem« smislu, temveč bolj ali manj kot del športnega dogodka in za to tudi niso kaznovali oziroma preganjali navijačev. Bolj so milico

¹⁹ Pavle Čelik: Skupina stalnih navijačev športnih klubov Olimpije z varnostne plati. V: Jugoslovansko posvetovanje Nasilje in šport = Nasilje i sport. Gozd Martuljek, Ljubljana 1983, str. 32-34; pogovor avtorja članka s Pavlom Čelikom, takratnim načelnikom Inšpektorata milice uprave za notranje zadeve Ljubljana mesto.

²⁰ Povzeto po pogovoru avtorja članka z Miranom Cvetkom, enim izmed takratnih nogometnih navijačev Olimpije in vodjem navijaške skupine Green Dragons v letih 1997-2003.

²¹ Prav tam.

zanimali morebitni neredi in fizični spopadi, medtem ko je bil po mnenju Čelika nacionalizem pri navijačih »vprašljiv« in so ga dopuščali, saj »malo nacionalizma mora biti, da se ve, kdo je Slovenec in kdo Srb, Hrvat«.22

Je pa nacionalizem večjo vlogo v zadnjih letih pred razpadom države odigral pri drugih jugoslovanskih navijaških skupinah, pri čemer so vodili hrvaški navijači. Predvsem slednji so namreč, če nekoliko poenostavimo, zaradi vse večjih družbenopolitičnih zaostrovanj med Srbi in Hrvati, začasno pozabili na medsebojno rivalstvo in v ospredje potisnili skupen »boj« proti navijačem srbskih klubov. Posledice teh sprememb so se pokazale tudi v Ljubljani, saj so ob gostovanju srbskih klubov, predvsem največjih dveh iz Beograda, poleg njihovih navijačev v slovensko prestolnico prišle tudi manjše skupine hrvaških navijačev iz Zagreba, Reke in Splita. Tem je bil glavni namen prihoda obračun s srbskimi navijači, ne pa tudi s slovenskimi, kljub temu da so nekateri (npr. splitske torcide) ob gostovanju lastnega kluba v Ljubljani prišli v navzkriž z domačini. Pri tem je sicer treba dodati, da ti navijači nato niso aktivno sodelovali na samih tekmah, po navadi si jih niso niti ogledali, z izjemo reške navijaške skupine Armada, ki je z ljubljanskimi green dragonsi (navijaška skupina ljubljanske Olimpije, ustanovljena leta 1988) stkala trdnejše vezi, tako da sta bili na primer na tekmi z beograjskim Partizanom marca 1990 v Ljubljani obe skupini skupaj, na isti tribuni za golom in s transparenti.

Kako pomembno vlogo je narodnost v tem obdobju igrala vsaj pri delu hrvaških navijačev, nazorno pokaže njihovo dejanje na tekmi v Zagrebu med Dinamom in Olimpijo leta 1990, ko so ljubljanske navijače presenetili s skandiranjem Olimpija, Olimpija ... in nato Slovenija, Slovenija ..., nakar so jim gostje odgovorili v enakem slogu z Dinamo in Hrvatska. Je pa pri tej tekmi treba opomniti, da hrvaška milica kljub temu očitnemu izkazu naklonjenosti po koncu tekme gostujočim navijačem ni dovolila odhoda na železniško postajo peš, temveč jih je tja prepeljala v maricah.

Miran Cvetko vzrok za to »naklonjenost« hrvaških navijačev vidi v več dejavnikih, namreč green dragonsi so kot majhna skupina le stežka konkurirali tem mnogo večjim skupinam na katerem koli področju, so pa zato kljub vsemu pokazali pogum priti v vsa gostujoča mesta, kjer niso izzivali domačinov, so pa fanatično vso tekmo navijali (četudi se jih ni nič slišalo) in ne nazadnje, kot že omenjeno, preprosto niso bili Srbi.23

Nogometna tekma Olimpija - Crvena zvezda v Ljubljani

Prvenstvena tekma med ljubljanskim in beograjskim klubom 11. novembra 1989 je ne le sovpadala z vse bolj napetim ozračjem, ki ga je povzročal napovedan miting resnice, temveč je nanj vplivala vse prej kot pomirjujoče. Nogometna zveza Jugoslavije (NZJ) je tekmo označila za tekmo »visokega tveganja«, kar zaradi takratnih političnih in družbenih razmer zagotovo tudi bila, vprašanje pa se postavlja, ali je bilo realno pričakovati, da bi lahko prestopila ta okvir in prerasla v širšo politično manifestacijo Srbov po zgledu podobnih javnih shodov oziroma mitingov, ki so potekali drugod po državi. Namreč medtem ko so si bile vse

22 Pogovor avtorja članka s Pavlom Čelikom.

23 Razgovor avtorja članka z Miranom Cvetkom.

vpletene strani - navijači, širša javnost in milica oziroma republiške oblasti - enotne v tem, da bo na dan tekme »vroče«, da se bo nemogoče izogniti vsaj posameznim incidentom in da lahko športni dogodek zasenčijo tudi politični izpadi, je bilo konkretno mnenje »sodelujočih« o tem različno.

Green dragonsi, vsaj kot skupina, po mnenju Cvetka o morebitnem mitingu niso razmišljali, bilo je sicer čutiti napetost, toda ta je bila predvsem posledica ugleda tekme, ki že nekaj let ni gostoval v Ljubljani in ki je imel za seboj znane in številčne navijače, preprosto je bil zanje to »veledogodek«.24

Slovenska milica oziroma RSNZ Slovenije sta na drugi strani na zadevo gledala širše, iz drugega zornega kota in z več informacijami ter z glavno nalogo: zagotoviti red in mir. Inšpektorat milice uprave za notranje zadeve Ljubljana mesto (IM UNZ Ljubljana mesto) in RSZN sta izdelala oceno razmer v zvezi s tekmo, na podlagi katere je nato 2. novembra ljubljanski IM UNZ naredil obširen načrt preventivnih in varnostnih ukrepov. Ta osem strani dolg dokument v oceni razmer sicer izrecno ne omenja besede miting, izpostavlja pa nevarnost, ki so jo predstavljali navijači gostujočega moštva, ki so bili po dotedanjih izkušnjah »možni kršitelji javnega reda in miru in drugih oblik ogrožanja varnosti«.25 Po besedah takratnega načelnika IM UNZ Ljubljana mesto, Pavla Čelika, je inšpektorat ocenil, da bi »lahko tekma pomenila neko obliko mitinga«,26 oziroma da bi navijači Crvene zvezde »utegnili izvesti vsaj pomanjšani »miting resnice«,27 saj »ni bilo izključeno, da navijači jugoslovanske prestolnice ne bi služili kot vžigalnik za miting«,28 ki bi se jim poleg precejšnjega števila navijačev iz Ljubljane utegnili pridružiti tudi drugi v Sloveniji živeči občani, ki so prihajali iz Srbije, Črne gore in Hercegovine. Po predvidevanjih organizatorja je bilo na tekmi pričakovati 20.000 gledalcev,29 med njimi do 1000 navijačev iz Beograda,30 ki bi v Ljubljano prišli z vlakom, in najmanj 500 t. i. stalnih navijačev Olimpije.

Za zagotavljanje varnosti in reda je milica pripravila konkretne ukrepe svojega delovanja pred tekmo, med njo in po njej, hkrati pa se je po pomoč obrnila tudi na sistem družbene samozaščite. Kot že nekajkrat v podobnih primerih do tedaj se je milica na skupnih sejah s svetom za telesno kulturo in svetom za splošno ljudsko obrambo in družbeno samozaščito pri predsedstvu mestne konference SZDL Ljubljana dogovorila za sodelovanje pri zagotavljanju varnosti, kar je bil tudi eden izmed ukrepov, ki jih je predvidevala Evropska konvencija o nasilju in nedostojnem obnašanju gledalcev na športnih prireditvah, zlasti na nogometnih tek-

24 Prav tam.

25 Preventivni varnostni ukrepi ob prvenstveni nogometni tekmi med moštvoma Olimpije in Crvene zvezde - načrt, UNZ Ljubljana mesto, 2. 11. 1989, str. 1.

26 Pavle Čelik: Izza barikad. Ljubljana 1992, str. 16.

27 Pavle Čelik: Prelom v naših glavah. V: Revija Varnost, 2006, št. 3, str. 13.

28 Pavle Čelik: Posebne policijske enote: pregled razvoja in delovanja policijske enote na sklic v Sloveniji (1850-2002). Ljubljana 2002, str. 79.

29 Uradna številka gledalcev na tekmi je bila 18.000, toliko je bilo na prodaj vstopnic, saj so jih 2000 umaknili zaradi varnosti. Sodeč po izjavah udeležencev na tekmi, po mnenju Cvetka, pa je bilo samo v sektorju, namenjenem green dragonsom, kjer je bilo sicer prostora za okoli 200 ljudi, vsaj 250 navijačev. To kaže na dejstvo, da so številni navijači po dogovoru lahko vstopili brez plačila vstopnic in ne nazadnje tudi zaradi goljufije, ko je tiskar, ki je tiskal vstopnice za tekmo, teh natisnil več in jih je nato sam preprodajal, saj je bila številka gledalcev verjetno zelo blizu 20.000 oziroma je bila to maksimalna kapaciteta bežigrskega stadiona.

30 Dan pred tekmo je nato milica računala na prihod (le) 500 razgrajško usmerjenih navijačev. - Delo, 10. 11. 1989, str. 9, Pripravljeno na sprejem navijačev.

mah. To konvencijo je Svet Evrope sprejel že leta 1985, po tragediji na stadionu Heysel v Bruslju istega leta, a čeprav jo je Jugoslavija ratificirala šele avgusta 1990, je bila že dve leti pred tem dana v razpravo po jugoslovanskih republikah in tako tudi podlaga pri pripravi ukrepov milice. Ta se pri tem ni osredotočila le na zagotavljanje miru in varnosti na stadionu in v njegovi okolici, temveč na širše območje Ljubljane oziroma je s spremljanjem zbiranj in odhodov navijačev v Ljubljano iz drugih krajev po Sloveniji ter z nadzorom nad cestnim in železniškim prometom v smeri proti Ljubljani varnostno pokrivala celotno Slovenijo. V Ljubljani je naloge skupaj opravljalo 340 uradnih oseb, od tega je bilo 292 miličnikov in 35 starešin. Pomoč je prišla tudi iz drugih uprav milice, in sicer je 172 miličnikov posebne enote milice (PEM) prišlo iz Kranja, Celja in Slovenj Gradca. Posebno je bilo delovanje ljubljanske PEM, ki je bila izvzeta iz klasičnega delovanja PEM in bila predvidena za pomoč pri opravljanju rednih nalog milice, s tem pa pravzaprav delovala kot redna milica, le da z višjo stopnjo aktivnosti. Enak sistem so nato v Ljubljani uporabili tudi v času preprečitve mitinga resnice, tako da je varovanje te nogometne tekme PEM, pa tudi nasploh organov za notranje zadeve predstavljalo nekakšno »generalko«.³¹

Sam dogodek je minil razmeroma mirno, brez večjih izgredov, saj je milica že zjutraj ob prihodu vlaka iz Beograda skupino okoli 150 navijačev »pospremila« na stadion, kjer so ostali pod njenim nadzorom vse do konca tekme. Enako je milica čez dan storila tudi z osebami, na katere je naletela v mestu in za katere je sumila, da bi lahko bili delije oziroma potencialno nevarni za javni red in mir. Tako je pred tekmo prišlo do vsega skupaj le treh omembe vrednih incidentov, katerih rezultat je bil 51 prijetih, ki so jih privedli v enoto milice, od teh pa so 4 pridržali do iztreznitve, 9 so jih predlagali sodniku za prekrške, 21 pa fotografirali in jim odvzeli prstne odtise.³² Zanimivo je, da je bil med prijetimi tudi Željko Ražnjatović - Arkan, vodja delij, ki ga je milica sicer poznala po imenu, ne pa tudi po videzu.

Nogometna tekma je veliko pozornosti vzbudila tudi v tiskanih medijih, predvsem pri Delu in Dnevniku ter športnem dnevniku Sportske novosti, ki so že nekaj dni pred tekmo o njej poročali skoraj vsak dan, medtem ko je beograjski dnevnik Politika obširneje o njej pisal šele na dan dogodka. Po tekmi je novinarsko pisanje o tekmi hitro ponehalo, kar pa ni nenavadno glede na to, da se v Ljubljani, razen nekoliko nepričakovane zmage Olimpije, ni zgodilo nič pretresljivega. Je pa zato zanimivejša primerjava časopisnih člankov navedenih dnevnikov, predvsem primerjava med Politiko in slovenskima oziroma hrvaškima dnevnikom, ter poročanje slednjih o nešportnih vidikih tekme pred njo in po njej.

Delo, Dnevnik in Sportske novosti so v dneh pred tekmo večino prostora v svojih člankih namenjali sami tekmi s športnega vidika in pa raznim občutnim zadevam, kot so podatki o začetku prodaje in številu prodanih vstopnic, o organizaciji dogodka ipd. O morebitnih politično motiviranih neredih navijačev ali izvedbi mitinga časopisi, če izvzamemo Delov intervju s Pavletom Čelikom,³³ ki je podal nekaj splošnih informacij o navijačih in varovanju tekme, niso posvečali

³¹ Ob 10. obletnici akcije Sever. V: Varnost, Posebna številka, 1999, str. 26.

³² Čelik, Policija, demonstracije, oblast, str. 161.

³³ Delo, 10. 11. 1989, str. 9, Pripravljene na sprejem navijačev.

posebne pozornosti. To pa ne pomeni, da se o tem v javnosti ni šušljalo. Temu pritrjuje tudi opazka v omenjenem intervju, ki omenja »govorice o neredih, ki naj bi jih povzročali športno in drugače razgreti navijači«,³⁴ in govor direktorja Olimpije Iztoka Kraševca na novinarski konferenci pred tekmo, v katerem je zatrdil, da ne želijo nikakršnih mitingov ene ali druge strani in podpore s tribun kateri koli dnevni politiki.³⁵ Te besede so objavile le Sportske novosti, kljub temu da sta prispevek z novinarske konference pripravila tudi oba slovenska dnevnik.

Da so v javnosti pred tekmo resnično krožili resni pomisleki, da bi lahko prišlo tudi do mitinga, so jasneje pokazali članki omenjenih dnevnikov in še posebej tednika Mladina v dneh po tekmi. Čeprav so časniki o njej pisali le kratek čas, so ji namenili veliko pozornosti, tudi konkretnemu navijaškemu in drugemu »nešportnemu« dogajanju. Z izjemo Dnevnika so vsi ostali časopisi poročali o špekulacijah, da bo tekma »uvod v »pravi« miting v Ljubljani«,³⁶ in o strahu, da bo »bežigrajski stadion poligon eskalacijam napetih mednacionalnih odnosov«,³⁷ ali da bi Zvezdini navijači poskusili »Ljubljančanom preveč nazorno pokazati, kako se je pri njih v Srbiji dogajalo ljudstvo«. ³⁸ Časopisi so si bili enotni, da sta dobra organizacija in delovanje vseh, ki so skrbeli za varnost, še posebej pa milice, preprečila te neželene dogodke. Podrobneje so opisali vse incidente, ki so se zgodili tistega dne, in pri tem izpostavili prihod hrvaških navijačev iz Zagreba, Reke in Splita, ki so bili glavni nosilci predvsem verbalnih spopadov z navijači Zvezde pred začetkom tekme. Kljub vsemu so ocenili, da je navijanje med samo tekmo potekalo v »dokaj sprejemljivih okvirjih športnega spodbujanja«³⁹ in da »političnih parol med njo domala ni bilo«. ⁴⁰

Na drugi strani se je vprašanju mitinga beograjska Politika izognila in več pozornosti pred dogodkom in po njem posvetila informacijam o rekordnemu zasluzku in obisku na bežigrajskem stadionu. Že pred srečanjem moštev je dnevnik poročal o obljubah domačinov, da »bodo igralci najuglednejšega jugoslovanskega kluba doživeli spektakularen sprejem«, ⁴¹ in to ponovil tudi po njem, ko naj bi Ljubljančani »zelo lepo sprejeli Rdečo zvezdo«, ⁴² društvo navijačev Olimpije pa naj bi kapetanu beograjskega moštva celo poklonilo nagrado za uspehe, ki jih dosega njegov klub, pri čemer je to »izzvalo simpatije stadiona za Bežigradom«. ⁴³ Glede na to, da je bilo po mnenju udeležencev derbija ozračje vse prej kot gostoljubno, čeprav tudi ne pretirano sovražno, trditve Politike sprožajo dvom in neho-te kažejo na podobnost s poročanjem o načrtovanem mitingu resnice v Ljubljani ter trditvami udeležencev mitingov, da jih v Sloveniji ljudje pričakujejo z odprtimi rokami. O navijaških incidentih Politika ni poročala, pohvalila pa je varnost in označila obnašanje navijačev obeh klubov za »korektno«. ⁴⁴

³⁴ Prav tam.

³⁵ Sportske novosti, 10. 11. 1989, str. 2, Zvezda ne dovodi navijače.

³⁶ Delo, 13. 11. 1989, str. 1, Za Bežigradom ni počilo.

³⁷ Sportske novosti, 14. 11. 1989, str. 4, Šoškič razmišlja o Dinamu.

³⁸ Delo, 13. 11. 1989, str. 2, »Delije« se niso mogli igrati.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Dnevnik, 13. 11. 1989, str. 16, Kronologija pesmi o Delijah.

⁴¹ Politika, 11. 11. 1989, str. 21, Na pobeđu protiv evropskog velikana.

⁴² Politika, 12. 11. 1989, str. 16, Pravično u Ljubljani.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Politika, 13. 11. 1989, str. 17, Zvezda nije umela da pobeđi.

Čeprav dnevnik za razliko od slovenskega tiska ni poročal o kakršnih koli drugih zunajšportnih dejavnikih, ki bi se lahko odvijali ob srečanju, se ni mogel izogniti dvema dnevnopolitičnima opazkama. Prva je zadevala »političnega ekshibicionista«, kot so ga imenovali, Janeza Janšo, kateremu naj ne bi dovolili, da na stadionu uprizori svojo igro, in čigar popularnost je nizka tudi v Sloveniji. Druga opazka pa je letela na uradnega napovedovalca na stadionu, ki je ob koncu tekme gostujoče navijače nagovoril v srbohrvaščini, ob kar se je novinar pikro obregnil z besedami »v kolikor to v teh časih kaj pomeni«.⁴⁵

Aleš Šafarič

FROM A FOOTBALL GAME TO THE »RALLY OF TRUTH«

S u m m a r y

Throughout the 1980s, after the death of its leader Josip Broz - Tito, Yugoslavia was gradually engulfed in a crisis, deepening in every aspect. Initially the main focal points of the crisis were especially the sinking economy and unrest in Kosovo, and in the second half of the decade also the new Slovenian-Serbian conflict, which intensified with the rise of new people to the head of the republican Leagues of Communists and the victory of the Greater Serbia orientation under the leadership of Slobodan Milošević. The conflict - a consequence of two different developmental models and outlooks on the future system of Yugoslavia - kept deepening through severe disputes between Serbia or the federation (namely, their views were mostly compatible) and Slovenia, which drove the »opponents« further and further apart, ultimately leading to the dissolution of the state and the attainment of the Slovenian independence.

One of these disputes involved the action »North«, implemented by the Slovenian authorities in 1989 with the aim of preventing the realisation of the Serbian Rally of »Truth« in Slovenia. In this way the Slovenian authorities translated their words into action, clearly showing the Serbian and federal authorities how far they were willing to go in order to protect their decisions and opinions. The rallies or anti-bureaucratic revolutions were mass gatherings and a successful propaganda machine of Milošević's policy. Since 1988, when they were organised for the first time, Milošević had used them to bring down the political leaderships in the autonomous provinces and Monte Negro. In Slovenia the Rally loomed on the horizon already in March 1989. Even though it did not take place at the time, the threat remained and increased severely towards the end of the year, when its realisation was once again announced for 1 December.

In this tense atmosphere, on 11 November, less than three weeks before the impending Rally, the championship game of the Yugoslav premiere football league was about to take place between Olimpija from Ljubljana and Crvena zvezda from Belgrade. The game, in itself a »high-risk match« because of the supporters, especially those from Belgrade, concerned the republican and security authorities due to the socio-political situation at the time. In this game they recognised the potential danger that it could be used as an incendiary for the politically motivated mass manifestations, unrelated to sports, which could escalate into an unrest that would in turn represent the incentive for the intervention of the federal authorities. Namely, this occasion meant that at a certain moment a crowd of 20.000 more or less fervent fans of opposite camps would gather in a single place, and both of these camps contained smaller but far more aggressive groups of supporters. These may have mostly planned for a »football showdown« rather than politically motivated goals, but under certain circumstances this could definitely encourage the violence of everybody else at the stadium as well as those who followed the game elsewhere or those who simply looked for a reason to go to the streets. The latter fear, which ultimately did not come true due to the decisive measures taken by the authorities and the militia, was strong in the Slovenian society as a whole, not only in the internal affairs bodies, as the articles in the contemporary Slovenian newspapers amply demonstrate.

⁴⁵ Prav tam.

Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones
Inštitut za novejšo zgodovino
335 strani
Cena 23,00 EUR

1.01
Prejeto 17. 9. 2010

UDK 332.025.28 (497.4)"1991/2007"

Aleksander Lorenčič*

Pretvorba družbene lastnine v privatno - privatizacija stanovanj in denacionalizacija

IZVLEČEK

Cilj zakonov o privatizaciji stanovanj in denacionalizaciji je bil jasna določitev lastništva in poprava krivic, a sta slednja, v obliki kot sta bila sprejeta, nemalokrat povzročala nove krivice. Glede načina izvedbe privatizacije stanovanj v družbeni lastnini se mnogi čutijo prikrajšane in depriviligirane še danes. Podobno velja za denacionalizacijski proces, ki sodi med največje, najdražje, predvsem pa najdlje trajajoče projekte po osamosvojitvi Slovenije. Mnogo strokovnjakov je že ob sprejemanju in tudi potem menilo, da so zakoni, ki bi naj urejali premoženjska razmerja, kazali na popolno nerazumevanje zasebnopravne strukture premoženjskih pravic.

Ključne besede: Slovenija, privatizacija, privatizacija stanovanj, denacionalizacija, tranzicija

ABSTRACT

TRANSFORMING THE SOCIALLY-OWNED INTO PRIVATE PROPERTY: PRIVATISATION OF APARTMENTS AND DENATIONALISATION

The goal of the privatisation of apartments and denationalisation legislation was to establish clearly defined ownership and redress the injustices. However, as this was carried out, new injustices were frequently caused. With regard to the privatisation of socially-owned apartments many people, even today, still feel disadvantaged and underprivileged. Similar holds true of the denationalisation process, which is one of the most extensive, most expensive and certainly longest-lasting projects after the attainment of the Slovenian independence. Already during the adoption of the legislation as well as later, many experts believed that the legislation, which was to govern the property relations, demonstrated a complete lack of understanding of the private-law structure of property rights.

Key words: Slovenia, privatisation, privatisation of apartments, denationalisation, transition

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: aleksander.lorencic@inz.si

Privatizacija v nekaj korakih

Kljub temu da so bili do konca leta 1991 izpolnjeni najpomembnejši politični in gospodarski pogoji, pa politiki, ekonomisti in gospodarstveniki na prihodnost niso gledali optimistično. Politična kriza v državi se je poglobljala tudi zaradi lastninske zakonodaje.¹ Proces privatiziranja družbenega premoženja je imel močan vpliv na glavne ekonomske kategorije v narodnem gospodarstvu, saj je vplival na spremembe bruto domačega proizvoda, industrijske produkcije, investiranje, spremembe v konkurenčnosti, uvoz in izvoz, storitve, kapital in podobno.² Zakonsko je privatizacija gospodarstva potekala v nekaj korakih. Jeseni 1991 sta bila sprejeta Stanovanjski zakon (SZ)³ in Zakon o denacionalizaciji (ZDen).⁴ Tretji v nizu privatizacijskih zakonov je bil novembra leta 1992 sprejeti Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij (ZLPP).⁵ V prispevku z naslovom Pretvorba družbene lastnine - osrednji problem slovenske gospodarske tranzicije, ki sem ga objavil v Prispevkih za novejšo zgodovino konec leta 2009,⁶ sem osrednjo pozornost namenil procesu lastninjenja in privatizaciji podjetij, in to predvsem zato, ker je bila privatizacija podjetij najboljsežnejša in je tudi najbolj vplivala na pretvorbo gospodarskega sistema.⁷ »Privatizacija je bila zagotovo najbolj sporno in usodno vprašanje našega prehoda iz socializma v kapitalizem. Druge ključne komponente, kot sta makroekonomska stabilizacija in mikroekonomsko prestrukturiranje, smo tudi zahvalju-

1 Jože Prinčič, Neven Borak: Iz reforme v reformo : slovensko gospodarstvo 1970-1991. Ljubljana 2006, str. 614-615.

2 Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij. Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo. Agencija RS za prestrukturiranje in privatizacijo. Ljubljana 1999 (dalje Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij), str. 95.

3 UL RS, 18-652, 11. 10. 1991.

4 UL RS, 27-1094, 29. 11. 1991.

5 UL RS, 55-2514, 20. 11. 1992.

6 Aleksander Lorenčič: Pretvorba družbene lastnine v privatno - osrednji problem slovenske gospodarske tranzicije. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2009, št. 2, str. 189-206.

7 V navedenem prispevku sem v opombi 5 navajal podatke o oškodovanju družbene lastnine v času privatizacijskega procesa. Tako sem v grafu 1 (str. 193) prikazal oškodovanje v času od 1. 1. 1990 do 31. 12. 1992, v grafu 5 (str. 201) pa oškodovanje po letu 1993. Za boljše razumevanje obeh grafov in klasifikacije po 48. členu Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij je smiselno dodati, da je bil 48. člen omenjenega zakona v Zakonu o spremembah in dopolnitvah zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij spremenjen. Zakonodajalec je tedaj različne oblike oškodovanj razdelil v dve skupini. Prvo je predstavljal tako imenovani 48. člen, v katerem so bila v desetih alinejah opisana različna tovrstna domnevna oškodovanja, drugo pa je predstavljal 48. a-člen, ki je našteval deset primerov in za vsako oškodovanje podajal tudi kvantitativna merila. Po vsebini, postopkih in pristojnostih je šlo za dve skupini povsem neprimerljivih oškodovanj, kar je v praksi ustvarjalo veliko nejasnosti. Prva skupina (48. člen) je bila v pristojnosti Družbenega pravobranilca samoupravljanja oziroma od leta 1994 naprej Družbenega pravobranilca Republike Slovenije, druga (48. a člen) pa v pristojnost Agencije Republike Slovenije za revidiranje lastninskega preoblikovanja. V grafu 1 prispevka je bila narejena klasifikacija po 48. a-členu, v grafu 5 pa tako po 48. kot tudi 48. a-členu. Agencija Republike Slovenije za revidiranje lastninskega preoblikovanja je v postopkih opravljene revizije za obdobje od 1. 1. 1990 do 31. 12. 1992 ugotovila, da je prišlo do oškodovanja družbene lastnine v višini 86.174 milijonov slovenskih tolarjev, za obdobje od 1. 1. 1993 do 31. 7. 2004 pa, da je po 48. a-členu ZLPP prišlo do oškodovanja družbene lastnine v vrednosti 8820 milijonov takratnih slovenskih tolarjev, glede na 48. člen pa v višini 9358 milijonov takratnih slovenskih tolarjev. Upošteva 48. in 48. a-člen je torej v obdobju od 1. 1. 1993 do 31. 7. 2004 prišlo do oškodovanja družbene lastnine v vrednosti 18178 milijonov slovenskih tolarjev, vsaj statistično precej manj kot v obdobju do konca leta 1992. Glede na opravljeno revizijo je torej v obdobju od 1. 1. 1990 do 31. 7. 2004 prišlo do oškodovanja družbene lastnine v višini 104.352 milijonov slovenskih tolarjev.

joč pametni politiki Banke Slovenije in boljšemu stanju gospodarstva kot v drugih državah izpeljali dokaj dobro. Še največ pripomb si res zasluži privatizacija, vendar pa je po drugi strani tudi res, da še vedno v nobeni družbi ni povsem jasno, kako to izpeljati dobro in pošteno. Brez napak se to ni posrečilo nikomur. Povsod se čez čas pokažejo težave in veliko nezadovoljnih, saj idealnega načina za prvotno akumulacijo oziroma plenilsko prisvajanje lastnine načeloma ni. Če bi se privatizacije lahko lotili še enkrat, predvsem ne bi dovolil privatizacije zemljišč, na katerih stojijo podjetja, tako da jih ta ne bi smela prodajati. Zemljišča bi morala ostati v javni lasti, podjetja pa bi jih lahko le najela. Na tak način ne bi prihajalo do špekulacij, ko so mnogi kupovali premoženje podjetij le zato, da so prišli do njihovega zemljišča, ki bi ga potem lahko prodali. Tako jih sploh ni zanimal uspeh, ampak propad podjetja,« skoraj dve desetletji po osamosvojitvi meni ekonomist Jože Mencinger.⁸ Da je privatizacija osrednji problem slovenske tranzicije, ni dvoma. Prav tako ima Mencinger prav, ko meni, da podobno velja za ostale tranzicijske države. A ostaja dejstvo, da si je peščica na račun privatizacijskega procesa v materialnem smislu zelo opomogla, večina pa od nekdanje družbene lastnine nima nič oziroma zelo malo.

Privatizacija stanovanj

Pred letom 1991 je obstajal stanovanjski fond, v katerega so vsi aktivni prebivalci prispevali okoli šest odstotkov mesečnega bruto dohodka. Od omenjenega fonda so prebivalci imeli korist, nekateri so se odločali za posojilo, drugi za pridobitev stanovanjske pravice do družbenega stanovanja. Ker je bila večina stanovanj dotrajana, so jih nemalokrat imetniki stanovanjske pravice obnavljali z lastnimi sredstvi. Nekateri so vložili celo toliko denarja, da bi si po takratnih cenah zanj lahko kupili novo stanovanje. V začetku oktobra 1991 je skupščina sprejela novi stanovanjski zakon. Pripravili so ga na Ministrstvu za varstvo okolja in urejanje prostora, ki ga je vodil Miha Jazbinšek, zato se pogosto imenuje tudi Jazbinškov zakon.⁹ Za izvajanje nacionalnih programov s stanovanjskega področja so bili določeni Stanovanjski sklad Republike Slovenije, občinski stanovanjski skladi in neprofitne stanovanjske organizacije, lastniki družbenih stanovanj pa so postali Republika Slovenija, občine, podjetja in pokojninski sklad. Z zakonom je bila omogočena prodaja stanovanj bivšim najemnikom oziroma imetnikom stanovanjske pravice. Razporeditev tako zbranih kupnin je bila sledeča: 70 odstotkov je ostalo prodajalcem stanovanj, 20 odstotkov kupnine se je odvedlo Stanovanjskemu skladu Republike Slovenije, 10 odstotkov pa Slovenskemu odškodninskemu skladu.¹⁰ Po podatkih je bilo okoli 225.000 družbenih stanovanj in približno 113.000 takšnih, ki bi naj sodelovala v prodaji (odšteta so bila občinska, zaplenjena, pre-

⁸ Bojan Glavič: Rop stoletja končal v rokah peščice. Dostopno na: Nedeljski.Dnevnik.si: http://www.dnevnik.si/nedeljski_dnevnik/tema_tedna/1042327760 (1. 9. 2010). Naj spomnim, da je bil Jože Mencinger podpredsednik Demosove vlade in odgovoren za gospodarstvo, vse dokler ni zaradi razprtij pri sprejemanju Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij odstopil.

⁹ Slovenski almanah '92, Ljubljana 1991. (dalje Slovenski almanah '92), str. 120-122.

¹⁰ Dušan Gorenčič: Financiranje stanovanjske gradnje z vidika nacionalne stanovanjske varčevalne sheme in evropske izkušnje s pogodbenim varčevanjem : magistrsko delo. Ljubljana 2005 (dalje Gorenčič, Financiranje stanovanjske gradnje, str. 13.

majhna itd.).¹¹ Zakon je določil nova stanovanjska najemna in lastninskopravna razmerja ter privatizacijo stanovanj in stanovanjskih hiš v družbeni lasti. Po določilih tega zakona so imetniki stanovanjske pravice dobili možnost po ugodni ceni odkupiti »svoja« stanovanja od podjetij ali občin, katerih najemniki so bili do tedaj. Temeljno načelo privatizacije stanovanj in stanovanjskih hiš je bilo izenačenje pravice do nakupa stanovanja za vse tiste občane, ki so bili na dan uveljavitve stanovanjskega zakona imetniki stanovanjske pravice. Glede predkupne pravice je po Stanovanjskem zakonu obstajal še en pomemben pogoj, in sicer ta, da je imel najemnik¹² predkupno pravico na stanovanju, ki mu je bilo dano v najem za nedoločen čas, če predkupne pravice ni uveljavljal solastnik oziroma občina v primerih, ki jih je določal zakon.¹³ Imetniki stanovanjske pravice so po zakonu lahko odstopili pravico do nakupa svojemu ožjemu družinskemu članu s posebno pisno izjavo. Za ožjega družinskega člana so veljali zakonec imetnika stanovanjske pravice ali oseba, s katero je imetnik živel v dalj časa trajajoči življenjski skupnosti, njuni otroci oziroma posvojenci, starši in posvojitelji ter osebe, ki sta jih bila po zakonu dolžna preživljati.¹⁴ Stanovanjski zakon je torej v 117. členu določal, da ima pravico do odkupa stanovanja imetnik stanovanjske pravice, ki je imel to pravico ob uveljavitvi zakona. Imetnik stanovanjske pravice pa je lahko s pisno izjavo to pravico prenesel na ožjega družinskega člana.¹⁵ Za določitev vrednosti stanovanj, ki so se privatizirala, se je upoštevalo naslednje: število točk, vrednost točk, uporabna površina stanovanja in korekcijski faktor za popravek končne vrednosti stanovanja zaradi vpliva stanovanja. Vrednost točke je izračunavalo Ministrstvo za varstvo okolja in urejanje prostora, rezultati pa so bili mesečno objavljeni v Uradnem listu Republike Slovenije še dve leti po sprejetju zakona.¹⁶ Na področju točkovanja je v praksi prišlo do težav. Težavo je predstavljala predvsem toga uporaba sistema točkovanja za ugotavljanje vrednosti.¹⁷ Lastniki stanovanj so morali skleniti kupo-prodajno pogodbo najkasneje v 30 dneh po vložitvi zahtevka za odkup od dotedanega imetnika stanovanjske pravice. Slednji so imeli pravico do popusta v višini 30 odstotkov od vrednosti stanovanja, zmanjšano za lastno udeležbo in za lastna vlaganja, ki so se kazali v povečani vrednosti stanovanja. Od tako izračunane pogodbene vrednosti stanovanja je moral kupec poravnati 10 odstotkov v 60 dneh po sklenitvi pogodbe, preostalo kupnino pa v 20 letih, pri čemer so morali mesečni obroki ves čas odplačevanja ohranjati vrednost enakega deleža stanovanja oziroma so se prilagajali stopnji inflacije. Zakon je kupcu omogočal tudi popust, če je plačal v enkratnem znesku ali predčasno. Tisti imetniki stanovanjske pravice, ki se niso odločili za nakup stanovanja, so z lastniki sklenili najemno pogodbo za nedoločen čas (v izjemah za določen), kar so morali

¹¹ Jože Mencinger: *Gospodarski sistem in politika Slovenije*. Ljubljana 1995, str. 55.

¹² V devetdesetih letih 20. stoletja se je trg najemnih stanovanj razvijal v dveh smereh. Ena smer so bila neprofitna najemna stanovanja, druga smer pa tržna najemna stanovanja.

¹³ UL RS, 18/652, 11. 10. 1991, Stanovanjski zakon, Predkupna pravica - 18. člen.

¹⁴ Slovenski almanah '92, str. 120-122.

¹⁵ Janez Tekavc: *Tujci in privatizacija stanovanj*. Dostopno na: Pravni informacijski portal IUS-INFO: <http://www.iusinfo.si/>, (23. 3. 2010) in v: *Pravna praksa*, št. 9, 14. 5. 1998 (dalje Tekavc, *Tujci in privatizacija stanovanj*), str. 42-43.

¹⁶ Slovenski almanah '92, str. 120.

¹⁷ Branka Neffat: *Privatizacija po stanovanjskem zakonu - ugotavljanje vrednosti stanovanja*. Dostopno na: <http://www.iusinfo.si/>, (23. 3. 2010) in v: *Pravna praksa*, št. 235, 31. 10. 1991, str. 7.

storiti najkasneje v 6 mesecih po uveljavitvi zakona.¹⁸ Temeljna dilema pri procesu privatizacije stanovanj v družbeni lastnini je bila torej dilema o pravični prerazdelitvi stanovanjskega bogastva. Če bi hoteli družbena stanovanja z ekonomskega vidika pravično olastniti, bi morali izračunati prispevke posameznikov, države, podjetij in drugih ustanov na skupnem skladu družbenih stanovanj, za celotno vrednost izdati vrednostne papirje in tako vzpostaviti mehanizem privatiziranja stanovanj za pravo ceno, kar pa po mnenju Aleksandra Bajta sploh ne bi bilo nemogoče, saj so bili potrebni podatki dostopni.¹⁹ Alenka Žnidaršič Kranjc se je spraševala, »zakaj se parlament ni odločil za ekonomsko pravičnost (in učinkovitost) privatizacije stanovanj v družbeni lastnini, pač pa za popolno socializacijo stanovanjskega gospodarstva prek uzakonitve odkupov stanovanj s strani imetnikov lastninske pravice za izjemno nizko kupnino.«²⁰

S stanovanjskim zakonom so se med drugim spremenila stanovanjska razmerja v odnosu delavci - podjetja. Pred tem zakonom je bila delavcu dodeljena stanovanjska pravica, s čimer je podjetje rešilo delavčev stanovanjski problem, stanovanje pa je bilo za podjetje tako rekoč izgubljeno. Po novem zakonu je podjetje postalo lastnik, delavec pa je moral plačevati najemnino in stroške. Kar se tiče najemnih pogodb, je treba poudariti, da se je trajnost najemnega razmerja prenesla tudi po smrti podpisnika, in sicer na zakonca, zunajzakonskega partnerja ali družinskega člana, navedenega v najemni pogodbi. V primeru ločitve se je ob sporazumu zakoncev ali odločitvi sodišča najemna pogodba prav tako lahko prenesla na (bivšega) zakonca. Z novim zakonom je prišlo tudi do sprememb pri upravljanju v večstanovanjskih hišah. Lastniki stanovanj so morali skleniti pogodbo o upravljanju, s čimer so uredili medsebojna razmerja v zvezi z upravljanjem hiše in funkcionalnega zemljišča ter zagotovili normalno delovanje hiše. Odločujočo vlogo pri upravljanju v stanovanjski hiši so imeli tisti lastniki, ki so v posamezni večstanovanjski hiši imeli v lasti več kot 50 odstotkov stanovanj. Prav tako je bilo v primeru, ko je bilo v večstanovanjski hiši več kot 10 stanovanj in 2 lastnika, potrebno določiti upravnika. Novost stanovanjskega zakona je, kot že omenjeno, tudi Stanovanjski sklad Republike Slovenije, ki je bil namenjen financiranju nacionalnega stanovanjskega programa oziroma spodbujanju stanovanjske gradnje, prenove in vzdrževanja stanovanj in stanovanjskih hiš.²¹ Na področju nepremičnin veliko podjetij ni imelo pravnoformalno urejenega stanja. Neurejenost se je odražala v neažurnih katastrskih evidencah v zemljiških knjigah, prostorskih planih in drugod. Prenos nepremičnin je bil zapleten in dolgotrajen, nekatera podjetja pa so namenoma zavlačevala s prenosom zemljišč oziroma s podpisom pogodbe o prenosu, saj Zakon o Skladu kmetijskih zemljišč in gozdov Republike Slovenije ni predvideval sankcij. Eden izmed vzrokov za dolgotrajno urejanje in izločanje zemljišč s strani podjetij so bili tudi nedokončani denacionalizacijski postopki.²² Določba stanovanjskega zakona je bila dokaj enostavna in ni predstavljala večjih

¹⁸ Slovenski almanah '92, str. 120-122.

¹⁹ Aleksander Bajt: Gospodarski vidiki zasebljanja stanovanj. V: GG, št. 224, Ljubljana 1992, str. 28.

²⁰ Alenka Žnidaršič Kranjc: Privatizacija ali zakonita kraja : divja privatizacija, načrtovana kraja, neznanje ali slovenska nevoščljivost? Postojna 1994, str. 52.

²¹ Slovenski almanah '92, str. 121-122.

²² Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, str. 114-115.

težav toliko časa, dokler je imetnik stanovanjske pravice bil državljani Republike Slovenije. V primeru da imetnik ni bil državljani Republike Slovenije, pa se je postavilo vprašanje pravne narave pravice do odkupa. Rešitev tega vprašanja je namreč dajalo odgovor na vprašanje, kdo sme odkupiti stanovanje. Je to imetnik stanovanjske pravice, ki je tujec, ali morda njegov družinski član, ki je bil slovenski državljani, ali pa stanovanja v tem primeru sploh ni mogoče odkupiti. Vse to so bila vprašanja, ki so predstavljala velike pravne zagate in težave.²³

Pred privatizacijo družbenih stanovanj je bilo v Sloveniji lastniško zasedenih 67 odstotkov stanovanj, po privatizaciji stanovanj pa je ta odstotek narasel na 88.²⁴ Po številkah sodeč bi lahko sklepali, da je bil stanovanjski zakon uspešen, a temu še zdaleč ni bilo tako. Tako imenovani Jazbinškov zakon je namreč imetnike stanovanjske pravice razdelil na dve skupini - na večino, ki je družbena stanovanja lahko odkupila, in manjšino, ki pravice do odkupa ni imela. Prva skupina je stanovanja odkupila po ugodnih cenah, saj je na primer cena za 114 kvadratnih metrov veliko stanovanje v središču Ljubljane znašala približno 16.000 nemških mark.²⁵ Druga skupina pravice do odkupa ni imela, saj je stanovanjski zakon prepovedoval odkup tistih stanovanj, ki so v družbeno lastnino prešla s poddržavljanjem. Nov udarec je povzročil denacionalizacijski zakon, ki je predvidel vračanje stanovanj v naravi, tudi če so bila le-ta zasedena z imetniki stanovanjske pravice. Šlo je za edinstven primer v Evropi, saj nobena druga nekdanja socialistična država v naravi ni vračala z ljudmi zasedenih stanovanj. Slovenija je z ljudmi trgovala kljub nasvetu parlamentarne skupščine Sveta Evrope, naj se nacionalizirano premoženje praviloma vrne prvotnim lastnikom, če je to mogoče brez kršenja pravic sedanjih lastnikov, ki so si premoženje pridobili v dobri veri ali brez kršenja pravic najemnikov, ki so prostore najeli v dobri veri, in brez škodovanja napredku demokratičnih reform. V primerih, ko to ni mogoče, naj se dodeli le materialno nadomestilo. Imetniki stanovanjske pravice so tako prisilno postali navadni pogodbeni najemniki pri zasebniku za nedoločen čas.²⁶

²³ Tekave, Tujci in privatizacija stanovanj.

²⁴ Andreja Cirman: Lastna nepremičnina - najpogostejša naložba v Sloveniji. V: *Moje Finance*, 2002, št. 2, str. 4.

²⁵ Po Stanovanjskem zakonu iz leta 1991 je cenitev stanovanj po celotni Sloveniji potekala enako (točkovanje idr.). Kot vemo pa so cene stanovanj (m²) od leta 1991 dalje v različnih krajih po Sloveniji različno naraščale (velika razlika npr. med Ljubljano in ostalimi kraji), kar je bilo glede na zakonitosti trga za pričakovati. A na to očitno snovalci zakona iz leta 1991 niso pomislili.

²⁶ Urša Matos: Žrtve tranzicije : novi Stanovanjski zakon bo še poslabšal položaj najemnikov v denacionaliziranih stanovanjih. V: *Mladina*, 2003, št. 11, (dalje Matos, Žrtve tranzicije), str. 30-31.

Tabela 1: Cene za m² stanovanja in povprečne neto plače v obdobju 1991-2003

Leto	Povprečna končna cena za m ² stanovanja v SIT	Cena stanovanj v EUR/m ²	Povprečna neto plača v SIT	Povprečna neto plača v EUR	Število neto plač za m ² stanovanja
1991	30.000	433	10.322	149	2,91
1992	99.000	941	30.813	293	3,21
1993	155.000	1.170	46.826	353	3,31
1994	154.000	1.011	60.089	394	2,56
1995	192.064	1.255	71.279	466	2,69
1996	189.022	1.115	81.830	483	2,31
1997	205.536	1.139	91.199	505	2,25
1998	230.133	1.235	99.919	536	2,30
1999	229.330	1.184	109.279	564	2,10
2000	270.935	1.321	120.689	588	2,24
2001	280.069	1.289	134.856	621	2,08
2002	295.417	1.306	147.708	653	2,00
2003	333.074	1.407	159.072	681	2,06

Vir: Dušan Gorenčič: *Financiranje stanovanjske gradnje z vidika nacionalne stanovanjske varčevalne sheme in evropske izkušnje s pogodbenim varčevanjem* : magistrsko delo Ljubljana 2005, str. 26; Statistični urad Republike Slovenije (SURS).²⁷

Leta 1994 je bil Stanovanjski zakon sicer dopolnjen tako, da je uvedel »nadmestno privatizacijo« stanovanj. Če so se najemniki, ki niso mogli odkupiti svojih stanovanj pod ugodnimi pogoji stanovanjskega zakona iz leta 1991, odločili, da bodo stanovanje, v katerem živijo, odkupili (v soglasju z lastnikom), ali pa so se odločili za nakup drugega stanovanja oziroma gradnjo hiše, so bili upravičeni do »nadmestne privatizacije«. To je pomenilo, da jim je država omogočila del sredstev za nakup ali gradnjo. Upravičeni so bili do nadomestila v višini 36 odstotkov od vrednosti stanovanja v gotovini in 25 odstotkov od vrednosti stanovanja v obveznicah Slovenske odškodninske družbe. Po stanovanjskem zakonu iz leta 2003 so bili upravičeni do nadaljnjih 13 odstotkov vrednosti stanovanja, kar pa so dobili izplačano v gotovini in ne več v vrednostnih papirjih. To je pomenilo, da so bili najemniki upravičeni do 74 odstotkov nadomestila od vrednosti stanovanja in so lahko še naprej v roku pet let od pravnomočne odločbe o denacionalizaciji uveljavljali »nadmestno privatizacijo«.²⁸ Kot je zapisala Urša Matos, pa se je za oba modela, se pravi ali za dogovor z lastnikom o odkupu stanovanja ali za izselitev, odločilo le 1700 najemnikov. Večini lastnikov namreč ni bilo v interesu, da bi stanovanja prodajali po cenah, nižjih od tržnih, najemniki pa stanovanj niso hoteli zapustiti za mizerno odškodnino, ki jo je ponujala država, saj bi na primer za 100 kvadratov dobili le okoli 15.000 mark. Zakon jim je v primeru odhoda iz stanovanja sicer zagotavljal pravico do ugodnega posojila, a je bila večina najemnikov starejših od 70 let in so se raje odločili ostati v najemniškem stanovanju. Težava je bila tudi na področju plačevanja najemnine, nekateri lastniki so jo postavili tudi do desetkrat

²⁷ Z opazovanjem rasti cen za m² vidimo, da so se cene v letu 2003 v primerjavi z letom 1991 povečale za 3,5-krat. V istem obdobju se je tudi povprečna neto plača povečala za približno 4,5-krat. Po teh dveh kazalnikih so bila stanovanja v letu 2003 lažje dostopnejša kot v letu 1991.

²⁸ Gorenčič, *Financiranje stanovanjske gradnje*, str. 15.

višje, kot je dovoljeval zakon, drugi so jo zavračali, da bi dobili argument za tožbo.²⁹ Nepravilnosti je nato skušal popraviti nov Stanovanjski zakon (SZ-1)³⁰ sredi leta 2003. Nastal je v okviru Ministrstva za okolje, prostor in energijo, ki ga je tedaj vodil Janez Kopač. Ena od pomembnejših novosti zakona je bila obveza etažnih lastnikov, da mesečno vplačujejo sredstva v rezervni sklad, ki ga upravlja upravnik. Zakon je določal tudi gradnjo in prodajo novih stanovanj, varstvo kupca pri prodaji novih stanovanj, pristojnosti in naloge občin in države na stanovanjskem področju, ustanovitev stanovanjske zbornice, državnega stanovanjskega sveta in drugo.³¹ Na številne krivice so vsa devetdeseta leta in še kasneje opozarjali v Združenju najemnikov Slovenije, ki je bilo ustanovljeno leta 1991. V glavnem neuspešno, kar je potrdil tudi omenjeni nov Stanovanjski zakon (SZ-1), ki je povzročal nadaljnje krivice in zmedo. Urša Matos je v članku časnika Mladina z naslovom Žrtve tranzicije leta 2003 navedla primer usode nesrečne štiričlanske družine, ki je tri generacije živela v 90 kvadratnih metrov velikem stanovanju v stari Ljubljani. Po denacionalizaciji so lastniki hišo prodali, družina pa se je bila prisiljena izseliti. Lastnik jim je v zameno ponudil samo dvosobno stanovanje v Žužemberku, s čimer se niso strinjali. Naslednja ponudba je bila dvosobno mračno stanovanje pod Ljubljanskim gradom, brez kopalnice in s straniščem na skupnem hodniku. Po hudih pritiskih so se odločili, da si sami poiščejo stanovanje na prostem trgu in ga kupijo. Sredstev, ki so jih vložili v obnovo prvotnega doma, niso dobili povrnjenih. Selitev so morali plačati sami. Lastnik pa jim je določil datum, do katerega se morajo izseliti, tako da jim je za vsak dan zamude zaračunal 100 mark. Najemnikom, ki bi se omenjeni in podobnim situacijam želeli izogniti, je novi zakon med drugim dajal na razpolago rešitev, in sicer bi v primeru samovoljne izselitve iz stanovanja dobili odškodnino, ki pa je bila, kakopak, ponovno mizerno nizka.³²

V zaključku tega poglavja pa še nekaj besed o Stanovanjskem skladu Republike Slovenije. Kot je v svoji knjigi zapisal ekonomist Stanislav Kovač, naj bi omenjeni sklad pripomogel k rešitvi stanovanjske stiske iskalcev stanovanj. Vodstvo sklada je imelo za nalogo, da iskalcem stanovanj v obliki ugodnih posojil razdeli denar, ki je bil zbran s prodajo družbenih stanovanj. V resnici je sklad ob tem del sredstev začel obračati na finančnem trgu, jih posojati gospodarstvu, bankam, javnim podjetjem in podobno (leta 1993 naj bi sklad gospodarstvu posodil kar 828 milijonov slovenskih tolarjev finančnih presežkov iz stanovanjskih kupnin in denarja črno-graditeljev). Prav s tem posojenim denarjem je marsikateremu podjetju omogočil, da je nekaj dni z njim poslovalo bodisi na borzi ali ga posodilo z višjo obrestno mero in si po tej poti z javnim denarjem prislužilo velike zasluške.³³ Zgodba ni dobila epiloga. Parlamentarni odbor je sicer odredil kriminalistično preiskavo, ki pa se je končala brez odkritih znakov kaznivih dejanj. Žal pa je dejstvo, da opisani primer ni nobena posebnost, saj se je na podoben način (brez sodnega epiloga oziroma kazenskega pregona sploh) končalo še veliko drugih afer.³⁴ Ne samo

²⁹ Matos, Žrtve tranzicije, str. 30-31.

³⁰ UL RS, 69-3312, 16. 7. 2003.

³¹ Gorenčič, Financiranje stanovanjske gradnje z vidika nacionalne stanovanjske varčevalne sheme, str. 18.

³² Matos, Žrtve tranzicije, str. 30-31.

³³ Stanislav Kovač: Zamolčane zgodbe slovenske tranzicije. Ljubljana 1997, str. 145-157. Kovač v zadevnem primeru navaja tudi konkretna imena in podrobnosti »afere«.

³⁴ Prav tam.

omenjene primere v tem poglavju, temveč sploh odnos državljanov do zakonodaje in pravne sistema slikovito opiše naslednji citat: »Mnogo Slovencev si je želelo državo z dušo, danes menijo, da nimamo niti pravne države«. ³⁵

Denacionalizacija

Zakoni, ki bi naj urejali premoženjska razmerja, so po mnenju nekaterih analitikov kazali na popolno nerazumevanje zasebnopravne strukture premoženjskih pravic, ki v tržnem gospodarstvu kot njenem nujnem nasledku urejajo pridobivanje in uporabo dobrin in storitev. ³⁶ Ogromno trenj je povzročal tudi Zakon o denacionalizaciji. Kot uvod v poznejšo denacionalizacijo je Skupščina Republike Slovenije 2. julija 1990 sprejela Zakon o začasni prepovedi sečnje v gozdovih v družbeni lastnini in začasni prepovedi prometa z nepremičninami v družbeni lastnini, ³⁷ ki je določal, da se zaradi zavarovanja pravic prejšnjih lastnikov kmetijskih zemljišč in gozdov do 31. decembra 1990 prepove sečnja v teh gozdovih in promet s kmetijskimi zemljišči in gozdovi v družbeni lastnini. ³⁸ Tudi v naslednjih letih je nedosledna in s predpisi in instituti denacionalizacije neusklajena oziroma, bolje rečeno, v praksi nepravilno razumljena zakonodaja slabo vplivala na področje gospodarjenja z gozdovi. Po ZDen-u so namreč vrnitev gozdov preprečevali pravni nasledniki gozdnih gospodarstev (ki so sčasoma postali gospodarske družbe v zasebni lasti), odškodnino zaradi neuporabe naj bi plačeval sklad kot zavezanec za vrnitev, pravni nasledniki gozdnih gospodarstev pa so zahtevali še povrnitev vlaganj, čeprav je znano, da so se gozdne ceste gradile tudi s sredstvi samoupravnih interesnih skupnosti, občin in države. Po sprejetju ZDen-a so bili odzivi različni. Razlaščenci so se veselili in dejali: »To je bil za nas velik dan.« Ostali niso »niti ploskali niti preklinjali«. Razlaščenih lastnikov je bilo približno 200.000, samih denacionalizacijskih postopkov pa okoli 60.000. Izračuni so kazali, da bi z denacionalizacijo privatizirali približno desetino družbenega premoženja. ³⁹ V Demosu so si zelo prizadevali za denacionalizacijo, torej za vrnitev po drugi svetovni vojni na različne načine in na podlagi različnih pravnih določil podržavljenega premoženja. Zaradi prizadevanj, da bi bilo premoženje razlaščenim lastnikom ali njihovim dedičem vrnjeno »v naravi«, je bil prav način privatizacije in denacionalizacije klica razpada Demosa. Do hotenj predsednika vlade Lojzeta Peterleta in načina lastninskega preoblikovanja so bili kritični predvsem v Slovenski demokratični zvezi. Denacionalizacijski zakon je skupščino razdelil na dva bloka, na Demosovega in opozicijskega. Poslanci opozicije so opozarjali, da bo popravljanje krivic, ki so jih povzročile razlastitve po drugi svetovni vojni, z načinom denacionalizacije povzročalo nove krivice. Ob prvi razpravi je bilo na predlog zakona o denacionalizaciji vloženi 170 amandmajev. Ob sprejemanju tega zakona je »Demosov glasovalni stroj« v skupščini še deloval, tako da je bil zakon, kot že omenjeno, 20. novembra 1991 sprejet. Zakon je uzakonil vrnitev premoženja, ki je bilo po drugi svetovni vojni podržavljeno na podlagi zakonov o agrar-

³⁵ Jože Boncelj: Bankrotirana družba : izmišljeni lastniki. Ljubljana 1999, str. 5.

³⁶ Aleksander Bajt: Zakon o denacionalizaciji kot zanikanje zasebne lastnine. V: GG, št. 223, Ljubljana 1991 (dalje Bajt, Zakon o denacionalizaciji kot zanikanje zasebne lastnine), str. 25-34.

³⁷ UL RS, 26, 6. 7. 1990.

³⁸ Aleš Žužek: Prehod iz samoupravnega v tržno gospodarstvo : magistrsko delo. Ljubljana 2006, str. 172.

³⁹ Slovenski almanah '92, str. 117.

ni reformi, nacionalizaciji in zaplembah. Nekdanjim lastnikom ali njihovim dedičem je bilo odvzeto premoženje vrnjeno »v naravi«, če to ni bilo mogoče, pa z odškodnino. Vračanje lastnine »v naravi« je že ob sprejemanju zakona povzročalo največ vroče krvi, še več pa potem v praksi. Predlagatelji so namreč zatrjevali, da zakon in njegova izvedba ne bosta povzročala težav in krivic ljudem, ki so razpolagali z lastnino, predvideno za denacionalizacijo, na primer s stanovanji, v katerih so živeli vrsto let, ali z zemljo, ki so jo dobili iz zemljiškega sklada agrarne reforme.⁴⁰ Demosova vlada je torej sklenila, da bo njena prednostna naloga pri popravni krivic, da oškodovancem vrne premoženje v naravi. Zanimivo je, da se ni za to odločila nobena druga od tranzicijskih držav, saj so večinoma posegle po izplačilu denarnih odškodnin, in to predvsem zato, ker so na mnogih nacionaliziranih zemljiščih in v objektih potekale dejavnosti v javnem interesu (šole, knjižnice ipd.).⁴¹ Glede na to, da so cene nepremičnin od sprejetja zakona rasle (kar je razvidno iz tabele 1) iz leta v leto je jasno, da se je Slovenija odločila za izjemno velikodušno potezo v korist denacionalizacijskih upravičencev. Demosovi vladi so mnogi očitali, da se je odločila za dajanje prednosti vračanju premoženja v naravi predvsem zaradi svojih tesnih vezi z Rimskokatoliško cerkvijo (RKC). RKC je bila namreč največja denacionalizacijska upravičenka. Do konca oktobra 2007 je bilo RKC ugodeno zahtevkom v skupni vrednosti 209 milijonov evrov, kar pomeni, da je bila dotlej 96,9-odstotno uspešna, saj je bilo od 1191 zahtevkov za vrnitev kmetijskih zemljišč, gozdov, stanovanjskih enot, poslovnih prostorov in stavbnih zemljišč v celoti končanih 1006.⁴²

Po mnenju Aleksandra Bajta sta tako stanovanjski kot denacionalizacijski zakon kazala na globoko nerazumevanje bistva in strukture zasebnopravnih premoženjskih pravic, ki so v tržnem gospodarstvu kot njihovem gospodarskem nasledku urejale pridobivanje in uporabo dobrin in storitev. Še več, Bajt je denacionalizacijski zakon označil kot odločno protiušten, in to po njegovi zasnovi ter ne samo po njegovih posameznih določilih.⁴³ Kakor koli že, temeljno načelo sprejetega zakona je bilo vrnitev podržavljenega premoženja v naravi. Ko vračanje v

⁴⁰ Zdenko Čepič: Privatizacija gospodarstva. V: Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana 2005, str. 1304-1306.

⁴¹ Kulturni spomeniki in druge nepremičnine so se v Sloveniji načeloma res vračali v naravi. Izjemoma pa se niso vračale nepremičnine, glede katerih so obstajale ovire, ki jih je določal 19. člen Zden-a. Slednji se je glasil: »Nepremičnine ni mogoče vrniti: 1. če služi za opravljanje dejavnosti državnih organov ali za dejavnosti s področja zdravstva, vzgoje in izobraževanja, kulture oziroma drugih javnih služb, pa bi bila s tem bistveno okrnjena možnost za opravljanje teh dejavnosti, ker je ni mogoče nadomestiti z drugo nepremičnino ali bi bila nadomestitev povezana z nesorazmernimi stroški; 2. če je neločljiv sestavni del omrežja, objektov, naprav ali drugih sredstev javnih podjetij s področja energetike, komunale, prometa in zvez, ki so po zakonu izvzeta iz privatizacije; 3. če je izvzeta iz pravnega prometa oziroma na njej ni mogoče pridobiti lastninske pravice; 4. če bi se bistveno okrnila prostorska kompleksnost oziroma namen izrabe prostora in nepremičnin; 5. v drugih primerih, ki jih določa ta zakon. Določba 4. točke prejšnjega odstavka in 20. člen tega zakona se ne uporabljata za gozdove, za vračanje kmetijskih zemljišč iz funkcionalnih kompleksov pa se uporabljajo določbe 27. člena tega zakona.« Naj omenim še 20. člen Zden-a, ki se je glasil: »Nepremičnine ni mogoče vrniti v last in posest, če bi bila z vrnitvijo nepremičnine bistveno okrnjena ekonomska oziroma tehnološka funkcionalnost kompleksov.« Kljub kasnejšim spremembam in dopolnitvam zakona je žal v praksi je na tem področju prihajalo do velikih težav in dolgotrajnih sodnih postopkov. Nekateri še danes niso zaključeni. Lahko pa mirno rečemo, da predvsem v škodo raznih nepremičnin, ki na račun tega propadajo.

⁴² Vanja Pirc: Hitra rešitev s specialnimi efekti. V: Mladina, 2008, št. 10, str. 26-27 (dalje Pirc, Hitra rešitev s specialnimi efekti).

⁴³ Aleksander Bajt: Problemi denacionalizacije. V: Privatizacija na Slovenskem 1990-1992, Zbornik, Slovenski inštitut za management Ljubljana d.d., DZS, d.d., Ljubljana 1993, str. 189-230.

naravi ni bilo možno, je prišla na vrsto odškodnina v obliki nadomestnega premoženja ali v obveznicah slovenskega odškodninskega sklada.⁴⁴ Posebej sporen je bil člen 16/1, ki je preprosto domneval, da je velikost premoženja nekaj očitnega, nespornega. Zakon o denacionalizaciji med drugim »ni upošteval nelastninskih premoženjskih pravic in tržne vrednosti premoženja«.⁴⁵ Zakon o denacionalizaciji je predvideval zaključek postopkov vračanja podržavljenega premoženja v enem letu. Ta napoved je bila več kot optimistična in nerealna, saj naj bi upravni organi in v manjšem delu tudi sodišča (glede na delitev pristojnosti na prevladujočo pravno pristojnost) v letu dni po vložitvi popolnih zahtev vrnili premoženje, ki je prešlo najprej v državno in nato v družbeno lastnino na podlagi 29 predpisov po ZDen-u in tudi glede na druge predpise. Zakonodajalec v postopku sprejemanja zakona vsekakor ni dovolj soočil različnih interesov upravičencev do denacionalizacije in zavezancev za vračilo podržavljenega premoženja oziroma nekaterih za denacionalizacijo zainteresiranih in z denacionalizacijo prizadetih interesnih skupin. Tako so se ti nasprotujoči si interesi soočali šele kasneje, ko so se nosilci različnih interesov organizirali in začeli vztrajno in nepopustljivo uveljavljati svoje interese. Tako so se na eni strani organizirali upravičenci do denacionalizacije, na drugi strani pa zavezanci - tedaj še družbene pravne osebe, še posebej pa so se organizirali najemniki stanovanj v denacionaliziranih stanovanjskih hišah, ki niso mogli kot imetniki stanovanjske pravice v družbenih stanovanjih svojega stanovanja odkupiti, in najemniki poslovnih prostorov. Interesne skupine so tudi večkrat predlagale spremembo in dopolnitev zakonodaje. Med izvajanjem ZDen-a je prišlo do številnih novel, pa tudi Ustavno sodišče je s svojimi odločbami ali z razveljavitvami 2 posameznih določb ZDen-a v bistvu ustvarilo položaj, ko je bila novela nujna, ali pa je bistveno vplivalo na vsebinsko odločanje pristojnih organov v postopkih denacionalizacije. Po ZDen-u so bili upravičenci do vrnitve premoženja vsi, ki so bili v času, ko jim je bilo premoženje podržavljeno, jugoslovanski državljani in jim je bilo po 9. maju 1945 to državljanstvo⁴⁶ priznано z zakonom ali mednarodno pogodbo. Če je bilo premoženje podržavljeno kot posledica prenehanja državljanstva z odvzemom, se je štelo, da je bilo podržavljeno jugoslovanskemu državljanu. Za upravičence se je štelo tudi osebe, ki so imele stalno prebivališče na ozemlju današnje Republike Slovenije in jim je bilo jugoslovansko državljanstvo priznано po 15. septembru 1947 z zakonom oziroma mednarodno pogodbo. V kolikor so bili upravičenci do denacionalizacije mrtvi ali razglašeni za mrtve, so bili upravičeni za uveljavljanje pravic iz tega zakona njihovih pravni nasledniki. Upravičenci do vrnitve premoženja osebnih in kapitalskih družb so bili delničarji oziroma družbeniki. Pravico do vrnitve premoženja so pridobile tudi verske skupnosti, ki so ob uveljavitvi zakona delovale na območju Republike Slovenije.⁴⁷ Zakon o denacionalizaciji je od svoje uveljavitve dne 7. decembra 1991

⁴⁴ Slovenski almanah '92, str. 118.

⁴⁵ Bajt, Zakon o denacionalizaciji kot zanikanje zasebne lastnine, str. 25-34.

⁴⁶ V času procesa se je državljanstvo oziroma dokazovanje le tega izkazalo za veliko težavo. Nekateri so pravico iskali tudi na Evropskem sodišču za človekove pravice. Znani so primeri dedičev, ki so se borili za nepremičnine in dokazovali državljanstvo svojih prednikov, katerih nepremičninsko premoženje (ki se nahaja na ozemlju sedanje Slovenije) so jugoslovanske oblasti septembra 1945 razlastile. Težava se je pogosto pojavila, če so predniki 6. 4. 1941 bili državljani nekdanje Kraljevine Jugoslavije, a ker so na primer leta 1945 zapustili ozemlje sedanje Slovenije, so jih jugoslovanske oblasti obravnavale kot osebe nemške narodnosti, se pravi kot osebe, katerih materni jezik je nemški.

⁴⁷ UL RS 27-1094, 29. 11. 1991, Zakon o denacionalizaciji, II. poglavje (9.-15. člen).

doživljal vzporedno z ostalo zakonodajo celo vrsto posegov vanj, sprememb in dopolnitev, od katerih so zlasti začasno zadržanje izvajanja nekaterih določb zakona, proces lastninjenja, ustanovitev Slovenskega odškodninskega sklada, Sklada kmetijskih zemljišč in gozdov Republike Slovenije, razvijanje lokalne samouprave in proces vključevanja v Evropsko unijo v precejšnji meri vplivali na dinamiko uresničevanja denacionalizacijskega procesa. Ob sprejemu Zakona o denacionalizaciji kot pravne podlage za vračanje v preteklosti podržavljenega premoženja nekdanjim lastnikom ni bilo mogoče predvideti vse problematike, ki je dejansko spremljala izvajanje denacionalizacije. Če je bilo sprva mišljeno, da bi se proces denacionalizacije končal v enem letu, pa so se nato roki za dokončanje vedno znova podaljševali. Da bi se moral proces izvajati hitreje, je opozarjalo tudi Ustavno sodišče Republike Slovenije, ki ga je Državni zbor Republike Slovenije pogosto prosil za podaljšanje rokov. V eni izmed poslanih prošenj za podaljšanje roka, ki je bila poslana aprila leta 1997, so kot razloge navedli različna stališča in poglede do spreminjanja Zakona o denacionalizaciji, razpis zakonodajnega referenduma pod geslom »Ohranimo naše bogastvo« in težave pri konstituiranju vlade. Ustavno sodišče je rok podaljšalo, je pa posebej opozorilo na nekaj področij, ki bi jih moral urediti zakonodajalec. Ustavno sodišče je posebej opozorilo na vprašanje vračanja veleposestev fevdalnega izvora⁴⁸ in pozvalo zakonodajalca, naj to vprašanje uredi v odložitvenem roku, saj bi se s potekom roka morali denacionalizacijski postopki, v katerih posamezni upravičenci zahtevajo vrnitev nad 200 ha kmetijskih zemljišč in gozdov, nadaljevati in ne bi obstajala več prepoved vračanja glede na obseg zahtevanega zemljišča. To bi tudi pomenilo, da ne bi obstajala več ovira za morebitno vrnitev veleposestev fevdalnega izvora, kolikor bi upravičenec izpolnjeval tudi druge zakonske pogoje za vrnitev.⁴⁹

Denacionalizacijski postopki so predstavljali za upravne enote do sedaj objektivno najtežje postopke, saj so vsebovali elemente, ki so po svoji vsebini bolj podobni civilnemu pravnemu postopku. Zakon o denacionalizaciji je posegal na več delovnih področij. Upravne enote na prvi stopnji so odločale o tistih vloženih zahtevah, ki so se nanašale na vračanje kmetijskih zemljišč, gozdov in kmetijskih gospodarstev, stanovanjskih hiš, stanovanj, poslovnih stavb, poslovnih prostorov in stavbnih zemljišč. O morebitnih pritožbah zoper njihove odločitve so na drugi stopnji odločala pristojna ministrstva, glede na delovno področje, v katero je konkretna zadeva sodila. O zahtevah o denacionalizaciji premoženja bank, zavarovalnic in drugih finančnih organizacij, podržavljenih po predpisih iz 3. in 4. člena Zakona o denacionalizaciji, je na prvi stopnji odločalo Ministrstvo za finance. Ministrstvo za kulturo je na prvi stopnji odločalo o denacionalizaciji stvari, kadar so le-te bile stvari, varovane po predpisih o varstvu kulturne dediščine. Ministrstvo, pristojno za okolje in prostor, je na prvi stopnji odločalo o

⁴⁸ Do premoženja fevdalnega izvora se je Zakon o denacionalizaciji opredelil v 27. a-členu, ki se je glasil: »Premoženje fevdalnega izvora ni predmet denacionalizacije, razen kolikor se nanaša na primere, v katerih so denacionalizacijski upravičenci cerkve in druge verske skupnosti, njihove ustanove ali redovi. Za premoženje fevdalnega izvora po prejšnjem odstavku se šteje lastnina podarjena od monarha, ki kasneje ni bila predmet odplačnega pravnega posla.« Premoženje fevdalnega izvora je bilo torej v postopku denacionalizacije vrnjeno samo verskim skupnostim, pri čemer je največ dobila RKC.

⁴⁹ Sklep, s katerim se na predlog Državnega zbora rok, določen v 4. točki odločbe ustavnega sodišča št. U-I-107/96 z dne 5. 12. 1996, podaljša do 31. 7. 1997, stran 3798, UL RS 41-2290, 11. 7. 1997.

denacionalizaciji premoženja, kadar je premoženje varovano po predpisih o ohranjanju narave. Poleg upravnih organov, v skladu z Zakonom o denacionalizaciji, so o denacionalizacijskih zahtevkih odločala tudi okrajna sodišča v nepravdnem postopku o tistih zadevah, v katerih je premoženje prešlo iz zasebne v državno sfero na podlagi pravnega posla, sklenjenega zaradi grožnje, sile ali zvižaje državnega organa oziroma predstavnika oblasti. Do 30. junija 2001 je bilo pri upravnih organih, ministrstvih na prvi stopnji in sodiščih skupaj vloženi 38.414 zahtev. Število izdanih odločb pri upravnih organih, ministrstvih na prvi stopnji in sodiščih je skupaj znašalo 38.823, z njimi pa je bilo v 23.981 primerih zahtevkom ugodeno, v 1891 primerih delno ugodeno, v 7410 primerih so bili zahtevki zavrnjeni, v 3172 primerih zavrnjeni, v 2366 primerih pa je bil postopek ustavljen. Od 38.823 izdanih odločb je bilo 34.902 odločb pravnomočnih. Število izdanih odločb pri upravnih organih in ministrstvih na prvi stopnji je skupaj znašalo 37.074, z njimi pa je bilo v 23.618 primerih zahtevkom ugodeno, v 1891 primerih delno ugodeno, v 7095 primerih so bili zahtevki zavrnjeni, v 2466 primerih zavrnjeni, v 2001 primeru pa je bil postopek ustavljen. Od 37.074 izdanih odločb je bilo 3540 odločb še pravnomočnih. Zoper izdane odločbe na prvi stopnji je bilo vloženi 5750 pritožb, pri sodiščih pa 603 pritožb (skupaj 6353 pritožb). V celoti zaključenih zadev pri upravnih organih in ministrstvih na prvi stopnji je bilo 23.224, pri sodiščih pa 1749, skupaj je torej bilo zaključenih 24.973 zadev. Od tega je bilo pravnomočnih 20.917 oziroma 1362 zadev, skupaj torej 22.279 zadev. V času od uveljavitve zakona o denacionalizaciji do konca meseca junija leta 2001 je bilo pri upravnih organih in pristojnih ministrstvih, ki odločajo o zadevah na prvi stopnji, vloženi skupaj 35.880 zahtev, od tega je bilo v celoti zaključenih oziroma rešenih 23.224 zadev, kar je v relativnem deležu glede na celotno strukturo vloženi zahtev predstavljalo 65 odstotkov. Nerešenih je do tega obdobja ostalo tako še 35 odstotkov zadev.⁵⁰ Denacionalizacija je bila tudi eden največjih zaviralnih momentov v procesu lastninjenja. V primerih, v katerih postopek denacionalizacije še ni bil zaključen, so denacionalizacijski upravičenci mnogokrat že vnaprej nasprotovali lastninskemu preoblikovanju podjetij, a za lastninsko preoblikovanje to ni bil zadosten argument. Slednje je bilo namreč časovno omejen proces, vezan na več zakonskih rokov. Zakon je zato omogočil, da podjetje začasno rezervira premoženje in nadaljuje z lastninskim preoblikovanjem.⁵¹ V postopku lastninskega preoblikovanja je 95 podjetij del družbenega kapitala v obliki delnic oziroma deležev v višini 9,13 milijarde slovenskih tolarjev preneslo na Slovensko razvojno družbo kot rezervacijo za denacionalizacijske upravičence. Osnova za prenos teh delnic na razvojno družbo bila pravnomočna začasna odredba. Slovenska razvojna družba je z denacionalizacijskimi upravičenci sklenila pogodbe o prenosu delnic oziroma deležev. V nekaterih primerih je bila vrednost rezervacije za vračilo glede na pravnomočno odločbo previsoka in je del delnic postal last razvojne družbe.⁵²

⁵⁰ 16. poročilo o uresničevanju Zakona o denacionalizaciji za obdobje od 30. 6 2000 do 30. 6 2001. Ministrstvo za pravosodje, julij 2001, str. 4-6. Dostopno na: http://www.mp.gov.si/fileadmin/mp.gov.si/pageuploads/2005/PDF/porocila/poroc_zden_16.pdf (9. 11. 2009).

⁵¹ Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, str. 25.

⁵² Prav tam, str. 123.

Tabela 2: Vložene zahteve in izdane odločbe od uveljavitve Zakona o denacionalizaciji do 30. junija 2001

	UPRAVNI ORGANI						SODIŠČA	SKUPAJ SODIŠČA IN UE
	MKGP	MOP	MG	MK	MF	SKUPAJ		
Št. vseh vloženi zahtev	18963	14395	1700	734	88	35880	2534	38414
Št. izdanih odločb	22050	12708	1631	597	88	37074	1749	38823
a) ugodenih	16501	5484	1180	386	67	23618	363	23981
b) delno ugodenih	905	864	87	35	0	1891		1891
c) zavrženih	2097	4692	188	107	11	7095	315	7410
č) zavrnjenih	1398	931	79	54	4	2466	706	3172
d) ustavljenih postopkov	1149	737	97	15	3	2001	365	2366
Od skupnega št. izdanih odločb jih je delnih	12420	3112	595	210	0	16337	/	16337
Št. pravomočnih odločb	20310	11266	1379	511	74	33540	1362	34902
Št. odločb poslanih v izvršitev	16009	5616	1030	198	74	22927	/	22927
Št. zaključenih zadev na prvi stopnji	11779	9795	1037	525	88	23224	1749	24973
Od tega pravomočnih	10721	8866	883	359	88	20917	1362	22279
Št. odločb, izdanih na podlagi poravnave	422	394	487	37	0	1340	29	1369
Št. odločb, zoper katere je bila vložena pritožba	3182	2176	390	2	0	5750	603	6353
Št. odločb, ki so bile odpravljene, razveljavljene ali nične	1316	661	168	44	0	2189	/	2189
a) od tega odpravljenih	1230	613	160	42	0	2045	/	2045
b) od tega razveljavljenih	67	36	5	0	0	108	/	108
c) od tega ničnih	19	12	3	2	0	36	/	36

Vir: 16. poročilo o uresničevanju Zakona o denacionalizaciji. Ministrstvo za pravosodje, julij 2001, str. 4-6.

*MKGP - pristojni oddelek na upravni enoti odloča o zahtevkih, ki se nanašajo na vračilo kmetijskih zemljišč in gozdov.

*MOP - pristojni oddelek na upravni enoti odloča o vračilu stanovanjskih hiš, stanovanj, poslovnih stavb, poslovnih prostorov in stavbnih zemljišč.

*MG - pristojni oddelek na upravni enoti odloča o vračilu zasebnih gospodarskih podjetij.

*MK - Ministrstvo za kulturo na prvi stopnji odloča o stvareh, ki so varovane po predpisih o varstvu kulturne dediščine.

*MF - Ministrstvo za finance na prvi stopnji odloča o denacionalizaciji premoženja bank, zavarovalnic in drugih finančnih organizacij.

*SODIŠČA - okrajna sodišča odločajo o denacionalizacijskih zahtevkih po 5. členu Zakona o denacionalizaciji.

Denacionalizacija (oziroma izvajanje slednje) je bila pogosto predmet polemik in različnih obtoževanj, predvsem s strani razlaščenec, organiziranih v Združenju lastnikov razlaščenega premoženja Slovenije (ZLRP). Po mnenju razlaščenec je vračanje podržavljenega premoženja potekalo prepočasi. O tem so ves čas opozarjali tako Vlado Republike Slovenije kot tudi ustrezne institucije Evropske skupnosti. 12. decembra 2003 je v Ljubljani potekala »Javna razprava o nedokončani denacionalizaciji«, na kateri so razlaščenci složno ugotavljali, da je odnos države

do razlaščenecv neodgovoren, da je država vseskozi sprejemala razna dopolnila Zakona o denacionalizaciji predvsem s težnjo, da bi se vračanje zavrlo oziroma da bi se čim manjšemu številu razlaščenecv premoženje vrnilo. Vrh takšnih prizadevanj so razlaščeneci videli v letu 1998, ko je bil sprejet Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o denacionalizaciji⁵³ ali kot so ga poimenovali »Bavčarjev zakon«, ki je po njihovem mnenju po sedmih letih veljavnosti zakona bistveno spremenil pogoje vračanja na škodo razlaščenecv.⁵⁴ »Zakon o denacionalizaciji je popravil krivice eni skupini ljudi, najemnikom pa je povzročil nove krivice. Upali smo, da bo parlament zdaj uslišal določene amandmaje, a poslanska večina zanje ni imela posluha. Ne razumem, zakaj je treba enemu dati vse, drugemu pa ničesar,« je menila predsednica združenja najemnikov Tanja Šarec leta 2008.⁵⁵ Da je proces denacionalizacije oziroma vračanje premoženja razlaščenecv potekal prepočasi, so v svojih letnih poročilih omenjali tudi v uradu Varuha človekovih pravic republike Slovenije. Tako so v letnem poročilu za leto 2001 zapisali: »Združenje lastnikov razlaščenega premoženja opozarja na nesprejemljivost spreminjanja Zakona o denacionalizaciji med njegovim izvajanjem, slabšanje položaja lastnikov z nekaterimi drugimi zakoni, neupravičeno omejevanje lastnine nekaterih upravičenecv (lastniki denacionaliziranih stanovanj, poslovnih prostorov in gozdov), dejstvo, da država doslej še ni prevzela jamstva za obveznice, ki jih dobijo lastniki za premoženje, ki ni vrnjeno v naravi, spremembo pri vračanju stavbnih zemljišč, ki so bila lastnikom vzeta iz uporabe po letu 1963, moralne diskvalifikacije upravičenecv, sporno ugotavljanje državljanstva nekaterih upravičenecv, drugo neustrezno ravnanje upravnih in pravosodnih organov in nepreglednost vladnih poročil o uresničevanju zakona; izražajo željo oziroma pozivajo mednarodne institucije, da vzpostavijo neposreden nadzor nad izvajanjem denacionalizacije.«⁵⁶ Dolgotrajnost postopkov je bila tudi posledica pogostega vsebinskega nestrinjanja z zakonodajnimi rešitvami. Že ob izdaji zakona so nekateri opozorili, da je glavna pomanjkljivost zakona, da denacionalizacije ni v zadostni meri povezal z lastninskim preoblikovanjem. To vsebinsko nestrinjanje je povzročalo, da so upravni organi in sodišča (Upravno sodišče RS in Vrhovno sodišče RS v upravnem sporu⁵⁷) sprejemali

⁵³ ULt RS, 65-3015, 25. 9. 1998.

⁵⁴ Združenje lastnikov razlaščenega premoženja Slovenije. Dostopno na: <http://www.zlrp-zdruzenje.si/new14.html> (09. 11. 2009).

⁵⁵ Pirc, Hitra rešitev s specialnimi efekti, str. 26-27.

⁵⁶ Letno poročilo za leto 2001. Urad Varuha človekovih pravic Republike Slovenije. Dostopno na: <http://www.varuh-rs.si/publikacije-gradiva-izjave/letna-porocila/letno-porocilo-2001/2-obravnavana-problematika/26-upravne-zadeve/264-denacionalizacija/> (09. 11. 2009).

⁵⁷ Ustavno sodišče je na primer leta 2003 odločilo, da najemnikom denacionaliziranih stanovanj ni bila kršena pravica do nastanitve in da niso bili diskriminirani, saj lahko nekdanji imetniki stanovanjske pravice ob sklenitvi najemne pogodbe še naprej ostanejo v stanovanjih za nedoločen čas in z neprofitno najemnino. Vrhovno sodišče je nato leta 2005 spremenilo do tedaj veljavno sodno prakso, ki je priznavala pravico zakonca ali ožjih družinskih članov, da po smrti najemnika ostanejo v neprofitnem najemniškem razmerju. Vrhovno sodišče je odločilo, da lastniki po smrti lastnika pogodb niso več dolžni oddajati stanovanj za neprofitno najemnino njegovi družini. Temu so sledili novi postopki pred Ustavnim sodiščem, ki je konec leta 2009 rabsodilo, da neprofitna najemnina pripada le zakoncu ob smrti najemnika, ne pa tudi ožjim družinskim članom. Feantsa, evropska zveza nevladnih organizacij, je potem, ko se je podrobno seznanila s položajem najemnikov v denacionaliziranih stanovanjih v Sloveniji in s številnimi pritožbami najemnikov, avgusta 2008 na Evropsko sodišče vložila kolektivno pritožbo. Evropski odbor za socialne pravice pri Svetu Evrope je ugotovil, da so reforme Slovenije na področju stanovanjske politike postavile najemnike stanovanj, ki so bila povrnjena nekdanjim zasebnim lastnikom, v negotov položaj, kar je v nasprotju z revidirano evropsko socialno listino. Kršene so pravica do nastanitve, pravica do varstva družine in prepoved diskriminacije (podrobneje je o tem pisal

pogosto stališča, ki denacionalizaciji niso bila naklonjena. V sporočilu za javnost, ki se je nanašalo na sklepe, ki jih je sprejela Vlada Republike Slovenije na 63. seji, 2. marca 2006, in ki ga je izdal Urad Vlade Republike Slovenije za informiranje, so zapisali: »Vlada RS se je na današnji seji seznanila s potekom reševanja denacionalizacije v RS in sprejela sklepe za pospešitev postopkov denacionalizacije.« Z namenom pospešiti reševanje denacionalizacijskih zahtevkov je vlada sprejela še naslednji sklep: »Vlada RS nalaga vsem udeležnim organom (upravne enote, ministrstva, ki na prvi in drugi stopnji rešujejo postopke denacionalizacije, Geodetska uprava Republike Slovenije, Sklad kmetijskih zemljišč in gozdov Republike Slovenije, Državno pravobranilstvo, Slovenska odškodninska družba), da pospešijo delo na denacionalizaciji in da denacionalizacijske postopke rešujejo prednostno.« Omenjeno sporočilo potrjuje dejstvo, da je proces denacionalizacije potekal prepočasno in da se je zavlekel še krepko v čas po formalnem zaključku tranzicije.⁵⁸ O tem priča tudi intervju iz julija 2007 s takratnim pravosodnim ministrom. Lovro Šturm je takrat na vprašanje glede stanja denacionalizacije odgovoril, da je bilo na dan 31. marca 2007 od uveljavitve Zakona o denacionalizaciji pravomočno zaključenih 94,9 odstotka denacionalizacijskih zadev in da na upravnih enotah ostaja nerešenih še 1105 zahtevkov.⁵⁹ Po ministrovem mnenju so v skladu z Zakonom o denacionalizaciji odločala o denacionalizacijskih zahtevkih poleg upravnih enot tudi okrajna sodišča v nepravdnih postopkih, kjer je šlo za tiste zadeve, v katerih je premoženje prešlo v državno last na podlagi pravnega posla, sklenjenega zaradi grožnje, sile ali zvižaje državnega organa ali predstavnika oblasti, kar je določeno v 5. členu Zakona o denacionalizaciji. Šturm je še navedel podatek, da je bilo pri okrajnih sodiščih od uveljavitve zakona do 30. septembra 2006 vloženi skupaj 2804 zadev. Pravomočno zaključenih je bilo že 2334 zadev, kar je glede na vložene zahteve predstavljalo 92,3-odstotni delež. Na okrajnih sodiščih je ostalo nerešenih še 147 zadev, poleg tega se je v nepravdnem postopku odločalo na podlagi Zakona o izvrševanju kazenskih sankcij o vrnitvi premoženja, ki je bilo zaplenjeno z obsodilno kazensko sodbo. »Vse naše aktivnosti so usmerjene v to, da se denacionalizacija čim prej zaključi,« je še dodal Šturm.⁶⁰ Vlada pod vodstvom Janeza Janše v obdobju 2004-2008 si je še posebej prizadevala, da bi se proces denacionalizacije čim prej končal. Tako je Državni zbor Republike Slovenije na 36. redni seji, dne 26. februarja 2008, sprejel nov Zakon o zaključku postopkov

Matjaž Albreht v članku z naslovom Slovenija krši evropsko socialno listino, ki je izšel v Sobotni prilogi Dela 6. februarja 2010).

⁵⁸ Sporočilo za javnost o sklepih, ki jih je Vlada RS sprejela na 63. seji, 2. 3. 2006. Urad Vlade Republike Slovenije za informiranje, Ljubljana 2006. Dostopno na: [http://193.2.236.95/dato3.nsf/OC/060302163630A/\\$file/sevl63.doc](http://193.2.236.95/dato3.nsf/OC/060302163630A/$file/sevl63.doc) (10. 11. 2009).

⁵⁹ Zakon o denacionalizaciji je predvidel, da bodo vsi vloženi zahtevki in postopki na prvi stopnji končani v enem letu. Ob sprejemu zakona o denacionalizaciji leta 1991 je bilo prav tako predvideno, da bo vrnjenega za štiri milijarde nemških mark oziroma dve milijardi evrov premoženja, po podatkih iz začetka leta 2007 pa je že bilo jasno, da bodo stroški precej, morda celo dvakrat, višji. Po podatkih Ministrstva za pravosodje je bilo do konca marca leta 2007 v naravi vrnjenih za milijardo 881 milijonov evrov zemljišč, gozdov, stavb in premoženja. Kjer vrnitev ni bila mogoča v naravi, so imeli upravičenci pravico do odškodnine v obliki obveznic in 6-odstotnih obresti. Slovenska odškodninska družba je do spomladi 2007 izplačala več kot 400 milijonov evrov, do konca postopka pa naj bi izplačala še 1,3 milijarde evrov.

⁶⁰ Vlada je dolžna nadzorovati tajno službo. - Intervju z ministrom Lovrom Šturmom. Spletna Demokracija: www.mp.gov.si/.../2007_07_12_intervju_ministra_Demokracija.pdf (15. 7. 2007).

vračanja podržavljenega premoženja,⁶¹ a je nato Državni svet Republike Slovenije v začetku marca 2008 na zakon sprejel odločilni veto. Državni svetniki so bili prepričani, da bi se z zakonom »sililo odločevalce k hitremu in zato nekakovostnemu odločanju«. Po njihovem mnenju bi se z zakonom ustvarjale nove pravice, širil krog upravičencev iz tujine in uvajale nova pravna sredstva izredne obnove že končanih postopkov.⁶² Po izglasovanem vetu so stranke SDS, NSi in SLS izrazile nestrinjanje s svetniki, medtem ko so tedanje opozicijske stranke in DeSUS veto pozdravile.

Dolgotrajni postopki so seveda poleg osebnih krivic povzročali škodo gospodarstvu samemu. Materialna škoda je nastajala iz več razlogov. S premoženjem, ki je bil predmet postopkov denacionalizacije, ni nihče gospodaril kot dober gospodar. Nepremičnin ni nihče vzdrževal tako, kot bi bilo to potrebno. Teh nepremičnin tudi v gospodarskem smislu ni bilo mogoče izkoriščati za njihov gospodarski namen (na primer za opravljanje gospodarske dejavnosti), saj jih ni bilo dovoljeno modernizirati. Tudi pravni promet s temi nepremičninami ni bil mogoč, saj ga je izrecno prepovedoval 88. člen ZDen-a. Poleg tega pa se je tudi iz razloga, da bi pospešili denacionalizacijo, dosledno uveljavila sodna praksa, ki je priznavala upravičencem do denacionalizacije odškodnino zaradi nemožnosti izkoriščanja podržavljenega premoženja od uveljavitve ZDen-a do pravnomočne vrnitve podržavljenega premoženja.

Še na eno pravno-politično vprašanje je vredno opozoriti, in sicer ko se je vračalo premoženje bivših podjetij, pa tudi v postopkih vračanja gozdov, so skušali zavezanci ali najemniki gozdov prikazati, da gre za konflikt individualnih interesov upravičencev za denacionalizacijo z javnim interesom zagotavljanja pogojev za delovanje gospodarskih družb, ki zaposlujejo in dajejo kruh številnim delavcem. V resnici pa je šlo za konflikt z interesi novih lastnikov gospodarskih družb, ki so hoteli obdržati čim več premoženja, katerega vrnitev so zahtevali upravičenci do denacionalizacije, breme za izplačilo odškodnine za v naravi nevrnjeno premoženje pa prevaliti na Odškodninski sklad, torej na vso družbo.⁶³

Sklep

Privatizacija je, tako politiki in gospodarstvu kot vsem državljanom, povzročala največ preglavic in težav. A tu ne gre za slovensko posebnost, podobno se je namreč izkazalo tudi v ostalih postsocialističnih državah. Privatizacija družbene lastnine je bil proces, ki se je državljanov najbolj dotaknil, zakonsko pa je potekala v nekaj korakih. Jeseni 1991 sta bila sprejeta zakona, ki sta se nanašala na privatizacijo stanovanj in denacionalizacijo, novembra 1992 pa je bil sprejet še Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij. Temeljno načelo privatizacije stanovanj in stanovanjskih hiš je bilo izenačenje pravice do nakupa stanovanja za vse tiste občane, ki so bili na dan uveljavitve stanovanjskega zakona imetniki stanovanjske pravice. Večjo težavo je povzročala denacionalizacija (oziroma izvajanje

⁶¹ Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije. Dostopno na: <http://www.mp.gov.si/nc/si/splosno/cns/novica/article/11999/5696/> (10. 9. 2010).

⁶² Državni svet Republike Slovenije. Dostopno na: <http://www.ds-rs.si/?q=node/411> (10. 9. 2010).

⁶³ Predlog zakona o zaključku postopkov vračanja podržavljenega premoženja, 26. 3. 2007. Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije, Ljubljana 2007.

slednje), ki je bila pogosto predmet polemik in različnih obtoževanj, predvsem s strani razlaščenec, organiziranih v Združenju lastnikov razlaščenega premoženja Slovenije. Po njihovem mnenju je vračanje podržavljenega premoženja potekalo prepočasi. Nekdanjim lastnikom ali njihovim dedičem je bilo odvzeto premoženje vrnjeno »v naravi«, če to ni bilo mogoče, pa z odškodnino. Vračanje lastnine »v naravi« je že ob sprejemanju zakona povzročalo največ vroče krvi, še več pa potem v praksi. Konec marca leta 2007 je bilo na nacionalni ravni pravnomočno zaključenih 94,9 odstotka denacionalizacijskih vlog oziroma zadev. Privatizacija stanovanj in denacionalizacija sta imeli oziroma bi morali imeti za cilj definiranje lastništva in popravilo krivic, pogosto pa se je zgodilo nasprotno. Zakonodaja v obliki, kot je bila sprejeta, je mnogim povzročila nove krivice. Izpostavimo samo primer vračanja stanovanj v naravi tudi v primeru zasedenosti le-teh z imetniki stanovanjske pravice, za katerega se je med vsemi tranzicijskimi državami odločila le Slovenija. Mnogim se je dogajala velika krivica in izkoriščanje s strani novih lastnikov, država pa je storila bore malo in nadaljevala s pisanjem zakonov, ki niso onemogočili številnih malverzacij. Za privatizacijsko zakonodajo velja podobna ocena kot za celotno gospodarsko tranzicijo, in sicer da je šlo za izjemno zahteven in kompleksen proces, ki ga ni mogoče izpeljati v popolnosti ciljno in načrtno, saj se v praksi stvari pogosto obrnejo drugače, kot so zastavljene in mišljene.

Aleksander Lorenčič

TRANSFORMING THE SOCIALLY-OWNED INTO PRIVATE PROPERTY: PRIVATISATION
OF APARTMENTS AND DENATIONALISATION

S u m m a r y

The privatisation of socially-owned property as one of the foundations of the socialist self-management system has caused great problems for the politics as well as the economy and all (individual) citizens. The privatisation of socially-owned property was a process that had a profound effect on the citizens, and it was not just a Slovenian peculiarity. Similar processes were also carried out in other post-socialist countries. Legally, the privatisation process took place in several steps. In the autumn of 1991 the legislation about the privatisation of the apartments and denationalisation (the reinstatement of what had been expropriated after World War II) was adopted, and in November 1992 the Ownership Transformation of Companies Act was also passed. The basic principle of privatising the apartments and residential houses was to equalise the right to the purchase of the apartment for all the citizens who had housing rights on the day when the legislation on housing came into force. Denationalisation or its realisation was more problematic, since it was frequently the subject of debates and various accusations, especially by the former owners, organised in the Slovenian Association of Former Owners of Expropriated Property. In their opinion the reinstatement of the nationalised property was too slow. The former owners or their inheritors received the expropriated property »in kind«, and if this was not possible, they received compensation. The reinstatement of property »in kind« caused much tension already during the adoption of the legislation, and this became even worse when the legislation was put into practice. Until the end of March 2007, 94.9 percent of denationalisation applications or issues have been finalised at the national level. The goal of the privatisation of apartments and denationalisation was or should have been to define the ownership and redress the injustices, but frequently the opposite happened. The legislation in the form as it was adopted resulted in many new injustices. Many people were wronged and exploited by the new owners, and the state failed to respond properly and proceeded with the adoption of new legislation, which did not prevent numerous cases of corruption. A similar evaluation holds true of the privatisation legislation as of the whole economic transition in general: it was an extremely demanding and complex process, which could not be carried out perfectly according to the plan, since in practice things often turn out differently as foreseen and intended.

1.01
Prejeto 21. 9. 2010

UDK 316.7-054.72(=163.6) (71)"1989"

Urška Sterle*

K identiteti slovenskih priseljencev in njihovih potomcev v Kanadi

IZVLEČEK

Rdeča nit prispevka je razmišljanje o identiteti, ki ga avtorica podkrepi z empiričnimi podatki iz zgodovine kanadskih Slovencev. Posebej se prispevek nanaša na istovetenje kanadskih Slovencev in njihovih potomcev s slovenstvom, katerega neprestano izgrajevanje je dobro razvidno skozi časovno dinamiko. Opazovanje istovetenja s slovenstvom se ne ustavlja le pri deklarativnem nivoju, ampak se dotakne tudi simbolne ravni kot so jezik in drugi elementi materialne in duhovne kulture. Snov za raziskavo je črpana iz arhivskih in deloma časopisnih virov, ki so dostopni v Sloveniji, iz relevantne strokovne literature in pričevanj nekaterih kanadskih Slovencev in potomcev priseljencev v Kanadi.

Ključne besede: Kanada, Slovenija, 20. stoletje, migracije, kanadski Slovenci, identiteta

ABSTRACT

TOWARD IDENTITY OF SLOVENE IMMIGRANTS IN CANADA AND THEIRS DESCENDANTS

The main thread of the contribution is a reflection on identity, which is supported by empirical data from the history of Canadian Slovenians. The article refers especially to the self-identification of Canadian Slovenians as Slovenians, the continuous construction of which is readily observable through a temporal perspective. The examination of this self-identification does not stop at the declarative level, but also touches upon symbolic aspects such as language and other elements of material and non-material culture. Research materials are taken from archival and partly also newspaper sources available in Slovenia, relevant scientific literature, and interviews with Canadian Slovenians and their descendants in Canada.

Key words: Canada, Slovenia, 20th century, migrations, Canadian Slovenians, identity

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: ursulus@yahoo.com

Uvod

Narodna identiteta je spričo svoje duhovne dimenzije - pa tudi zaradi nenehnega kulturno-civilizacijskega preobražanja »pokrajni rojstva« - izrazito dinamičen pojav. Statične morejo biti samo (stereotipne) predstave o njej. Nespreminjanje gotovo ne zagotavlja istovetnosti v času, ki z vsakim trenutkom menjuje perspektivo (z možnostjo relacijske distance vsaj dopolnjuje poprejšnje poglede in odpira prostor za refleksije o njih). Negibnost ni znamenje trdnosti, temveč omrtvičenosti.¹

Koncept identitete je predmet številnih družboslovnih in humanističnih razprav, ki so od srede osemdesetih, še bolj intenzivno pa od začetka devetdesetih let v slovenskem prostoru doživele silovit razmah in veliko pozornosti, z največjim poudarkom na nacionalni identiteti.² Povečano zanimanje za identiteto na Slovenskem časovno sovпада s tedanjimi korenitimi družbenopolitičnimi spremembami. Veže se ne le na razpad Jugoslavije in vzpostavljanje »nacionalnih« držav v njenem nekdanjem okviru, ampak tudi na vzporedne politične spremembe v Evropi (zlasti na njenem vzhodnem delu), kar je sprožilo porast novih nacionalno (tudi regionalno; naj omenim obujeni koncept Srednje Evrope, ki se je pojavil ob padcu berlinskega zidu) obeleženih institucij in spremenilo vsebine dominantnih političnih idej, kar je tako v Sloveniji kot drugod po Evropi zaznamovalo tudi akademsko pozornost.

Značilno je, da se v kriznih in prelomnih zgodovinskih obdobjih, ko se razdirajo stari in ustvarjajo novi politični okviri, pospešuje iskanje in utrjevanje novih (nacionalnih) identitet. V procesu širjenja (razpečevanja) nacionalno osrediščenih ideologij sodeluje večina družbenih segmentov, ki množično nagovarjajo ljudstvo. V 20. stoletju (obeleženo z demokratizacijo), ki je bilo priča temeljitim - zlasti tehnološko in idejno pogojenim - družbenopolitičnim spremembam, je postal pomembna tarča najrazličnejših nagovorov vsak posameznik.

Nadzor nad identifikacijo posameznikov je menda eno od najmočnejših področij vpliva, ki ga izvaja družba, sestavljena iz različnih skupin, ki se med seboj borijo za prevlado.³ Ljudi se je v zgodovini vseskozi nagovarjalo, da se identificirajo bodisi kot pogumni borci, verni kristjani, zavedni pripadniki naroda, požrtvovalne matere, pridni delavci, potrošniki ipd., odvisno pač od aktualnih družbenih potreb. Etnična ali tudi narodna identiteta (predmet te obravnave) je samo ena od pojavnih oblik identitete, ki je po svoji naravi kolektivna, a danes hkrati ena najbolj splošno sprejetih. Identifikacija z narodom je v dobi nacionalizma postala odločilna oblika družbene zavesti in nacionalnih idej. Eric Hobsbawm nacionalne identitete ni brez razloga označil za pomembno orodje nadzora in usmerjanja družbe s strani oblastnih elit.⁴ Za nacionalnimi ideologijami, ki so temelj za uspešno utrjevanje nacionalne identitete, stoji tako družboslovni kot humanistični znanstveni aparat, v okviru katerih ima zgodovinopisje izjemno

1 Igor Grdina: Poti v zgodovino : tri razprave (z dodatkom). Šentjur 2003, str. 69-70.

2 Ugotovitev temelji na kronološkem pregledu slovenske bibliografije v sistemu COBISS na ključno besedo identiteta.

3 Leo Eitinger, David Schwarz: Strangers in the World. Bern/Stuttgart/Vienna 1981 (dalje Eitinger, Schwarz, Strangers in the World), str. 47.

4 Eric Hobsbawm: Introduction : Inventing Traditions. V: The Invention of Tradition. Cambridge 1983, str. 1-14.

mesto; nacionalistični argumenti se najuspešneje izvajajo prav skozi zgodovinske dimenzije, zgodovinopisje pa nudi za tvorjenje nacionalističnih diskurzov izjemne mobilizacijske in legitimacijske prvine.⁵ Raba nacionalnega diskurza slovenskega prostora ni zaobšla. Kljub temu (ali prav zato) se definicije etnične, narodne in nacionalne identitete, kot se uporabljajo v slovenskem zgodovinopisju, doslej še niso znašle na skupni točki.

Kaj sploh je identiteta? Identiteta je večplasten in spremenljiv izraz odnosa, ki ga ima vsak posameznik do sebe in okolja, v katerem deluje; nase veže norme, vrednote, simbole, ki jih vsakdo poveže v edinstven sistem. Je pojav, ki ni enkratno ne statičen in ne stabilen, ampak je »fluktuirajoč, premakljiv, nestalen in prilagodljiv«.⁶ Ker je identiteto zaradi svoje »amebaste« narave težko definirati in poenotiti, je nemara vredno več pozornosti kot definiciji pojma posvetiti razumevanju njene izgradnje. Gre pravzaprav za proces, ki se med posameznikom in družbo v dialektičnem razmerju izgrajuje od človekovega rojstva do smrti.⁷ Konceptualno gledano, obstajajo v slovenskem zgodovinopisju le maloštevilna dela, za katera je identificiranje s slovenstvom dinamično in tvori preseke z drugimi istovetenji. Še manj je takih, ki se ukvarjajo s simbolnimi elementi identitete kot njenimi sestavnimi prvinami; prav te vidike želim izpostaviti s primerom Slovencev v Kanadi.

Slovenski Kanadčani ali kanadski Slovenci?

Posebna pozornost velja terminološki označitvi za obravnavano skupnost. So to slovenski izseljenci v Kanadi, slovenski priseljenci v Kanado, kanadski Slovenci, slovenski Kanadčani, Slovenci v Kanadi ali člani slovenske skupnosti v Kanadi? Poenotenje terminologije se mi je s tega stališča pravzaprav zdelo nekakšno nasilno dejanje nad raznovrstnimi možnostmi identifikacij omenjene skupine. Že v strokovni literaturi sem v izrazju odkrila precejšnja odstopanja, poleg tega pa se močno razlikujejo tudi samoopredelitve ljudi, s katerimi sem bila v stikih. Vsi zgoraj naštetih izrazi - in se kak bi se našel - se pravzaprav nanašajo na isto zamišljeno skupino ljudi, izražajo pa različne zorne kote in tudi različna razmerja pri identifikaciji; s stališča kanadske družbe so Slovenci v Kanadi priseljenci, medtem ko so z vidika slovenskega okolja isti ljudje izseljenci; eni se izrekajo za Kanadčane s slovenskimi koreninami, drugi za Slovence s kanadskim državljanstvom - in tu se paleta izbir še ne konča.

U: Kako pa se vi doživljate? ... Kaj je vaša narodnost? Za kaj se imate? Kanadčan, Slovenec, kanadski Slovenec?

V: Slovenski Slovenec ... Ne morem biti kanadski ... kako?

U: Prav Slovenec?

V: Ja ... Slabo? No, jaz se tako počutim ... pravzaprav ...⁸

⁵ László Vörös: Analitická historiografia a národné dejiny : sociálne reprezentácie Slovákov v uhorsko-madžarskej nacionalistickom diskurze v období prvej svetovej vojny. Dizertačná práca. Bratislava 2009.

⁶ Stanislav Južnič: Identiteta. Ljubljana 1993 (dalje Južnič, Identiteta), str. 132.

⁷ Del, ki skušajo definirati in problematizirati identiteto, je veliko, avtorica sem si pomagala z naslednjimi: Južnič, Identiteta; Marina Lukšič - Hacin: Ko tujina postane dom - resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih. Ljubljana 1995.

⁸ V pogovoru z gospodom Valdijem.

Slovenska skupnost v Kanadi, vpeta med sedanostjo v multikulturni kanadski družbi in preteklostjo v slovenskem okolju, je zaradi relativne maloštevilnosti v tej prostrani in raznoliki severnoameriški državi na prvi pogled obsojena na asimilacijo. A vendar terenske izkušnje kažejo na to, da tako enoumne trditve vendarle ne vzdržijo in da je strategija ohranjanja kulturne dediščine ali pa vsaj zavedanja o slovenskem izvoru izjemno raznolika. V času, ko imajo priseljenci v Kanadi že vnuke in pravnuke, se nekateri izmed slednjih podajajo v raziskovanje korenin svojih staršev, starih staršev. Marsikdo od polnopravnih članov kanadske družbe, ki ima slovenske prednike, se čuti vsaj nekoliko Slovenca. V Kanadi, kjer ima vsakdo priseljeniško poreklo in kjer je stopnja etnične hibridizacije izjemna, je umevno, da so njeni prebivalci pozorni tudi na polovično, četrtinsko, osminko pripadnost določeni (etnični) skupnosti.

Občutenje slovenskosti med kanadskimi Slovenci pride do izraza predvsem v navezavi na družino, jezik, administrativne značilnosti (dvojno državljanstvo, način zapisa imena) in identifikacijske prvine simbolne narave (zlasti hrana, glasba, pesmi in zgodbe, ples, šport idr.), ki pa so v veliki meri dediščina družinske tradicije. Kazalo se je in še se kaže v obiskovanju Slovenije, finančni pomoči ob finančnih katastrofah in vojni, spremljanju dogajanja v njej prek radia in interneta. Veliko Kanadčanov slovenskega porekla - pa ne le v Kanadi - pogosto izpostavlja, reprezentira občutje slovenskosti bolj intenzivno, kot ga izražamo mi, Slovenci v Sloveniji, pri tem pa uporabljajo različne simbole slovenstva (Triglav, Bled, lipa, kozolec, narodna noša, harmonika ipd.) - tako na kolektivni kot na individualni ravni. Pri tem so priseljenci v občutenju navadno intenzivnejši od svojih potomcev, čeprav ni nujno, da z generacijami interes za slovensko povsem upade.

Podoba izseljencev o domovini pogosto ostane zamrznjena v spomine nanjo iz časa njihove izselitve; takšne izseljence navadno motijo posledice določenih družbenih procesov (modernizacija, imigracija) v Sloveniji, ki v njihovo izvorno deželo vnašajo zanje nedomačne prvine; kot negativno posledico so nekateri moji sogovorniki izpostavljali zlasti spremembo pogovornega jezika pri mlajših generacijah, ki v vsakdanji komunikaciji uporabljajo veliko neslovenskih izrazov. Podoba o domovini se meša tudi z okoljem dežele priselitve in vsa občutenja o slovenskosti je nujno treba upoštevati v tem kontekstu. Na tem mestu bi izpostavila zlasti vrednotenje političnega razvoja na Slovenskem, ki se je v mnogih pogledih približalo vrednotenju kanadske javnosti ter materialne in duhovne kulture.

Skozi oči političnih sprememb - kolektivno zaznana nihanja v istovetenju

Dinamičnost in elastičnost pojmovnih vsebin, nanašajočih se na slovenstvo, je najlažje opazovati v kontekstu političnih realnosti in korenitih sprememb, ki so jih državne tvorbe, vsebujoče slovenske etnične elemente, doživljale v času vzpona nacionalnih doktrin v 19. in 20. stoletju. Do ustanovitve samostojne države so bili Slovenci poskriti v različnih nacionalnih državah in kot taki neprepoznavni na svetovnem političnem zemljevidu; pogosto so bili všteti kar med Slovane, Jugoslovane, Balkance, Vzhodnoevropejce ali Srednjeevropejce. Večkulturna, zlasti večjezikovna realnost vseh političnih ozemelj, v katerih so živeli Slovenci, je vnašala v razumevanje etničnosti precej zmede in ambivalenc; to se je zrcalilo ne le med Slovenci na Slovenskem, ampak tudi med slovenskimi izseljenci v diaspori. Do

prve svetovne vojne so bili del avstrijskega, pa tudi italijanskega in ogrskega kraljestva ter evidentirani kot Avstrijci, Italijani in Madžari, »v kolikor ni bilo opredeljeno drugače«. ⁹ Razumljeni (in navadno tudi izjavljajoči se) pretežno kot Avstrijci so bili nekateri Slovenci v času prve svetovne vojne avtomatično deležni represivnih ukrepov kanadske vlade, kar se je dogajalo tudi drugim priseljskim skupnostim iz habsburške monarhije, s katero je bila Kanada v vojni. ¹⁰

Na kolektivni ravni najbolj zanimiv vpogled v spreminjanje identitet ponujajo obdobja, ki beležijo krizne dogodke, zlasti radikalne politične preobrate. Med politične mejnike v naši polpretekli zgodovini lahko štejemo vzpostavitev Kraljevine SHS/Jugoslavije, Federativne ljudske republike Jugoslavije/Socialistične federativne republike Jugoslavije, smrt njenega predsednika Josipa Broza - Tita in osamosvojitve Slovenije. Za spremljanje identifikacijskih občutenj med slovensko diasporo v Kanadi velja spremljati zlasti povojno obdobje, saj šele za zadnja desetletja obstaja zadostna količina relevantnega arhivskega gradiva. Vseskozi so se interpretacije političnih dogodkov v Sloveniji bolj ali manj eksplicitno pojavljale tudi med kanadskimi Slovenci, nekaj znakov tega je razvidnih zlasti iz društvenega delovanja. Vsi ti dogodki niso imeli enoznačnih interpretacij, prav nasprotno, le-te so se kazale na številnih nivojih in so imele različne naboje.

Druga svetovna vojna je z nepredstavljenimi grozotami, zlasti po vojaškem in političnem zlomu Kraljevine Jugoslavije, med kanadskimi Slovenci/Slovenci v Kanadi sprožila sovražno čutenje do fašizma in nacizma. Ko je v boju proti okupatorju avantgardno vlogo odločno prevzela Osvobodilna fronta, je ta požela večino njihovih simpatij. Vpetost OF Slovenskega naroda v jugoslovanski okvir je upravičevala kontinuiteto predvojne politične povezave, kar se je zrcalilo tudi v Kanadi; kot vrhovni organ diasporinega odpora proti okupatorjem se je izoblikovala Zveza kanadskih Slovencev in se vključila v Zvezo kanadskih Južnih Slovanov, ki je bila povezana z jugoslovanskimi odporniškim gibanjem. V prvih letih po vojni se je položaj nekoliko spremenil: številni (tudi slovenski) pristaši Zveze so odšli v Jugoslavijo, Kanada pa je sprejela migrante, ki so v veliki meri nasprotovali režimu v Jugoslaviji - iz njihovih vrst se je kasneje izoblikovalo jedro prizadevanj za samostojno Slovenijo. Svoje je prispevala tudi kanadska javna sfera: ta je bila do komunizma in njegovih različic negativno nastrojena. Že med vojno je bila do komunistov precej zadržana, v času hladne vojne pa se je ta zadržanost stopnjevala. V prvih desetletjih po vojni je politično-ideološki razkol zaznamoval tudi društveno življenje kanadskih Slovencev. Iz arhivskega gradiva izhajajo raznovrstni in dinamični odnosi do jugoslovanske države in položaja Slovencev v njej.

Dinamiko nacionalnega čutenja s pomočjo kanadskih statističnih podatkov je za dobo pred začetkom sedemdesetih let 20. stoletja nemogoče zasledovati. V popisih prebivalstva, ki so bili v Kanadi od leta 1956 izvajani na vsakih pet let, so bili priseljenci načeloma kategorizirani glede na državo rojstva, s čimer so tako raznolike etnične skupine kot nacionalne manjšine ostajale nevidne. Kanada je šele leta 1971 začela popisovati jugoslovanske priseljence po etnični pripadnosti, neopredeljeni pa so bili avtomatično uvrščeni med Jugoslovane. Prelomen trenutek spre-

⁹ V izvorniku: »If not otherwise specified.«

¹⁰ Elizabeth Pavlič: Slovenci v Vancouverju. V: Slovenski izseljenski koledar 1974, str. 272-273; prim. Franz A. J. Szabo: Introduction. V: A History of Austrian Migration to Canada. Ottawa 1996, str. 7.

minjanja pripadnosti je leta 1980 povzročila Titova smrt. Glede na javnomnenjske raziskave je ta dogodek začasno utrdil in celo povečal jugoslovansko čutenje v Jugoslaviji, podoben trend pa je bil opazen tudi v kanadski diaspori.¹¹ V popisu prebivalstva Kanade se je, denimo, delež ljudi v letu 1981, ki so se opredelili kot Jugoslovani, glede na leto 1976 očitno povečal.¹² Čeprav so popisi prebivalstva slab pretvornik za etnično čutenje, so trendi povedni.

Ob smrti karizmatičnega državnika so nekatera slovenska društva iz Toronta, Hamiltona, St. Catharines in Kitchenerja na pobudo torontske Kanadsko-slovenske skupine za kulturne izmenjave priredila spominsko slovesnost, ki je v sredo zvečer, 14. maja 1980, potekala v restavraciji na ladji »Jadran« v lasti poslovneža slovenskega rodu Johna Letnika. Komemoracije, ki jih je v čast Titovemu spominu in delu organiziral kljub grožnjam, so privabile okoli tisoč ljudi. Jugoslovanski konzul Dimitrij Grčar je s tem v zvezi pripomnil: *»Značaj komemoracije povodom smrti PR [predsednika Tita] bio je baš u tome, što je imala medjudruštveni kakakter, što se prvi put dogodilo u historiji slovenačkog iseljeničtva da se jednoj ovakvoj iniciativi pridruže i druga društva iz šireg područja Toronta koja do tada nikada nisu manifestirala privrženost SFRJ.»*¹³

Z razvojem dogodkov v poznih osemdesetih letih, ko je večji del slovenske politične in kulturne elite zaznal ogroženost narodne substance in ko so se sprožili vzgibi za odcepitev, ki so dobili široko ljudsko podporo, je identificiranje z jugoslovanstvom postalo celo nezaželeno. Podobno ozračje se je razvijalo v Kanadi; postopoma, predvsem pa ob vojaških spopadih na Slovenskem in z vzpostavitvijo Slovenije na svetovnem političnem zemljevidu, je med slovenskimi priseljenci v Kanadi prevladala proslovenska usmeritev. Hkratno s tem je prihajalo do omalovaževanja statusa Slovenije kot nekdanjega »republiškega priveska« v »diktatorski« jugoslovanski državi. Zaradi agresije JLA na Slovenijo in Hrvaško se je v tistem času povečala solidarnost in povezanost kanadskih Slovencev ne le s Slovenci v domovini, ampak tudi s kanadskimi Hrvati; slovenska in hrvaška skupnost sta v Kanadi skupaj nastopali v demonstracijah za priznanje novih držav, ki so se odvijale po vseh večjih kanadskih mestih. Srbi so bili pogosto razumljeni kot agresorji, sovražniki, Jugoslavijo pa se je pogosto enačilo s Srbijo. Ostrina in naglost dogodkov, pa tudi elementi krivičnosti, žrtve, ki so bili medijsko posredovani slovenskim priseljencem v Kanadi, so med slovenskimi izseljenci sprožili množično naklonjenost samostojni slovenski državi. Proces spreminjanja se da opaziti tudi iz časopisja, namenjenega slovenskemu izseljenstvu; *Rodna Gruda* in *Slovenski izseljenski koledar* sta že sredi osemdesetih let začela objavljati vsebine, ki so povičevale slovenske kulturne posebnosti, narodotvorno mitologijo, vojaško odloč-

¹¹ Statistične podatke o številu Jugoslovanov oziroma o številu pripadnikov različnih jugoslovanskih narodnosti hrani Arhiv Slovenske izseljenske matice (SIM); Dr. Vladislav Tomovič je leta 1976 v referatu na simpoziju Izseljenstvo narodov in narodnosti Jugoslavije in vzajemne povezanosti z njim v Zagrebu iz popisa leta 1971 izluščil naslednje podatke: opredeljenih Jugoslovanov je bilo 67.295, Hrvatov 23.300, Srbov 6975 in Slovencev 7305. Leta 1981 je kanadski popis (»based on 20% data«) naštel 6395 Slovencev, Hrvatov 34.765, Srbov 8600, Jugoslovanov 64.835 in Makedoncev 10.045. Slovenska država je leta 1991 posredovala podatke za leto 1986 in naštel 8120 Slovencev, 44.170 Hrvatov, 12.970 Srbov in 84.575 Jugoslovanov.

¹² Delo, 30. 3. 1991, O problemih ljudskega štetja; Slovenska država, april/maj 1991, št. 4-6, str. 2, Zavednost Slovencev in ljudsko štetje v Kanadi.

¹³ Poročilo konzula Dimitrija Grčarja, Aktivnosti pojedinih slovenačkih organizacija i društva (str. 9). - Arhiv SIM, šk. Kanada 4.

nost in gospodarsko samozadostnost; izstopajo, denimo, tematika Venetov, ustoličevanja karantanskih vojvod, osebnost Rudolfa Maistra, Krekov sistem zavarovalnic in posojilnic ipd. Glede na to, da so bili v osemdesetih letih med najbolj številčnimi naročniki *Rodne Grude* prav Slovenci iz Kanade,¹⁴ idejni vpliv omenjenih časopisov nanje ne sme biti zanemarjen. Podrobnejša analiza vsebine teh člankov bi bila nesporno povedna, vendar bi preseгла začrtan obseg tega prispevka.

Odzivi na junijska dogajanja v Sloveniji leta 1991 so imeli močne čustvene naboje; dogajali so se verbalni napadi na posameznike, ki so se še vedno imeli Jugoslavijo za svojo domovino.¹⁵ V rubriki *Vaša pisma v Rodni grudi* je možno s strani bralcev razbrati pogosto naivno in pristransko poznavanje slovenske zgodovine. Iz nekaterih pisem je razvidna težnja po oddaljitvi od nekdanjega jugoslovanskega prostora. Želja po premiku »iz Balkana v Evropo« je povečala popularnost venetske teorije, ki pa jo je zavrnila večina slovenskih zgodovinarjev kot tudi primerjalnih jezikoslovcev. Po tej avtohtonistični teoriji so Slovenci potomci ljudstva, ki je tod živelo že davno pred priselitvijo južnih Slovanov na jugovzhod Evrope. Teorija, ki se je na podlagi nekaterih arheoloških ostankov izoblikovala že v 19. stoletju, je Slovence postavljala med staroselska ljudstva in jih skušala predstavit kot samobitne v odnosu do južnih Slovanov.

*Ko gledamo dogodke v naši bivši državi, smo pretreseni ob surovosti, nasilju in nepotrebnih žrtvah ter uničevanju ljudskega imetja, naj bo zasebnega ali državnega. Marsikdo zdaj razmišlja o poreklu Slovencev, smo ali nismo Južni Slovani? Tudi sam razmišljam o tem več, kot sem kdajkoli in sem popolnoma prepričan, da nismo Južni Slovani, čeprav nas tja prištevajo, posebno nemški in italijanski zgodovinarji. Seveda so istega mnenja naši, slovenski zgodovinarji, saj tako kot v preteklosti tudi zdaj upoštevajo le to, kar trdijo tujci. [...] Zelo sem hvaležen dr. Jožku Šavliju, ki je z veliko požrtvovalnostjo zbral ogromno teh podatkov in jih uvrstil v knjigo Veneti, naši davni predniki. [...] Izobražujmo se o vsem, kar potrjuje, da smo pradaavno ljudstvo, da smo omikan, nenapadalen narod, dostojen najvišjega priznanja.*¹⁶

Povečanje istovetenja s slovenstvom se je vselej pokazalo tudi ob dogodkih, ki so obeleževali pomembne simbolične prelomnice, značilne za slovenski prostor; med take lahko štejemo naravne katastrofe, različne manifestacije (prazniki, proslave), dogodke politične, religiozne, glasbene, folklorne in športne narave. Pomembno je poudariti, da ta občutja niso fiksna in sama po sebi umevna, ampak je intenziteta trenutkov ali obdobj, ko se kolektivna solidarnost in občutek povezanosti (na etničnem oziroma tudi na katerem drugem nivoju) okrepi, v veliki meri odvisna od zunanjih dražljajev, ki galvanizirajo občutke kolektivnosti, skupinsko identiteto.¹⁷

¹⁴ Gl. seznam naročnikov in donatorjev, ki jih objavlja Rodna gruda.

¹⁵ Gl. pisma: Moja domovina je Jugoslavija (Jože Susič, Duisburg, Nemčija), Rodna gruda, december 1991, str. 2; Za svobodno Slovenijo (S. Pavlič, Toronto, Ont., Kanada), Rodna gruda, februar 1992, str. 2; Kje je moja domovina (Jože Susič, Duisburg, Nemčija), Rodna gruda, junij 1992, str. 2; O patriotizmu (Franc Dvojmoč, Calgary, Alberta, Kanada), Rodna gruda, julij 1992, str. 2.

¹⁶ Kdo smo Slovenci (Anton Škerbinc, Boswell, B. C., Canada), rubrika *Vaša pisma*, Rodna gruda, marec 1993, str. 2.

¹⁷ Rogers Brubaker: *Ethnicity without groups*. Cambridge/London 2006.

Slovenska identiteta ali slovenske identitete?

Kljub že nakazani raznolikosti so bili slovenski izseljenci v Kanadi v medijih in (poljudnih) zgodovinskih sintezah pogosto predstavljeni kot homogen in monoliten objekt. Ta homogenizacija je značilna zlasti za devetdeseta leta, ko je nacionalna zavest zaradi občutka ogroženosti postala trdna in ko so proslovensko čutenje v kanadske javnosti spodbujale tudi slovenske politične elite. Vez izseljencev s Slovenijo se je na formalnem institucionalnem nivoju vzpostavila zlasti z ustanovitvijo Svetovnega slovenskega kongresa oziroma v letu 1990 njenega kanadskega uda: Slovensko-kanadskega kongresa. Tedaj so v imenu izseljencev lahko nastopali zlasti tisti politični elementi, ki prej v Sloveniji niso imeli večjega vpliva - izpostaviti velja vlogo religioznih in komunizmu nasprotnih institucij, torej njihovih predstavnikov in članov. Ti so v javnost vpeljali nekoliko bolj konservativen diskurz, ki je temeljil na katoliških in nacionalnih (slovenskih) čustvih in izpostavljaj predvsem pozitivno podobo slovenske izseljenske skupnosti.

Večina je obdržala svoje religiozne in moralne vrednote: ljubezen do svoje domovine, gostoljubnost, družbeno odgovornost, zlasti do svojih rojakov, bogaboječo naravo, preprostost, poštenost in velikodušnost, spoštovanje do dela, odgovornost do prenašanja vrednot in tradicij, zlasti pa ljubezen do druženja, petja in plesa, kljub težavam, ki so jih izkusili v novi deželi.

Te slovenske lastnosti niso najvidnejši del slovenske identitete. Skrite so v njihovih osebnostih in slovenski priseljenci so glede njih pogosto precej sramežljivi. Vendar pa so ravno te lastnosti naredile slovenske priseljence za dobre delavce, dobre sosede, uspešne poslovneže, spoštovane strokovnjake in predane člane skupnosti. /.../ Njihov uspeh je pogojevan s pogumom Slovencev za tveganje in z naravnim talentom, da vsrkajo znanje svojih delovnih izkušenj in jih izkoristijo za svoj napredek.¹⁸

Vzporedno z dvomom o resnični podlagi gornjega zapisa si dovolim postaviti nekoliko cinično obarvano retorično vprašanje: Kako je možno, da so delavni, pošteni, zanesljivi, velikodušni in požrtvovalni slovenski priseljenci v Kanadi vendarle med seboj tudi sprti, si celo sovražni? Vprašanje seveda lahko apliciramo na poljubno skupnost in ne samo na slovensko v Kanadi. Ne le individualne zgodbe, tudi večina arhivskega gradiva govori v prid temu, da je težko govoriti o enotni slovenski skupnosti. Zbrano gradivo kaže na izjemno dinamične odnose v okviru slovenske priseljske skupnosti, tako sodelovanje kot razcepljenost. Slovenci v Kanadi so se združevali tudi na religioznih temeljih (večinsko resda katoliških, a hkrati tudi protestantskih), na temeljih pokrajinskega oziroma regionalnega izvora, njihove organizacije so zrasle na interesnih, političnih, izobrazbenih temeljih in kot take pogosto presegle izvirne nacionalne okvirje. Tudi v pričakovanjih in željah so si bili nedvomno različni. Priseljevali so se v številna območja raznolike kanadske države in izkazovali različne stopnje integracije v kanadsko okolje. Ne nazadnje že upoštevanje izjemne geografsko in zgodovinsko pogojene kulturne pestrosti znotraj slovenskega prostora presega zavedanje o univerzalno slovenskem značaju. V relativno majhnem in izrazito prehodnem slovenskem prostoru, ki je bil vsekoli na prepihu različnih vplivov, obstajajo precejšnje regionalne razlike, ki so jih de-

¹⁸ Cvetka Kocjančič: *Slovene identity : the Canadian experience*. V: *Dve domovini/Two Homelands*, 1997, str. 216.

loma pogojevale zgodovinske politično-upravne enote, deloma pa tudi bližina različnih obmejnih kultur in tradicij. Pokrajinske oziroma regionalne značilnosti so se zrcalile tudi v slovenski diaspori v Kanadi; pojavilo se je nekaj društev, ki združujejo svoje člane na načelu regionalnega izvora (izstopajo primorski, prekmurski in belokranjski).

Pomembna posledica skupinske razdrobljenosti je v tem, da resnična dinamika, ki je pojasnjevala prilagoditev priseljencev, ni bila preprosto v odnosu priseljenjske in ameriške kulture ali v točki, kjer so se v tujini rojeni delavci srečali z industrijskimi menedžerji, pač pa je bila na vseh točkah, kjer so se priseljenjske družine soočale z izzivi kapitalizma in modernosti: v domovini, soseski, šoli, na delu, v cerkvi, družini in bratski dvorani.¹⁹

V dostopnih virih in objavljeni literaturi je dinamičnost doživljanja narodne identitete *nakazana* dokaj slabotno in zlasti poenostavljeno; a ob pregledovanju gradiva javno dostopnih virov je možno opaziti nekatere znake, ki nakazujejo na sodelovanje z drugimi izseljenjskimi skupnostmi na področjih, ki bi glede na »slovensko« naravo društev in prireditvev tam »ne smele biti«. Predstave o slovenski narodni identiteti so neutrjene in fleksibilne, ker je identiteta takšna po svoji definiciji. V društvenih arhivih sem zasledila pretakanje regionalnih, slovenskih, širše »jugoslovanskih« in celo nemških elementov ter njihovo mešanje s kanadskimi okoljem. Praznovanje jugoslovansko-kanadskih dni, najemanje *dalmatinskih* ansamblov ob društvenih prireditvah ali dejstvo, da so se ob kranjski klobasi na piknikih pojavljali tudi čevapčiči, ražnjiči, ajvar²⁰ ipd., daje vedeti, da so se slovenski rituali na simbolni ravni občasno mešali tudi z »netipično slovenskimi« elementi.

Sporno je razumeti obstoječo slovensko diasporo v Kanadi kot homogeno entiteto, ki poseduje le eno kolektivno strategijo, eno stališče. Po drugi strani se v javnem diskurzu vse pogosto počne ravno to - navadno se pripíše dosežke, ideje kakega posameznika ali skupine na celoten narod. Ob vsakršnem resnem poskusu razumevanja Slovencev v Kanadi ali katere koli skupnosti bi morali upoštevati razlikujoče se nianse mnenj in stališč. Pri tem je treba izpostaviti ne le različnost, ampak tudi dinamiko vseh teh elementov.

Kdo je Slovenec?

Večkrat se mi je zazdelo, da so slovensko-kanadska društva izkazovala precejšnjo izključevalnost do pripadnikov drugih etničnih skupnosti kot do potencialnih članov društva, predvsem zaradi maloštevilnosti in želje po ohranitvi slovenskega elementa v Kanadi. Takšna ugotovitev seveda ne vzdrži, saj je realnost, v kateri so se nahajali slovenski priseljenci v Kanadi, pogosto zahtevala spremembe v društvenih postopanjih; dejstvo je, da so slovenska društva in njihovi člani v Kanadi so izkazovali različne stopnje odnosov do Neslovencev. Dinamika odnosov do drugih etničnih skupnosti je razvidna le iz daljše dobe opazovanja društev. Ugotovitve ne

¹⁹ John Bodnar: *The transplanted : a history of Immigrants in Urban America*. Indiana, Bloomington, str. XIV; prevod po: Mirjam Milharčič - Hladnik: *Moje misli so bile pri vas doma : poti prehoda v pismih*. V: *Krila migracij po meri življenjskih zgodb*. Ljubljana 2009, str. 34.

²⁰ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (AS 1996), šk. 2, Zapisniki Slovenskega društva v Beamsvillu.

smejo ostati zožene na deklarativno raven, treba jih je razbirati tudi iz ravnani vsakega društva posebej.

Elastičnost pojma kanadski Slovenci, kdo je »naš« in kdo ni, se lahko razbere v društvenih zapisnikih, zlasti skozi tistih, ki v slovenskih arhivih so najbolj ohranjeni in ki pričajo o delovanju društev v daljšem obdobju. Predstavniki slovenske skavtske organizacije v Kanadi, ustanovljene 1961, je v pogovoru za časopis *Slovenec* izjavil: »Imamo zaprto skupnost, tako da v našo skupnost lahko vstopijo samo otroci, ki imajo vsaj enega od staršev slovenskega rodu in mora biti vpisan v slovensko župnijo.«²¹ Podatek, ki ga imam za skavtsko zvezo, je edini in ne ponuja vpogleda v časovno dinamiko. Odnos do sprejemanja članov in interne politike ontarijskega društva Slovenski park pa sem, denimo, lahko opazovala skozi tri desetletja. V začetku je bilo vodstvo društva precej strogo: iz zapisnika seje omenjenega društva iz novembra 1965 je razvidno, da so nekemu članu povrnili že vplačano članarino z obrazložitvijo, ker »ni Slovenec«.²² Tedaj so bili slovenski priseljenci v Kanadi najštevilčnejši, začeli so se ekonomsko osamosvajati in se preseljevati v južnejši del Ontaria. Leta 1972 je društvo Slovenski park zgradilo svoj objekt, o katerem je letni občni zbor oktobra istega leta sklenil, da »se ne bo rental drugim narodnostim«. Članstvo je bilo po tedaj sprejetih pravilih Slovenskega parka dovoljeno le osebam slovenskega porekla oziroma osebam, »poročenim ali v sorodstvu z osebo slovenskega porekla«. O sprejemu »oseb tuje narodnosti« je v vsakem primeru odločal glavni odbor društva.²³ Leta 1979 je prišlo v društvu do razprtij, v katerih je iz njega izstopila četrtina članstva; to je preostale člane društva prisililo v nove strategije za pridobivanje dohodkov, vključno z oddajanjem dvorane in zemljišča potencialnim najemnikom ne glede na njihovo etničnost.²⁴ Leta 1982 je bil sprejet sklep, »da zaradi vse več govorečih članov smo prevedli našo konstitucijo v angleščino«.²⁵

Bogata arhivska zapuščina najstarejšega, najštevilčnejšega in najbolj razvejenega slovensko-kanadskega društva, Vzajemne podporne zveze Bled (VZP Bled), prav tako izkazuje dinamiko v delovanju društva; sodelovala je tako s cerkvenimi kot progoslovanskimi društvi. Imela precejšnje povezave tudi tako s predvojnimi kot povojnimi jugoslovanskimi oblastmi; med vojno je bila v pretežni meri naklonjena Titovim partizanom, neposredno po vojni pa je poslala brzojavne pozdrave tako Osvobodilni armadi maršala Tita kot jugoslovanski vladi v London.²⁶ Notranja politika VPZ Bled ni bila enotna, načeloma je bila njena identitetna usmeritev v veliki meri odvisna od politične realnosti, pa tudi od vodilnih kadrov. Na podlagi teh opažanj se pojavlja očitek togi in dihotomni kategorizaciji »naši« - »njihovi«, saj lahko dobi rubrika »ostalo« večje razsežnosti, kot si mislimo; namiguje predvsem na prenapeta prikazovanja odnosov med različnimi ideološkimi usmeritvami in kaže na prepustnost iz pragmatičnih vzgibov.

²¹ Kanadski skavti na obisku, *Slovenec*, 30. 7. 1996, str. 2. - Arhiv SIM, šk. Kanada 4.

²² ARS, fond Zbirka Slovencev v Kanadi (AS 1408), Zapisnik seje Slovenski park, dne 14. november 1965.

²³ ARS, AS 1408, Zapisnik občnega zbora društva Slovenski park, dne 1. oktober 1972, omenjena ustava je še vedno v veljavi.

²⁴ ARS, AS 1408, Zapisnik občnega zbora društva Slovenski park iz leta 1979.

²⁵ ARS, AS 1408, Zapisnik občnega zbora društva Slovenski park iz leta 1982.

²⁶ ARS, fond Vzajemna podporna zveza Bled v Kanadi (AS 1284), šk. 2. Zapisnik 3. redne konvencije VPZ Bled, ki je potekala v dneh, 10.-13. januarja 1944.

Začetna politika VZP Bled je bila, da v svoje kroge združi čim večje število slovenskih priseljencev, med vojno pa se je še posebej zavzemala za osvoboditev vseh jugoslovanskih narodov in morebitno razširitev delovanja med ostalimi narodi v okupirani državi. »*Naše polje v Kanadi je za proširitev V.P.Z.B. med Kanadskimi Slovenci, Hrvati, Srbi in drugimi Slovani.*«²⁷ Vojni čas je v veliki meri vplival na njeno delovanje; Zveza se je intenzivno vključila v projugoslovansko usmerjeno Zvezo kanadskih Slovencev oziroma Južnih Slovanov, čeprav se je skušala od političnih in verskih tematik izogibati. Nevtralno držo je vzdrževala po vojni, v osemdesetih letih pa se je začela obračati predvsem k Slovincem. Podobno težnjo je bilo opaziti pri volitvah v glavni odbor Zveze. Medtem ko je bilo leta 1942 v zapisniku 2. konvencije zapisano, da »*vsak Slovan more biti izvoljen v glavni odbor Zveze, kateri je zmožen slovenskega jezika in pisanja*«,²⁸ je bilo 40 let kasneje predlagano, »*da so v glavnem odboru le Slovenci ali pa slovenskega pokolenja člani*«. ²⁹ Na konvencijah Zveze Bled so na utečeni slovesni način simbolično oznanjali pripadnost novi in stari domovini: prva je bila zapeta kanadska himna, nato slovenska različica jugoslovanske himne *Hej, Slovani*. Ta praksa se je glede na zapisnike konvencij VZP Bled ohranjala do leta 1990, ko je jugoslovansko nadomestila današnja slovenska himna.³⁰

Tovrstni znaki namigujejo na nezmožnost dokončne potrditve, kaj predstavlja slovenska identiteta v Kanadi na kolektivnem nivoju. Raziskovalci, ki so se ukvarjali s Slovenci v Kanadi, so pogosto spregledovali odnos slovenskih posameznikov z mednarodno skupnostjo in s posamezniki oziroma institucijami, ki niso bile slovenskega izvora; od osamosvojitve dalje je skoraj v celoti odpadel tudi jugoslovanski kontekst. Trdim, da se slovenskih priseljencev v Kanadi ne da raziskovati brez upoštevanja zgodovinskega razvoja in transnacionalnih vezi, ki jih poraja kulturno pestro kanadsko okolje. Vse to je pomembno vplivalo na njihovo integracijo v kanadsko okolje in v njihovo načrtovanje prihodnosti. Zaradi slabotnih in fragmentarnih arhivskih virov je skoraj povsem razumljivo, da izostajajo besedila o Slovencih v Kanadi skozi prizmo drugih lastnosti, kot so na primer poklic, socialni stan, interesi/konjički, kar bi nadomestilo *ethnicity-forever approach*, kot ga imenuje Lucassen.³¹ Z drugimi besedami, predvidevanje, da je etničnost edina in najpomembnejša kategorija, s katero se poistoveti priseljenc oziroma s katero ga umeščajo drugi (država priselitve, uslužbenci, sosedi ipd.), se zdi preveč mehansko in samoumevno.

Med Slovenci v Kanadi

Podobne sklepe o heterogenosti doživljanja identitete lahko potegnemo, če približamo raziskovalni fokus na mikroraven. Pogovori z nekaterimi kanadskimi Slovenci dajejo vedeti, da se njihovega istovetenja ne bi dalo poenotiti na njihovo

²⁷ ARS, AS 1284, Zapisnik 3. redne konvencije VPZ Bled, ki je potekala v dneh, 10.-13. januarja 1944.

²⁸ ARS, AS 1284, Zapisnik 14. redne konvencije VPZ Bled, ki je potekala dne, 4. avgusta 1990.

²⁹ ARS, AS 1284, Zapisnik 12. redne konvencije VPZ Bled, ki je potekala dne, 31. julija 1982.

³⁰ ARS, AS 1284, Zapisnik 2. redne konvencije VPZ Bled, ki je potekala v dneh, 30. avgusta-4. septembra 1942.

³¹ Jan in Leo Lucassen: *Migration, migration history, history : old paradigms and new perspectives*. Bern 1999, str. 17.

zamišljeno skupnost.³² Ponekod v njihovih pripovedih se pojavijo jasni namigi, da identiteta, v smislu istovetenja sebe z nečim ali nekom, ni nekaj, kar bi ostajalo nespremenjeno; ugotavljanje slednjega je z enkratno časovno perspektivo, v kateri so bili izvedeni intervjuji, na katerih temeljijo spodnja spoznanja, žal težje razpoznavno. Študije o identiteti poudarjajo, da za oblikovanjem posameznikove avtonomne identitete stoji pisan zbir niti, ki se vežejo na številne epizode človekovih iskustev - kar še toliko bolj velja za migrante, ki spremenijo socialno okolje.³³ Posamezniki so v migracijskih procesih izpostavljeni izjemno raznovrstnim možnostim življenja in bivanja, ki se oplajajo tako iz izvirnega okolja kot iz okolja, kamor se preselijo.

Vsaki migrant nosi s sabo del svoje izvorne kulture. Ta ne zajema le jezika, socialnega standarda, prehrane in folklore, ampak tudi vrednote, osebne izkušnje, pravila obnašanja, vključno z normativi medosebnega komuniciranja z različnimi skupinami (otroci, ženske, moški, starejši, socialni sloji, poklicne skupine ipd.), področja pravilnega in napačnega, religijo, okus ipd. Vsi ti dejavniki pravzaprav variirajo že v družbi, kjer ni priseljencev, denimo v različnih lokalnih skupnostih ali socialnih plasteh. V novem okolju pa so prišleki s svojo drugačnostjo še bolj izpostavljeni: pogosto so sprejeti brez razumevanja kulturnih razlik oziroma so prisiljeni svoje »tuje kulturne elemente« predrugačiti, približati dominantnim domačim. Tako se pod pritiski novih zadržitev, urnikov in vrednot, ki presegajo prej poznane prakse, izgrajujejo tudi nove identitete, ki odzvanjajo v kontekstu kompleksnega ekonomskega, socialnega in navsezadnje tudi političnega ozadja. Osebnoprevrednotenje identitete je bilo opaženo pri priseljencih številnih (slovenskih) skupnosti v diaspori in domnevati gre, da se podobni procesi dogajajo tudi slovenskim priseljencem na kanadskih tleh.³⁴

Nesporno je, da je bila kanadizacija priseljencev slovenskega rodu do neke mere učinkovita. O tem najbolj nazorno pričajo anglikacije osebnih imen in deloma tudi priimkov, kar je postalo skorajda pravilo. Zasledila nisem nobenega podatka, da bi bila imena prisilno anglicirana, najverjetneje je šlo predvsem za prakso, ki je izšla iz razlogov strateškega, praktičnega in simbolnega pomena: pogojevala je hitrejšo vključenost v družbo, ki je bila včasih eksistencialnega pomena (pri iskanju službe, pri napredovanju), Kanadčanom je omogočala lažje branje in izgovarjavo, hkrati pa sta se tako skrili identiteti okolij, med katerima so izseljenci navadno nihali.³⁵ Kanadizacija je seveda potekala tudi na drugih nivojih,

³² Koncept zamišljenih skupnosti navajam po avtorju istoimenske knjige, v kateri je narod skupnost, ki jo združujejo podobne prakse in cilji, čeravno se noben pripadnik naroda ne bo nikdar poznal večine ostalih. Benedict Anderson: *Zamišljene skupnosti* : o izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana 1998.

³³ Južnič: *Identiteta*; Eitinger, Schwarz: *Strangers in the World*, str. 44-46; Dirk Hoerder: *Creating Societies : Immigrant Lives in Canada*. Montreal/Kingston 1999; *Migration and Identity*. New Brunswick (USA)/London (UK) 1994, str. 1-17 (dalje *Migration and Identity*); Peter L. Berger, Thomas Luckmann: *Social Mobility and Personal Identity*. V: *European Journal of Sociology* 5, 1964, št. 22.

³⁴ Gl. na primer: Mirjam Milharčič Hladnik: *Ohranjanje etnične identitete in tradicije med slovenskimi izseljenci in njihovimi potomci*. V: *Dve domovini/Two homelands* 19, 2004, str. 121 (dalje Milharčič Hladnik, *Ohranjanje etnične identitete*); Maša Mikola: *Živeti med kulturami : od avstralskih Slovencev do slovenskih Avstralcev*. Ljubljana 2005 (dalje Mikola, *Živeti med kulturami*).

³⁵ Tu merim predvsem na matično, izvorno domovino in na državo (trenutne) preselitve, s poudarkom, da je pri nekaterih to vprašanje zelo kompleksno - bodisi zaradi pogostih preselitev, etnično mešane družine ipd.

najučinkoviteje na področju materialne kulture; sploh v povojni dobi so bile razlike med slovenskim in kanadskim okoljem očitne.³⁶

*Mama je prišla nazaj prvič 65. leta. Doma ni bilo nikogar. Še stranišča niso imeli notri, bilo je tam zunaj. Tudi banje niso imeli notri. V Kanadi pa je bilo že vse! In nekako tisto pogrešaš, že nekako sprejmeš, da mora biti tam!*³⁷

Veliko ljudi naj bi se identificiralo s prepleteno »mrežo lojalnosti« in pogosto se zgodi, da se ljudje počutijo domače tudi v več nacionalnih okoljih.³⁸ Zlasti to velja za otroke iz etnično mešanih zakonov - in za večino migrantov. Kot sem opazila iz pogovorov, se pripadnost več različnim okoljem lahko prevesi tudi v nedomačnost, odtujenost, »pokvarjenost«.

*Jaz vem, da sem Slovenec, ampak nikamor ne spadam. In tudi drugi, ki so šli skozi tak potek, ravno tako. Ko so bili v italijanski vojski, so prišli domov. Potem so spet šli čez mejo in prišli v tiste kampe v Italiji. Samo, da bi se še enkrat najedel polente in takšnih stvari, je rekel. In da bi šli v Ameriko, na varno. Ko je prišel tja, je spet tarna. Domotožje. Je spet prišel domov. Opisujem svojega znanca. In potem je prišel nazaj, se poročil in imel otroke. Potem bi spet rad šel nazaj. To bi rad povedal. Ko greš enkrat po svetu, si pokvarjen. Nekako. Ne veš točno, kam. Izgubiš korenine. Jaz se tako počutim.*³⁹

Tako imenovana notranja ali intimna identiteta ne ostaja nedovzetna za zunanje, neosebne vplive. Posameznik svoje istovetenje navadno spreminja, odziva se na spreminjanje okolja in tudi na perspektive, iz katerih izhaja. V družboslovnih znanostih se za takšen koncept identitete uporablja izraz »situacijska ali izbirna identiteta«;⁴⁰ veže se na pripadnost določenim skupinam, ki izzvenijo prednostno glede na situacijo, v kateri se posamezniki v danem trenutku nahajajo, in se vzpostavlja v razmerju do drugih. Identiteta vedno vsebuje tako koncept istosti kot drugačnosti, ki sta njena skrajna pola.⁴¹

*Med Kanadčani sem vedno Slovenka, ker oni ne vejo za Belo Krajino in ne za Dolenjsko. Če smo s Slovenci, sem pa Dolenjka iz Bele Krajine.*⁴²

Ohranjanje jezika, enega pomembnejših elementov slovenske identitete, je vsekoli potekalo v navezavi na številne dejavnike. Medtem ko v nekaterih strnjениh etničnih priseljenjskih skupnostih, kot so na primer italijanska, ukrajinska, nemška idr., znanje angleškega jezika pogosto sploh ni bilo potrebno, je bilo v precej razdrobljeni slovenski skupnosti, ki v Kanadi nikjer ni ustvarila večjih centrov,⁴³ ohranjanje slovenščine v veliki meri vezano na lastno angažiranost. Slovenščina se je tako mogla uporabljati predvsem v okviru družine in v društvenem okolju, redkeje na delovnem mestu. Kanadske vzgojno-izobraževalne institucije so v prvih

³⁶ Za najrazličnejše načine, kako je kanadska družba kanadizirala priseljence gl. Franca Iacovetta: *The Gatekeepers : Reshaping Immigrant Lives in Cold War Canada*. Toronto 2006.

³⁷ Gospa Frida v intervjuju.

³⁸ Franz A. J. Szabo: *Multiculturalism and the Transnational Legacy of Central Europeans : a North American Perspective*. V: *Un-Verständnis der Kulturen, Multikulturalismus in Mitteleuropa in Historischer Perspektive*. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 1997, str. 201 (dalje Szabo, *Multiculturalism and the Transnational Legacy*).

³⁹ Gospod Valdi v intervjuju.

⁴⁰ Szabo, *Multiculturalism and the Transnational Legacy*, str. 201.

⁴¹ Mikola, *Živeti med kulturami*, str. 20.

⁴² Gospa Štefana v intervjuju.

⁴³ Bolj zgoščene slovenske skupnosti najdemo zlasti v Clevelandu, pa tudi v Argentini - v Buenos Airesu in v Barilocheju.

desetletjih po vojni staršem svetovale uporabo angleškega jezika tudi v družinskem okolju, zato je bil pogovorni jezik v družinskem okolju večkrat postal angleški.

*Ko sem začela hoditi v šolo, nisem znala govoriti angleško, ker me starši niso učili. Prvega dne v šoli so me izsmejali. Kasneje so poklicali moje starše in rekli, da to dekletce ne govori angleško, zato jo pošiljamo domov. Rekli so, da nisem dovolj dobra, da ne morem sodelovati. Nato sem se naučila angleško in šla v šolo. Po tistem doma nismo govorili več toliko slovensko in zdi se mi, da sem angleško govorila bolje. Tak je bil nasvet učiteljev, da bi se naučila.*⁴⁴

Večina mojih sogovornikov je slovensko govorila tekoče, toda občasno je prihajalo do precej spontanih pogovorov v angleškem jeziku. Zasedila sem informacije, da se danes v društvenem življenju kanadskih Slovencev čedalje pogosteje uporablja angleščina, kar sem sama opazila ob pogrebni slovesnosti v Edmontonu. Gotovo je skozi desetletja življenja v Kanadi prihajalo do upada kakovosti znanja slovenščine, kar je razumljivo, saj ohranjanje maternega jezika v tujejezičnem okolju ni lahko. Pri tem je pomembno, da Slovencev v Kanadi in tudi številnih njihovih potomcev slabo poznavanje slovenščine pravzaprav ne odvrača od tega, da bi se (vsaj delno) čutili Slovenci. Veliko težo pri identificiranju igra ponos na slovensko poreklo, stiki s sorodniki in prijatelji v Sloveniji, spomini, navade in vrednote, močan identifikacijski dejavnik so tudi pesmi, ples, glasba, praznovanja in prehrana. Zlasti vloga družine je v mnogih primerih izjemno vplivna. Prakse, ki kažejo na občutenje slovenstva, so v bogatem društvenem življenju kanadskih Slovencev pogosto obeležene s prijetnimi spomini na domače, domačno, podobno je v privatni sferi.

S: In danes več ne govorim slovensko, čeprav nekaj razumem. Če verjameš ali ne, še vedno molim v slovenščini.

U: Res, katere molitve pa?

*S: Angel, varuh moj. To molim vsak večer. Ne morem reči, da sem izjemno verna, a to je del tega, kar so me učili moji starši. Spominjam se in še vedno uporabljam nekatere besede. Vsake toliko rečem kakšno po slovensko svojima mačkama. /smeh/ Sem pa zelo ponosna, da moj sin govori slovensko in da je dobil svojo prvo službo prav v Ljubljani. Nanj sem bila izjemno ponosna. Šel je tja brez predstave, kaj se bo zgodilo. Ko je začel delati v Ljubljani, je bil čisto iz sebe. Všeč mu je bilo! Ko je prišel nazaj v Kanado, je govoril lepo slovensko. Poleg kulture, ki sem jo ohranila od vzgoje svojih staršev, ohranjam še druge stvari, ki sta me jih naučila, na primer peko potice in štrudla. Še vedno to počnem. Pravzaprav ne pečem več toliko kot včasih, ampak ko sta bila otroka majhna, sem pekla zanju. Hodim tudi k polnočnici, ker sta starša katolika. Tako sem obdržala tudi del katoliške tradicije. Vsako nedeljo grem k maši, najbrž zato, da na ta način izkazujem čast svojim staršem.*⁴⁵

Sklep

Veliko izseljencev mi je zavrnilo, da so po izselitvi začeli na izvorno domovino gledati s povsem drugimi očmi. Pri tem jim le-ta ni pomenila le Slovenije kot države, nanjo so se pripele konkretne osebe, prostori, doživetja, spomini ipd. Ne-

⁴⁴ Gospa Silvia v intervjuju.

⁴⁵ Prav tam.

govanje slovenstva se je vseskozi kazalo skozi povsem simbolne pomene: v zbiranju predmetov iz domovine, ohranjanju drobnih navad, jedi, folklore, jezika oziroma narečja, religioznih praks, včlanjevanju v razne kulturne in športne klube, v ohranjanju stikov z ljudmi iz izvornega okolja, obiskovanju domačih krajev, spremljanju o dogajanju v domovini, v želji po pokopu v domovini, razmišljanju o vrnitvi ipd. Seznam bi lahko bil neskončno dolg. Odnos do slovenstva ni bil vedno v znamenju prijetnih in nostalgичnih spominov z željo po vrnitvi ali ohranjanju vezi z njo. Nekateri so boleče spomine v zvezi z domom kompenzirali s pozabo na domovino, tudi z nezaupanjem in sumničanjem vsega, kar jim je domovina predstavljala. Nekateri so se vsaj navzven odrekli svojim koreninam in se zaradi psihološkega pritiska drugačnosti povsem asimilirali v priselitveni skupnosti.⁴⁶ Nobena od omenjenih plati seveda ni dokončna; igra življenja utegne koga pripraviti do tega, da se odloči poiskati in raziskati svoje korenine, medtem ko bo kdo drug slovenske elemente svoje identitete morda zlagoma opuščal.

Pojav migracij raziskovalcem slej ko prej predoči »kako se migrantova identiteta konstantno izgraja, prenavlja, zgoščuje, celo sestavlja iz različnih virov in zglodov ter pogosto deluje precej ambivalentno«. ⁴⁷ S tem, ko imamo pred sabo primerljiv vpogled v unikatnost človekovih izkušenj, se vse enoznačne posplošitve kolektivne izkušnje nevarno zamajejo in nam namigujejo, da se pravzaprav le manjši del omenjene zamišljene skupine polno prilega tem kolektivnim izkušnjam.

Običajna in utečena perspektiva pisanja zgodovine, v kateri je žarišče raziskovanja skoraj vedno postavljeno v nacionalni okvir, je končno »zavedla« tudi mene osebno, saj sem pogosto uporabila samoumevno in na prvi pogled povsem neproblematično sintagmo *Slovenci v Kanadi*. Omenjena besedna zveza utrjuje razumevanje nespremenljivosti identitete, ki je ni mogoče povsem zamrzniti ne glede na nacionalni izvor in na materni jezik. Prav tako skuša na narodu temelječi koncept hote ali nehote prezreti številne transnacionalne vezi, ki so v tako etnično in kulturno pestrem okolju, kot je Kanada, pravzaprav pogosto prevladujoče. Za doslednejše preučevanje Slovencev v Kanadi oziroma ljudi slovenskih korenin ni treba izključiti nacionalnega elementa, ampak razširiti raziskovalno žarišče in vsebinsko dopolniti tematiko. Družbene vezi v diaspori še zdaleč niso samo etnične vezi in tudi raziskovanje določenih izseljenskih skupnosti bi ne smelo ostajati zoženo samo nanje.

Urška Sterle

TOWARD IDENTITY OF SLOVENE IMMIGRANTS IN CANADA AND THEIRS DESCENDANTS

S u m m a r y

Given its relatively low numbers, the Slovenian community in Canada, located in-between a present in multicultural Canadian society and a past in a Slovenian environment, seems doomed to assimilation in this vast and diverse North American country. Despite this, field research suggests that such simple statements do not hold up to scrutiny, and that among this population there exist numerous strategies of preserving cultural heritage, or at least an awareness of Slovenian origin. Many fully-fledged members of Canadian society who have a Slovenian ancestor feel at least to some extent

⁴⁶ Jurij Zalokar: Duševne stiske in bremena izseljenstva : iz izkušenj »etničnega« psihiatra za jugoslovanske priseljence v Avstraliji. V: Slovenski izseljenski koledar 1989, str. 151; Milharčič Hladnik, Ohranjanje etnične identitete, str. 121-139.

⁴⁷ Benmayor, Skotnes, Migration and Identity, str. 15.

Slovenian. In Canada, where the vast majority has an immigrant pedigree and where the level of ethnic hybridization is very high, it is perhaps understandable that its inhabitants are attentive even to being half, a quarter, an eighth a certain (ethnic) identity.

In studying these feelings among the Slovenian diaspora in Canada, it is best to focus mainly on the period starting after the Second World War, since a sufficient amount of archival materials is available only for the last few decades. The dynamics and elasticity of notions regarding Slovenian identity can most easily be observed in the context of political realities and radical social change. Interpretations of political events in Slovenia have always more or less explicitly also existed among Canadian Slovenians. The intensity of self-identification as Slovenians has always increased in connection to events marking important symbolic turning points in Slovenia; these include natural disasters, holidays, celebrations, and other events relating to politics, religion, music, folklore, sports etc. All these events are not interpreted homogenously, on the contrary, interpretations are diverse and show themselves on various levels.

Similar conclusions about the heterogeneity of experiences of identity can be reached by focusing on the micro-level. Conversations with Canadian Slovenians show that their self-identification cannot be seen as unified or consolidated. In order to gain a better understanding of Canadians of Slovenian descent, it is necessary to expand the focus of research. Social ties in within a diaspora are not composed only of ethnic ties and therefore the study of emigrant communities should also not remain limited to them.

Zapisi

1.01
Prejeto 2. 9. 2010

UDK: 929Veselko F.:77.044 (497.4)"1943/1945"

Dejan Vončina*

Partizanski fotograf in organizator partizanske fotoreporterske službe Franjo Veselko (1905-1977)

IZVLEČEK

Franjo Veselko (1905-1977), profesor zgodovine in geografije, je bil od 1943 do konca druge svetovne vojne partizanski fotograf in organizator fotoreporterske službe. Od aprila 1944 do maja 1945 je vodil fotosekcijo propagandne komisije pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in poučeval na partizanski gimnaziji v Črnomlju. V tem obdobju je posnel okoli 2000 raznovrstnih fotografij, ki presegajo dokumentarni nivo, kar ga uvršča v vrh partizanske fotografije. S svojim teoretičnim znanjem na področju propagandne fotografije je Veselko napisal številne smernice, kaj in kako naj partizanski fotoreporterji snemajo na terenu. Veselko sodi med ključne osebe na področju organiziranja partizanske fotoreporterske službe.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, Bela krajina, partizanska fotoreporterska služba, partizanska propagandna fotografija

ABSTRACT

PARTISAN PHOTOGRAPHER AND ORGANISER OF THE PHOTOJOURNALIST SERVICE FRANJO VESELKO (1905-1977)

From 1943 until the end of World War II, Franjo Veselko (1905-1977), professor of history and geography, was a partisan photographer and organiser of the Photojournalist Service. Since April 1944 until May 1945 he managed the photography section of the Propaganda Commission within the Presidency of the Slovenian National Liberation Council and taught at the partisan gymnasium (secondary school) in Črnomelj. In this period he made around 2000 diverse photographs, transcending the mere documentary level, which places Franjo Veselko at the very peak of partisan photography. With his theoretical knowledge in the field of propaganda photography, Veselko wrote several guidelines about what the partisan photojournalists should focus on and how to take photographs in the field. Veselko belongs among the key personalities in the field of organising the partisan Photojournalist Service.

Key words: World War II, Slovenia, Bela krajina, partisan Photojournalist Service, partisan propaganda photography

* Univ. dipl. sociolog, muzejski svetovalec, Notranjski muzej Postojna, Ljubljanska ulica 10, SI-6230 Postojna; e-naslov: notranjski-muzej@studioproteus.si

Franja Veselka poznamo predvsem kot vodjo Fotosekcije Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS-a). Od aprila 1944 do konca druge svetovne vojne je organiziral in vodil fotosekcijo propagandne komisije pri Predsedstvu SNOS-a in poučeval na partizanski gimnaziji v Črnomlju. Manj pa je širši javnosti poznan kot izjemno dejaven fotoreporter in organizator partizanske fotoreporterske službe. V težkih vojnih razmerah je od septembra 1943 do osvoboditve maja 1945 posnel okoli 2000 tematsko raznovrstnih posnetkov, ki s svojo sporočilnostjo presegajo dokumentarni nivo. Bogata in dragocena zbirka je danes v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije (MNZS). Po številu posnetkov ga uvrščamo v sam vrh slovenske partizanske fotografije. Poleg tega ga na podlagi ohranjenih medvojnih dokumentov v Arhivu Republike Slovenije predstavljamo kot dejavnega organizatorja, dokumentalista, teoretika in vizionarja na področju ohranjanja dragocene medvojne partizanske fotografske dediščine. Zelo so ilustrativne besede partizanskega »letečega« fotoreporterja Edija Šelhaus, ki je večkrat povedal, da bi večina njegovih medvojnih posnetkov izginila oziroma propadla, če jih v temnici Fotosekcije SNOS-a v Bordonovi hiši v Črnomlju ne bi dodatno izpiral in dokumentiral natančni Franjo Veselko.

Franjo Veselko, profesor zgodovine in geografije, domoljub, partizanski fotograf, organizator in šolnik, se je rodil se je 4. januarja 1905 v Središču ob Dravi kmetu Matiji in Rozaliji, rojeni Jakl. Po osnovni šoli v rojstnem kraju je od 1918 do 1926 obiskoval gimnazijo na Ptuju, kjer je deloval v vaditeljskem odseku Sokola in 1926 tekmoval na vsokolskem zletu v Pragi. V Ljubljani je študiral zgodovino in zemljepis. Po diplomi se je leta 1931 zaposlil kot prefekt v dijaškem domu na Ptuju, nato pa sprva kot suplent in kasneje kot profesor od 1933 do 1938 na tamkajšnji gimnaziji. V teh letih se je seznanil s socialnim in nacionalnim zatiranjem slovenstva, ki ga je prinašal prihajajoči nacizem. Zaradi pokončne domoljubne držbe je moral zapustiti Ptuj. Odšel je v Novo mesto, kjer je od 1938 do 1942 poučeval na gimnaziji, Jeseni 1941 se je pridružil OF. Ilegalno je poučeval dijake, ki so jih okupatorske oblasti izključile iz šole zaradi njihovega protesta. Poleti 1942 je bil aretiran in poslan v internirnico v Treviso in Gonars.¹ V taborišču se je povezal z organizacijo OF in v njej aktivno propagandno deloval.²

Po kapitulaciji Italije se je septembra 1943 pridružil partizanski Fotosekciji GŠS, ki je imela takrat prostore v gradu Soteska. S seboj je vzel fotoaparatus, kemikalije in fotografski posodi. Sprejel ga je takratni vodja Fotosekcije GŠS inž. Miloš Brelih. V gradu je bila tudi dobro opremljena temnica, kjer je Franjo Veselko skupaj s Čorom Škodlarjem razvil številne filme, ki so nastali ob kapitulaciji italijanske vojske v Sloveniji. »Navdušen nad dobrimi pogoji dela sem še isti dan po prihodu zvečer razvil nekaj posnetkov Roga, Baze 20 in zaščitne čete Glavnega štaba Slovenije,« se je svojega začetka delovanja kot partizanski fotograf

¹ Franc Podnar: Veselko Franjo. V: Slovenski biografski leksikon (dalje SBL), 4. knjiga. Ljubljana 1980-1991, str. 426.

² Po pisnem zapisu v odločbi Komunalnega zavoda za socialno zavarovanje Celje (26. 3. 1971) sojetnika Vinka Bavca (tudi partizanskega fotoreporterja, o njem gl. v Prispjevki za novejšjo zgodovino, 2009, št. 2, str. 207-222), ki se je skliceval na pričanje Franja Veselka. Hrani Stojan Dominko, Brežice.

spominjal Veselko.³ To plodno delo je ustavila ofenziva, ko je nemška vojska vdrila v Novo mesto. Veselko je moral z ostalimi grajsko temnico zapustiti. »Začela se je šesta ofenziva in moral sem se ločiti od fotodelavnice. Samo leče sem hitro odvil s povečevalnika in jih z nekaj filmi vtaknil v krušno torbo. Drug material sem po Brelihovem navodilu skrbno zložil v zaboj, ki so ga člani gospodarske komisije z živežem vred odpeljali do Poloma v Suhi krajini,«⁴ se je spominjal tega.

Pogled na Ljubljansko ulico v Novem mestu po prvem bombardiranju, 14. september 1943 (MNZS)

³ TV - 15, 4. 3. 1971, str. 14, Silvo Teršek: Franjo Veselko: »Domovini smo ohranjevali obraz ...« (dalje »Domovini smo ohranjevali obraz«).

⁴ Prav tam.

Borci Cankarjeve brigade med nemško ofenzivo na Ilovi gori, 1. november 1943 (MNZS)

Franjo Veselko se je pridružil Cankarjevi brigadi. Med nemško ofenzivo je v težkih vojnih razmerah naredil zelo kakovostne posnetke brigade ter njenih bojov in premikov med ofenzivo, ki s svojo povednostjo presegajo zgolj dokumentarni nivo. V tem je bil enakovreden legendarnemu partizanskemu fotoreporterju Jožetu Petku. Fotografiral je tudi številne mitinge, proslave in dejavnost v zaledju, npr. partizanske delavnice, bolnišnice, prevoze ranjencev ipd. Ti posnetki ga umeščajo med partizanske fotoreporterje, ki so presegali dokumentaristični način fotografiranja in ga dopolnjevali z umetniškoizpovednim, kot je to primer npr. pri Božidarju Jakcu, Jožetu Petku, Gojku Pipenbacherju, Čoru Škodlarju, Ediju Šelhausu, dr. Janezu Milčinskem in drugih.

Iz Podkraja se je Veselko napotil v Črnomelj. »V Črnomlju sem s pomočjo profesorja Alfreda Kosa pri fotoamaterju Ivanu Pirnatu razvil prve filme s posnetki Cankarjeve brigade. V krušni torbici se mi niso prav nič pokvarili in lahko si mislite, kako sem bil tega vesel.«⁵

⁵ Prav tam.

Izvidnica Cankarjeve brigade v cerkvenem zvoniku na Zaplazu nad Čatežem, 11. november 1943 (MNZS)

Cankarjeva brigada na pohodu nad Zagradcem, 2. december 1943 (MNZS)

Veselko je nato deloval kot vojni dopisnik, kulturnik in fotoreporter v štabu Artilerijske brigade 15. divizije. Poleg fotografiranja je sodeloval pri pripravi mitingov, režiral, igral in bil inštruktor na podoficirskem tečaju. Vseskozi je opozarjal na pomen fotoreporterske službe in partizanske propagandne fotografije. Zato se je v začetku marca 1944 udeležil konference, s katero je vodstvo propagandnih odsekov 7. korpusa želelo spodbuditi razvoj in uspešno delo fotoreporterske službe. Na njej je Veselko govoril o pomenu fotoreporterstva.⁶ Konferenca je ostala brez vidnih rezultatov. Ne glede na to si je še naprej vztrajno prizadeval za uspešno organizacijo fotoreporterske službe.

Artilerijsko brigado je na poziv Jožeta Zemljaka, načelnika Odseka za informacijo in propagando pri Predsedstvu SNOS, zapustil 28. aprila 1944⁷ in se 5. in 6. maja 1944 v Metliki udeležil prve konference novinarjev na osvobojenem ozemlju, ki je dala fotoreporterski službi nove spodbude. Pogovarjali so se predvsem o propagandi v najširšem smislu, znotraj katere je imela pomembno mesto tudi fotografija.

Zaradi njegove fotografske nadarjenosti in organizacijskih sposobnosti ter želje po oblikovanju osrednjega fotografskega arhiva so Franja Veselka imenovali za vodjo Fotosekcije Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS). »V Črnomlju sem začel iz nič. Fotodelavnico sem si uredil v kleti pri Bordonovih, ki je imela na srečo elektriko in vodovod. Vojni fotoreporter France Cerar mi je odstopil povečevalnik brez objektiv in žarnice. Na srečo sem imel pri sebi še vedno objektiv iz Soteske, ki mi je kmalu pokazal odlične povečave. Star in godrnjav drogerist mi je s težavo prodal nekaj kemikalij. Pravo dragocenost, sto odličnih fotografskih papirjev, pa sem slučajno odkril v nekem kupu pri trgovcu Golobu v Metliki. Kmalu sem pridobil nove sodelavce. Fotograf Vinko Bavec mi je prinesel posnetke Notranjskega odreda in tam požganih vasi, Daro Kopinič posnetke iz Metlike in okolice, tovariša Ivan Pirnat in Alfred Kos posnetke iz Črnomlja, tovariš Maksimilijan Zupančič pa iz Gubčeve brigade. Po dveh dneh smo že pripravili prvo razstavo izbranih povečav na trgu pri hotelu Lackner v velikem izložbenem oknu, pri katerem se je kar trlo gledalcev. Razstavljene slike smo menjavali približno vsakih štirinajst dni. S kolesom sem vozil slike tudi v Metliko, Semič in Stari trg ob Kolpi. Kurirji so prinašali posnetke iz brigad. Črnomelj je postal glava in srce Slovenije. V njem in njegovi okolici so bili različni vojaški in politični tečaji, šole, gledališče, radijska postaja, agencija Tanjug in podobno. Neumorni sodelavec naše fotosekcije je bil tovariš Edi Šelhaus, leteči fotoreporter, ki je snemal ob krajih ob Kolpi vse do Notranjske. Fotografiral je pogorišča, otroke in ljudi, ki so se vračali iz internacije, narodnoosvobodilne odbore pri delu in še in še.«⁸

Potujoče razstave niso bile obsežne; vsebovale so od 20 do 40 fotografij, večinoma velikosti 18 x 24 centimetrov. Fotografije so bile pritrjene na kartonasto podlago, če je bilo le možno, so bile zaščitene s steklom, ki jih je varovalo pred krajo in poškodbami. Opremljene so bile z opisi prikazanih motivov, večkrat tudi

⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (AS 1643), t. e. 492 I., 7. 3. 1944.

⁷ Jože Zemljak (1908-1987), krščanski socialist, politik in diplomat. V Znanstvenem inštitutu Predsedstva SNOS je bil leta 1944 načelnik informacijsko-propagandnega in kulturno-prosvetnega odseka. V: Enciklopedija Slovenija, 15. zvezek, Ljubljana 2001, str. 151-152.

⁸ »Domovini smo ohranjali obraz«.

v angleščini, da so lahko njihovo vsebino razumeli tudi člani zavezniških misij. Zelo pomembne so bile fotografije, ki so nazorno seznanjale zaveznike o boju partizanske vojske proti nacifašizmu. Fotografija je učinkovala močnejše kot nekatere druge vrste propagandnega gradiva, saj je neposredno in na zelo realističen način dosegala propagandni učinek. Postavljene so bile na vidnejših prostorih v vaseh, trgih in mestih. Večkrat so gostovale po celotnem osvobojenem in polosvobojenem ozemlju. S pomočjo fotografije so lahko civilni prebivalci in partizani spoznali pomen narodnoosvobodilnega boja ter posledice, ki jih je sovražnikovo razdejanje zadalo slovenskemu narodu.⁹ Da ima fotografija pomembno propagandistično moč so se zelo zavedali v vodstvu slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. To je zato fotografsko službo in dejavnost tudi finančno izdatno podpiralo.

Sekcija je bila v danih pogojih dobro opremljena z aparati, ki so bili predvsem namenjeni razvijanju in kopiranju najrazličnejših posnetkov. Preskrbljenost s fotografskim materialom in ostalimi potrebščinami je bila v Fotosekciji SNOS zadovoljiva, čeprav ni bilo vedno tako. Veselko je začel je sistematično urejati in popisovati vsebino posnetih filmov in fotografij ter jih razvrščati v albume. Veselko je največ delal v fotolaboratorju, kajti zelo dobro je vedel, da je treba razvite filme in fotografije dobro izpirati in jih na ta način zaščititi.

Veselko pregleduje fotografske albume, Črnomelj 22. oktober 1944. (Foto: Maksimilijan Zupančič, MNZS)

⁹ Franc Fabec, Dejan Vončina: Slovenska odporniška fotografija 1941-1945. Ljubljana 2005 (dalje Fabec, Vončina, Slovenska odporniška fotografija), str. 115.

Veselko v temnici Fotosekcije SNOS pregleduje posnetke, Črnomelj 24. oktober 1944 (Foto: Maksimilijan Zupančič, MNZS)

Delo v Fotosekciji SNOS za razstavo v hotelu Lackner v Črnomlju; od leve k desni: Edi Šelhaus, Maksimilijan Zupančič, Franjo Veselko in Daro Kopinič, 17. december 1944 (MNZS)

Propagandni letak za napoved fotografske razstave v hotelu Lackner v Črnomlju, december 1944 (Foto: Alfred Kos, MNZS)

Fotoreporterji Fotosekcije SNOS so imeli med seboj razdeljena delovna področja: Jože Bitenc, Daro Kopinič in Alfred Kos so spremljali kulturne prireditve, Maksimilijan Zupančič in Ivan Pirnat zanimive dogodke na osvobojenem ozemlju, Peter Romanič dogodke iz političnega življenja, Miro Pavlin je fotografiral funkcionarje in gledališke predstave, Rozalija Gorše pa je bila odgovorna za administrativno delo, Vinko Bavec in Edi Šelhaus sta bila potujoča fotoreporterja. V sklopu Fotosekcije SNOS so delovale še fotosekcije pri pokrajinskih odborih OF (za notranjsko, novomeško, ribniško, črnomaljsko in druga območja).¹⁰ Vodja fotosekcije Veselko je poleg organizacije in usmerjanja fotoreportejev skrbel za tekoče delo v temnici, dokumentacijo in seveda za fotografiranje številnih zalednih dejavnosti na osvobojenem ozemlju.

Fotosekcija SNOS je glede na Pravilnik o fotoreporterski službi, ki ga je že prej izdala Fotosekcija GŠS, povezovala delo vseh fotoreporterjev po partizanskih okrožjih in rajonih. Da bi partizanske fotoreporterje še bolj spodbudil in jim olajšal delo na terenu, je Veselko na pobudo načelnika Jožeta Zemljaka napisal poseben referat, ki so ga razposlali fotoreporterjem različnih okrožij. V njem je navedel, kaj naj fotoreporterji fotografirajo. Izbral je in podrobno opisal 42 med seboj različnih motivov: brigade, orožje, žrtve, pogorišča, gospodarsko in kulturno

¹⁰ Prav tam, str. 99.

dejavnost, otroke, dela na poljih in drugih vsakdanjih dogodkov takratnega časa. Zanimivo je, da si je Veselko že predstavljal čas osvoboditve, ko bodo prav vse fotografije pomemben pričevalec vojnih časov, o njih je govoril kot o pomembni obogatitvi revij in časopisov, navajal pa jih je tudi kot pomoč pri snovanju scenarija za »naš veliki zgodovinski film Slovenski partizan«. Še posebej je poudarjal, da se mora fotoreporter postaviti na mesto, kjer bo ostal neviden, in tako zagotoviti spontanost posnetka.¹¹

Iz dokaj obsežne medvojne korespondence med Franjom Veselkom in Jožetom Zemljakom, načelnikom Propagandnega odseka SNOS, od maja do konca septembra 1944 lahko razberemo, kako pomemben člen sta bila oba pri organizaciji zaledne fotoreporterske službe oziroma Fotosekcije SNOS, pri že omenjenih navodilih partizanskim fotoreporterjem na terenu, organizaciji propagandnih občasnih partizanskih razstav na osvobojenem in polosvobojenem ozemlju, sistematičnem urejanju, dokumentiranju in ohranjanju medvojne partizanske fotografske produkcije, pri zavzemanju za čim boljšo tehnično opremljenost fotolaboratorija in partizanskih fotoreporterjev s fotografskimi potrebščinami po številnih okrožjih po terenu, ne nazadnje, kako pomembna sta bila za sodelavce v fotosekciji (npr. Ivan Pirnat in Vinko Bavec¹²). V dopisu Veselku načelnik Zemljak 9. maja 1944 med drugim naroča: »Ti pa pojdi v Štab, ter se s tovarišem Trobcem in Pipenbacherjem pogovorite o skupnem delu. Tam boš dobil tudi fotografsko kamero in eventualno tudi nekaj materiala. Dobro bi bilo, da izdelate skupen predlog o organizaciji fotografske službe po vsej Sloveniji tako po vojaškem kakor civilnem sektorju ter načrt pošljete na Odsek za informacijo in propagando pri SNOS.«¹³

Dne 31. maja 1944 je Veselko glede organizacije fotografske službe načelnika Zemljaka v pismu pozval: »Prosim te, ker Tvoj poziv bode še največ zalegel, da pošleš propagandnim odborom okrožij Novo mesto, Ribnica, Notranjska dopis sledeče vsebine: »Propagandni odsek se poziva, da takoj poroča semkaj, kaj je do sedaj napravil glede fotoreportaže, o kateri so se dovolj podrobno dogovorili za Notranjsko tov. Boštjan, za Ribniško dr. Lavrič, za Novomeško tov. Hilbert s šefom fotosekcije SNOS-a tov. Veselkom na novinarskem kongresu v Metliki 6. maja 1944.« Nadaljeval je: »Nemudoma, če že niso, naj v svojem okrožju določijo fotoreporterje, ki morajo fotografirati vse, kar spada za našo propagando. Filme, razvite ali nerazvite je treba takoj razposlati na naslov Fotsekcija SNOS-a, črnomaljsko okrožje. Ne odpiraj film! (Priložiti je treba popis posnetkov, kaj predstavljajo). Vsak fotoreporter bode dobil od vsakega posnetka po eno sliko in okrožje pa lahko tudi več, če jih bode pisмено naročilo za svojo propagando. Če nima fotoreporter okrožja filma, ga bomo mi poslali. Propagandni odsek okrožja bode odslej odgovoren, če bode odslej ostal kak važen dogodek v okrožju nefotografiran, pa bi lahko bil. V okrožju mora fotoreporter v prostem času poizvedovati in pobirati pri zasebnikih slike (ki se po uporabi na željo vrnejo), ki se tičejo italijanske okupacije in pozneje ter jih z besedilom opremljene poslati na zgoraj navedeni naslov.«¹⁴

Veselko v pismu 1. junija 1944 Zemljaku sporoča, da je naročil filme in foto

¹¹ Prav tam, str. 111.

¹² ARS, AS 1643, t. e. 492 II., 31. 5. 1944. V pismu Veselko načelnika Zemljaka prosi, naj Bavcu in Pirnatu nujno priskrbi čevlje.

¹³ Prav tam, 9. 5. 1944.

¹⁴ Prav tam, 31. 5. 1944.

papir za fotosekcijo in dodaja: »Ker mi prinese to naročilo partizan, ki je za to Zvezo s Hrvatsko od naše oblasti določen, bom moral stvar plačati. Denarja nimam in Te prosim, da mi pošlješ vsoto, kakor si jo obljubil ustno. Trenutno nimam niti lire v žepu.«¹⁵ Odgovor Zemljaka Veselku 3. junija 1944: »Tovariš Veselko priloženo ti pošiljam 200 lir, ki jih izroči tovarišu Bavcu za pot. Poslal sem mu tudi čevlje in 1 srajco. Več mu zaenkrat ne morem. Glede Pirnata sem pisal okrožnemu odboru, da mu preskrbi hrano. Prosim te, da mi javiš tudi njegovo ime, da mu lahko izstavim legitimacijo. Upam, da si 1000 lir, ki sem ti jih zadnjič poslal, dobil.«¹⁶ Poročilo Veselka Zemljaku z dne 5. junija 1944: »Danes sem prejel na okrožju 1200 lir in sicer 1000 lir za potrebe fotosekcije, 200 lir pa sem izročil tov. Bavcu«; nato je obvestil Zemljaka glede Bavčeve potnine, glede Pirnata in njegove prehrane ter podal natančen obračun nakupa fotografskega materiala za prvih 1000 lir. Ostanek 252 lir je Veselko uporabil zase, za kolo, ki ga je končno uspel kupiti od nekega kmeta v Suhi krajini. »Kolo sedaj imam in si bom mnogo truda in časa prištedil. Na poti sem bil v petek, soboto in nedeljo. Prinesel sem nekaj posnetkov s proslave artilerije XV. divizije. Propagandne razglednice Ti pošljem jutri. V sredo ali četrtek zamenjam slike v črnomaljski izložbi z novimi. Po platno za nalepljanje slik sem pisal. Ko ga dobim, bomo nalepili.«¹⁷

Poročilo Veselka Zemljaku o uspešni razstavi. Za nas je zanimiva vsebinska razdelitev motivov: grozodejstva in žrtve fašistov v času italijanske okupacije ter žrtve belega terorja; ruševine povzročene od Nemcev in belogardistov; partizani in njih akcije; kulturno udejstvovanje partizanov v zaledju.

Nadalje je Veselko z žalostjo ugotavljal, da zaradi pomanjkanja fotomateriala in neustreznega fotoaparata ni mogel posneti telovske procesije: »Sedaj sem bil kakor riba na suhem! Z silno jezo mi je bilo žal, da sam nimam Leica aparata s katerim bi lahko vsaj jaz slikal. Tako sem storil vse, kar je bilo v mojih močeh in mislim, da mi ne boš štel v zlo tega neuspeha. Trudim se kolikor le morem, naročam, svetujem in premišljujem, kako bi izboljšal svoje delo« in nato nadaljuje: »Pred menoj ležijo tri pisma, ki sem jih napisal propagandnim odsekom: notranjsko, novo-meško in ribiško okrožje s pozivom, naj vendar nekaj ukrenejo in pošljejo posnetke.«¹⁸ Veselko je 12. junija 1944 poslal Zemljaku Proračun predvidenih izdatkov za fotomaterial in dodal: »Jaz sem ta proračun v finančnem pogledu približno natančno sestavil! Če bi imel v rokah naročeno nabavko iz Karlovca, bi Ti preračunal na podlagi resničnih cen. Filme bom poslal v okrožja in fotoreporterje na ta način obligiral. Tov. Brenku sem obrazložil moje dosedanje delo, fotoreportersko situacijo v posameznih okrožjih, pokazal mu vsebino filmov, ki jih imamo pri nas v delavnici. Po telefonu sem poklical tov. Trobca na sestanek fotoreporterjev belokranjskega okrožja, ki bo v torek ob 20 uri v prostoru propagandnega odseka. Mnogi mi izražajo veliko zadovoljstvo z našo novo fotoizložbo. Nove razglednice ti pošljem jutri ali pojutrišnjem.«¹⁹ Veselko je 18. 6. 1944 poročal, da je članek, Kaj na fotografiramo? ki mu ga je Zemljak naročil gotov, in dodaja: »Mislim, da je dober in praktičen. Dobro bi bilo, da bi ga dobil kot navdilo vsak naš fotoreporter. Danes bom ga pretipkal, jutri zjutraj ga odpošljem.«

¹⁵ Prav tam, 1. 6. 1944.

¹⁶ Prav tam, 3. 6. 1944.

¹⁷ Prav tam, 5. 6. 1944.

¹⁸ Prav tam, 9. 6. 1944.

¹⁹ Prav tam, 12. 6. 1944.

V številnih dopisih Veselko Zemljaka prosi, da bi posredoval pri komandi XV. divizije za fotografa in marljivega sodelavca Ivana Pirnata v fotolaboratoriju Fotosekcije SNOS-a v Črnomlju, da se vrne in nadaljuje delo. S svojim požrtvovalnim delom in svojo opremo (npr. povečevalni aparat za filme 6 x 9), je Pirnat razbremenil Veselka, da je lahko odšel na teren in fotografiral raznolike zaledne dejavnosti. Zato je razumljivo, da si je Veselko prizadeval za njegovo vrnitev. V dopisu 21. junija 1944 je Veselko Zemljaka prosil: »... da bi Ivanu Pirnatu omogočili, da se vrne fotografskemu delu, za katerega je res usposobljen in potreben. Brez povečevalnega aparata za filme 6 x 9 ne bom mogel shajati. Pirnat se nahaja na poti k XV. brigadi, po drugi verziji pa je mogoče pri novomeškem področju.« In nadaljuje: »Prosim Te doseži, da mi tov. Trobec odstopi eno škatlo 100 razglednic in 50 povečevalnih papirjev 18 x 24. Čakam na naročeni fotomaterial.«²⁰

Zemljak 28. junija 1944 piše Veselku: »Mislim, da te je Cene Logar dobil in da sta se izčrpno pogovorila o potrebah fotografskega oddelka. Vsaj vsako okrožje mora dobiti svojo leico. Sestaviti pa moraš tudi seznam filmov in za predvajanje filmov. Po možnosti govori o tem s tov. Brenkom, ki se nahaja v Beli Krajini.« In nato Veselka obvešča: »S papirjem, ki ga ima fotosekcija pri Štabu, najbrž ne bo nič, ker so ga precej porabili za fotografije, ki smo jih poslali v inozemstvo.«²¹

Obrtno-industrijska razstava v Črnomlju od 27. julija do 5. avgusta 1944 (MNZS)

²⁰ Prav tam, 21. 6. 1944.

²¹ Prav tam, 28. 6. 1944.

V partizanski bolnici Jelendol, 1944 (MNZS)

Mlatenje žita, Črnomelj, avgust 1944 (MNZS)

Žene s sanmi vozijo hrano iz garnizije v Predgrad, januar 1945 (MNZS)

Sredi leta 1944 je bila partizanska fotografska propagandna produkcija v polnem zamahu, zato je bila oskrba s fotomaterialom zelo pereča. Tega se je zavedal tudi načelnik Zemljak, ki je Veselku 5. julija 1944 sporočil: »Dne 8. t. m. ob 3 uri popoldne bo v Semiču v gostilni Derganc sestanek zastopnikov naših fotosekcij. Na sestanku se bo obravnavalo vprašanje o nabavi fotografskega materiala, vprašanje organizacije in kadrov. Sestanka se prav gotovo udeleži ter obenem povabi še tov. Brenka.«²²

Poleg pomanjkanja fotografskega materiala je bil velik problem z obutvijo in obleko. Nato kaže tudi dopis, ki ga je Zemljak 14. julija 1944 poslal Veselku: »Priloženo Ti pošiljam pismo od tov. Bavca. Prosim, da mu odgovoriš na vse, kar ti piše. Jaz bom skušal dobiti za njega kako obleko in čevlje. Upam, da si dobil aparat in filme. Uporabi jih in razdeli po svoji uvidevnosti.. Skušal bom dobiti še nove vire za nabavo filmov in papirja.«²³ Veselko v pismu Zemljaku: »Prosim te res nujno, da izposluješ na merodajnem mestu, da dobim jaz hlače, samo hlače, ker moje so res v obupnem stanju. Jaz nimam navade prositi, sam napravim in potrpim, v teh hlačah pa več dolgo ne bom mogel potrpeti.«²⁴

Kot mednarodno poznani umetnik in fotograf je bil Božidar Jakac v partizanih še posebej cenjen, kar kaže tudi poročilo Veselka Zemljaku: »Priloženo ti pošiljam 44 razglednic. Večina slik prikazuje ranjence in invalide pri transportu v varno zaledje. Slike po mojem niso za tuzemsko propagando našega boja, pač pa mogočno dokumentirajo naše žrtve, posebno v inozemstvu. Če je le mogoče spravi

²² Prav tam, 5. 7. 1944.

²³ Prav tam, 14. 7. 1944.

²⁴ Prav tam, 24. 7. 1944.

jih v Ameriko k našim Slovincem. Nekatere so ganljive do solz: na primer partizanka - invalid brez desne noge, ki jo nese na rokah partizan, mlad partizan - invalid z berglami, partizani z obvezano roko na vozu. Fotografiral je Jakac.«²⁵ Dopis Zemljaka Veselku 17. avgusta 1944 kaže na poseben status Jakca: »Kako sta prišla z Jakcem navzkriž, da Ti je vzel vse filme? Zakaj mu nisi naredil od vsakega njegovega filma vsaj po eno malo sliko? Če hočeš z njim delati, mu boš pač moral iti na roko. V resnici je škoda za njegove filme, ki so tako dobri. Če ga moraš pregovoriti, ga pregovori, da Ti filme odstopi.«²⁶

Dopis Veselka 17. septembra 1944 Zemljaku zelo povedno kaže na pomanjkanje fotografskega papirja: »Pred kratkim mi je Cene Logar za ameriške Slovence naročil, da naj od dobrih propagandnih posnetkov napravim po 5 povečav, najmanjši dovoljeni format 18 x 24. Jaz sem v veliki zadregi za papir kar napravil že preko 20 takih povečav in porabil zadnji papir namenjen za izložbo v Črnomlju in drugod. No sedaj jih imam zopet nekaj na razpolago. Ampak jaz mislim z ozirom na stisko za papir, da je boljše, da napravim po 1 povečavo, od katere si v Ameriki lahko napravijo poljubno število reprodukcij, ki so enakovredne originalu. Drugega izhoda spričo naših težav za papir ni!«²⁷

V dopisu z dne 20. septembra 1944 je Zemljak podprl Veselka: »Na 18 x 24 ni treba kopirati slik za namene, ki Ti jih je Cene Logar naročil. Tega papirja je premalo, zato ga raje uporabi za naše razstave. Če pa si že naredil po eno reprodukcijo tudi prav ...«²⁸

Zavezniška pomoč, Predgrad, 7. november 1944 (MNZS)

²⁵ Prav tam, 1. 8. 1944.

²⁶ Prav tam, 17. 8. 1944.

²⁷ Prav tam, 17. 9. 1944.

²⁸ Prav tam, 20. 9. 1944.

*Pogovor angleškega pilota s partizani,
Griblje pri Črnomlju, marec 1945 (MNZS)*

*Pogreb ponesrečenih ameriških pilotov, Vojna vas pri Črnomlju,
2. april 1945 (MNZS)*

Ranjeni partizani opazujejo pristajanje zavezniških letal, Griblje pri Črnomlju, marec 1945 (MNZS)

Vkrcavanje ranjencev na zavezniška letala za prevoz v Bari, Črnomelj, marec 1945 (MNZS)

Oktober 1944 je Izvršni odbor OF za vodjo Oddelka za fotografijo in kinematografijo imenoval Franca Brenka, Franjo Veselko pa je ostal vodja Fotosekcije SNOS-a v okviru novega Oddelka za fotografijo in kinematografijo in je bil Brenku neposredno odgovoren.

Višek svoje dejavnosti je Fotosekcija SNOS doživela z razstavo izbranih partizanskih fotografij v črnomaljskem hotelu Lackner med 25. in 31. decembrom 1944. Na njej je sodelovalo trideset brigadnih, okrožnih in področnih fotoreporterjev iz vse Slovenije s 167 fotografijami. Osem tisoč obiskovalcev je za najboljšo izbralo fotografijo z naslovom Na straži fotografa Jožeta Bitenca.²⁹

Konec aprila 1945 se je Veselko pridružil številnim fotoreporterjem, ki so se iz Bele krajine odpravili proti Trstu, da bi fotodokumentirali sklepne boje za osvoboditev slovenskega Primorja. Med potjo v osvobojeni Trst je fotografiral 97. nemški korpus, ki se je vdal Jugoslovanski armadi, in kupe orožja, ki je ležalo ob cestah. V Trstu je v uredništvu časopisa *Piccolo* našel v visokem kupu papirja bogat plen, več tisoč nemških povečav z vzhodnega, zahodnega in balkanskega bojišča, med njimi tudi posnetke desanta na Drvar. Vse te fotografije hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani.

Življenje v osvobojenem Trstu. Tržačani si ogledujejo v izložbi partizanske fotografije, 4. maj 1945 (MNZS)

²⁹ Iztok Durjava, Zlata Sluga, Franc Podnar: Fotoreporterska služba med NOB. Ljubljana 1979, str. 24.

Kot član propagandne komisije se je 10. maja 1945 pripeljal v Ljubljano. Na hitro so uredili fotografsko delavnico v vili pri Moderni galeriji na Prešernovi cesti. Številne lepe posnetke navdušenih množic ob osvoboditvi Ljubljane in sprejemu slovenske vlade so čez nekaj dni razstavili v poslopju Bate, današnje Name. Povedne posnetke so prinesli tudi interniranci iz Dachaua. Negative so imeli zavite kar v cunjah.

»Svojo dolžnost sem, kolikor je bilo v moji moči kot partizanski poročevalec - amater, opravil. Navdaja me notranje zadoščenje, da se mi je posrečilo zbrati in ohraniti toliko negativov, tega silno občutljivega materiala, ki bi sicer kaj lahko propadel in se porazgubil. Delo je bilo opravljeno z najboljšimi močmi in silno požrtvovalnostjo. Samo tisti, ki so bili v središču dogajanja, vedo, koliko truda je bilo treba, da smo rešili kar danes imamo.«³⁰

Po vojni je bil Franjo Veselko prvi, ki se je v takratnem Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani (sedaj Muzej novejša zgodovine Slovenije) vse do leta 1951 honorarno resneje posvetil urejanju številnih fotografij iz vojnega obdobja. Pionirsko delo Franja Veselka je bilo velikega pomena za nadaljnji razvoj fotooddelka. Kot zanimivost naj omenimo, da so njegov način urejanja fotografij v fototeki preprosto imenovali »veselko«.³¹

Po vojni je učil v Ljubljani na I. gimnaziji in od leta 1950 do upokojitve 1967 na učiteljskišči, predaval na tečaju za učitelje diplomante cone B v Portorožu, bil je inšpektor za srednje in strokovne šole. Bil je odličen pedagog praktik in je o vprašanih pouka tudi pisal. Umril je 27. junija 1977 v Ljubljani.³²

Profesor Franjo Veselko - vedno v snovanju - pa se je zapisal tudi v slovensko historiografijo. V času, ko je služboval na Ptuj, ga je pritegnila zgodovina tega mesta. Iz tega je nastala razprava oziroma prevod ptujskih mestnih statinov iz leta 1376 v slovenščino, s katerim je sodobnika seznanil z življenjem srednjeveškega ptujkega meščana, a prevod je koristno služil tudi kot učni pripomoček v šolah.

Med NOB pa je v okviru fotosekcije sam posnel celo vrsto pomembnih dogodkov iz takratne politične in vojaške dejavnosti in zbral bogato filmsko in slikovno gradivo iz narodnoosvobodilnega boja. S tem je ustvaril za zgodovino NOB v zadnjih dveh letih izjemno pomemben poseben fond virov, ki dopolnjujejo pisne in druge vire za to obdobje naše zgodovine. Vlogo tega gradiva za obravnavo zgodovine NOB, ki ga je Franjo Veselko v svoji natančnosti in delovni doslednosti posebej dokumentiral, spoznamo iz mnogih del, ki jih ilustrirajo slike iz te fotosekcije. Zato tega bo Franjo Veselko, ki so ga imenovali partizanski fotograf, trajno zapisan tudi v slovenski historiografiji.³³

³⁰ »Domovini smo ohrnjevali obraz«.

³¹ Vanja Martinčič, Dejan Vončina: Fototeka Muzeja novejša zgodovine. V: Muzej novejša zgodovine. Ljubljana 1998, str. 47.

³² Franc Podnar: Veselko Franjo. V: SBL, 4. knjiga. Ljubljana 1980-1991, str. 426.

³³ Ferdo Gestrin: In memoriam Franjo Veselko (1905-1977). V: Zgodovinski časopis, 1977, št. 4, str. 535.

Dejan Vončina

PARTISAN PHOTOGRAPHER AND ORGANISER OF THE PHOTOJOURNALIST SERVICE
FRANJO VESELKO (1905-1977)

S u m m a r y

Franjo Veselko, professor of history and geography, patriot, partisan photographer, organiser and educator, was born on 4 January 1905 in Središče ob Dravi. Veselko is mostly known as a partisan photographer, organiser of the partisan Photojournalist Service and head of the photography section within the Presidency of the National Liberation Council. He was also an extraordinarily active photographer of the activities of the Slovenian partisans in the hinterlands, especially in the territory of the Bela krajina region. Since the capitulation of Italy in September of 1943, when he returned from an Italian concentration camp, until the end of World War II in May 1945 he made around 2000 photographs, which transcend a mere documentary level. With regard to the extensive collection of his work, Franjo Veselko is at the very peak of the Slovenian resistance photography. The Photo Library of the National Museum of Contemporary History in Ljubljana keeps a rich and valuable collection of his work. In the field of partisan photography Franjo Veselko was known as an organiser, and he documented a precious partisan photography heritage. After the war Franjo Veselko was a superb pedagogue and practitioner (he taught history at the general secondary school - gymnasium - in Ljubljana), and also wrote about the issues of teaching history. He died on 27 June 1977 in Ljubljana.

Razpravljanja

Razmislek o recenziji

»Bobu bob, popu pop«.¹ Ne, to ni krilatica časnika Večer oziroma priznanje za lucidne misli, temveč je Jagičev poziv Ramovšu k sodelovanju v razpravi o jezikovnih vprašanjih in ravni socialnega, ekonomskega, javnega in zasebnega bivanja. Razmislek je v svojem bistvu temeljna dolžnost vsakega, da sam pri sebi v dialogu s pričakovani in analitično oceno razmer določi smernice nadaljevanja svoje poti. To je aktivno vodenje življenja, ki ob zadovoljevanju svojih potreb in občutku za samoomejevanje v razmerju do drugih poveča verjetnost občutka umirjenosti in sreče. V aktivnost nas kot posameznike sili spreminjajoč se model osnovnega gradnika družbe in vse bolj izobilja impulzov polno okolje. V takšnih razmerah se nam morajo kot čustveno občutljivim posameznikom porajati vprašanja o obstoju, trdnosti itd. V odvisnosti od usmerjenosti k cilju in premagovanju ovir pripravljamo vsakodnevnne majhne spremembe, ki nam olajšujejo življenje. To lahko v evolucijskem žargonu označimo za prilagoditev na spremembe. Kljub preživetvenemu nastavku nas zgostitev spremembic iznenadi in sproži nepovraten proces dinamičnih sprememb. Nekaj podobnega se je meni zgodilo ob koncu poletja. Prisiljen sem bil k temeljitem premisleku o življenju. V tako čustveno intenzivnem obdobju sem opazil, da sta »Marijan F. Kranjc, generalmajor v pokoju« in »Janko Štampfl, soavtor knjige in pranečak Franja Malgaja«,² na blogu Inštituta za novejšo zgodovino objavila del odgovora in pridala povezavo na celotno besedilo odgovora na mojo recenzijo knjige »Franjo Malgaj: Vojni spomini 1914-1919«. Recenzija je bila objavljena v Prispevkih za novejšo zgodovino,³ nato pa še na blogu⁴ knjižnice Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani.

Sčasoma je dozorela odločitev, da oblikujem misli. Na začetku moram priznati, da sem bil presenečen nad odzivnostjo in predvsem odzivom na recenzijo. Predvsem zato, ker sem podal tehtne pripombe. Pisanja recenzije sem se lotil, ker sem po srcu lokalpatriot. Poleg tega sem pred nekaj leti začel šolanje na Osnovni šoli Franje Malgaja. Ko sem opazil knjigo Vojni spomini med novostmi, sem bil prav vesel in ponosen, da je izšla knjiga o ugledni zgodovinski osebnosti iz naših krajev, ki je s svojimi dejanji vplivala na dinamične procese v prevratni dobi.

Branje strokovne literature predstavlja vez s širnim svetom, zato sem pri tem opravilu nadvse skrben in kar se da kritičen. Dodatno sem se v večini skrbnega branja tekstov izpopolnil ob branju in urejanju prispevkov, ki so izšli v znanstveni monografiji »Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju«,⁵

¹ S tem besedami je Vatroslav Jagič želel prepričati Frana Ramovša, da naj se aktivno vključi v vse bolj razgreto razpravo v Kraljevini SHS o stopnji, smernicah in obsegu kulturnega in jezikovnega ujedinenja. - Ana Kobljar Horetzky: Korespondenca Frana Ramovša: 1: Izpisi pisem dopisnikov. Ljubljana 1985, str. 47.

² Podpis pod odgovorom na recenzijo.

³ Odgovornemu uredniku Prispevkov za novejšo zgodovino dr. Zdenku Čepiču sem recenzijo oddal 17. julija 2009. Objavljena je bila v drugi številki Prispevkov na straneh 243-245.

⁴ Recenzijo sem 19. avgusta 2010 poslal bibliotekarju Igorju Zemljiču, skrbniku in uredniku bloga knjižnice INZ.

⁵ Željko Oset, Barbara Berberih Slana, Žarko Lazarevič (ur.): Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju. Ljubljana/Maribor 2010.

ter ob sodelovanju pri urejanju zbranih del dr. Ervina Dolenca (»Med kulturo in politiko: Kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnama«⁶). Ob tem naj dodam misel dr. Ervina Dolenca, da je pisanje recenzentskih mnenj kolegialno opravilo.⁷ Premalo poznam obrt pisanja ocen, da bi lahko verodostojno ocenjeval vzroke za takšno stanje. Ob tem je treba opozoriti na obdobje, ko še ni bilo metabibliografskih baz z večnivojskimi iskalnimi nizi, ki danes omogočajo raziskovalcem brskanje po knjižni zalogi tako za leseno pregrado kakor tudi na drugem koncu vasi. V obdobju, ki ga lahko časovno zamejimo z razvojem sodobne znanosti oziroma porastom ustvarjalcev raziskovalcev, so recenzije predstavljale skupaj s sestavljanjem bibliografij nujo, saj je bila pretočnost informacij omejena in ne povsem zanesljiva, zato so se z ocenjevanjem znanstvenoraziskovalnih izdelkov ukvarjali raziskovalci v vseh etapah svoje kariere. Vzroke za ponikanje želje za objavo recenzij lahko pripišemo tehnološki revoluciji, ki je omogočila bolj eksperimentalno iskanje izdelkov, in proizvodno-modni revoluciji, ki uspe izdelati toliko vrst čevljev, da nihče več ni povsem primeren sodnik.

Bil sem v nemajhni zadregi, ko sem prebral odgovor na recenzijo, saj so mi glavni odzvanjale besede zaletavo, nestrokovno in neobjektivno. Zadrega je prešla v zmedenost, saj je bil poleg omenjen Sokratov zagovor. V meni je začela rasti slutnja, da tukaj ni vse povsem v redu. Sum je bil potrjen, ko je bilo razmišljanje o metodologiji (kot osnovnem postulatju znanstvenoraziskovalnega dela) oziroma intelektualni prtljagi označeno za »telečnjak«. Prav od srca pa sem se nasmejal, ko sta Marijan F. Kranjc in Janko Štampfl svetovala »predstojniku INZ, spoštovanem dr. Dam(i)janu⁸ Guštinu, da mlademu raziskovalcu za to recenzijo, v kateri je eno tret(j)ino⁹ prostora porabil samo za prelaganje 'intelektualne prtljage' oz. telečnjaka, mirne duše zapiše - cvek!«.

Zavedam se, da je delo z arhivskim gradivom zahtevno in zamudno, da raziskovanje terja veliko pozitivne energije in materialnih sredstev. Vendar druge poti za nova odkritja, seveda ob upoštevanju literature in ostalin pretekle dobe, ni. Arhivi so odraz preteklosti, arhivsko gradivo pa odraz pretekle upravno-politične razdelitve in družbene stratifikacije ter tudi konceptualnih rešitev arhivistov. Zato je treba pridobiti ustrezno usposobljenost, ki jo diplomirani zgodovinarji pridobijo s študijem in poslušanjem predavanj pri predmetih uvod v študij zgodovine, arhivistika, teorija zgodovine, muzeologija, uvod v metodologijo znanstvenoraziskovalnega dela itd., ljubiteljski zgodovinarji pa s študijem literature in praktičnim delom v arhivu. Usposobljenost pride do izraza pri pisanju izdelkov kakor tudi pri izdelavi naročila arhivskega gradiva. Naročilo je podobno kot vprašanje ali komentar, saj odraža raven (ne)znanja. Danes, ko je svet tako dobro omrežen, je možno naročilo oddati v obliki elektronskega sporočila; seveda pa je zaželeno, da naročnik predhodno preštudira arhivska pomagala.

Marijan F. Kranjc mi v odgovoru¹⁰ očita, da ne poznam dovolj dobro del znanstvenega svetnika dr. Jurija Perovška o Državi SHS (Slovencev, Hrvatov in

⁶ Ervin Dolenc: Med kulturo in politiko: Kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnami. Ljubljana 2010.

⁷ Prav tam, str. 16-17.

⁸ Opomba Željka Oseta.

⁹ Opomba Željka Oseta.

¹⁰ Torej, mladi recenzent si tudi umišlja, da nekaj pozna, dejansko pa javno kaže samo svoje neznanje.

Srbov¹¹). Zato naj navedem tri citate, iz katerih je razvidno Kranjčevo razumevanje Države SHS. Na strani 40 je v opombi 24 zapisano: »Že dejstvo, da je bila po razpadu Avstro-Ogrske ustanovljena Država Srbov, Hrvatov in Slovencev.« Na strani 75 je v opombi 71 zapisano: »Država SHS je podpisala krivično mirovno pogodbo 12. novembra 1920 v Rapallu.« Na strani 201 v opombi 171: »Vlada Države SHS oziroma Kraljevine SHS v Zagrebu je 1. decembra 1918 povišala večino slovenskih častnikov avstro-ogrške vojske v višje čine.« Omenjene tri trditve so napačne. Kot sem že v recenziji opozoril, je treba posvetiti dolžno pozornost uporabi nazivov za državno tvorbo. Marijan F. Kranjc je kot argument v odgovoru zapisal ugotovitev, da je v kazalu Slovenske novejšje zgodovine zavedeno poglavje »Slovenska samostojnost v Državi SHS«. Očitno pa je spregledal poglavje »Vojska Kraljevine SHS«. ¹² Nadvse pomenljiv je tudi začetek poglavja »Prve težave v novi državi«: »Po oblikovanju Kraljevine SHS se slovenska samostojnost, dosežena v Državi SHS, ni ohranila. Zagotovilo srbskega prestolonaslednika Aleksandra Karađorđevića, ki ga je dal ob jugoslovanski združitvi 1. decembra 1918 v Beogradu, ni bilo uresničeno«. ¹³

Sokratov zagovor ni potreben, saj v znanosti veljajo argumenti. Sklicevanje na avtoriteto je v teoriji trdnosti argumentov označeno za zmoto ad baculum. ¹⁴ Zagovor ni potreben, saj živimo v svobodni, demokratični družbi. V tako svobodno urejeni družbi inkvizicija ni mogoča. Po mojih informacijah majevtična metoda kot sredstvo vzgojnega delovanja v znanstveni sferi na začetku novega tisočletja na sončni strani Alp nima domovinske in pravne pravice. Zagotovo pa velja upoštevati Sokratovo predpostavko o tem, da »vem, da nič ne vem«, saj na ta način pridobimo tla pod nogami in tudi krila, s katerimi lahko zajadramo v širni domači svet. S tem, ko krepimo vedoželjnost, krepimo sebe kot posameznike in s tem širimo meje sveta skupnega.

Nadvse skrbno sem pregledal svojo pogodbo o zaposlitvi, pogodbo o financiranju podiplomskega raziskovalnega usposabljanja s strani Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, interne pravilnike in akte Inštituta za novejšo zgodovino ter spletno stran ARRS. Poleg tega sem opravil vrsto pogovorov o načelnem statusu mladega raziskovalca v raziskovalni skupnosti. Ugotovil sem, da so mladi raziskovalci enakopraven del znanstvenoraziskovalne sfere. Njihova verodostojnost je odvisna od njihovega dela, dejanj in splošnega vtisa. Omenjeno pa velja tudi za znanstvenoraziskovalne delavce z višjimi akademskimi nazivi. Razlika med mladimi raziskovalci in ostalimi raziskovalci je torej v stopnji izpostavljenosti oziroma boju za položaje in sredstva.

Dodal bi še, da v delu primanjkuje navajanja znanstvenoraziskovalnih dosežkov že uveljavljenih kolegov. Nadvse zanimiv je pristop, da so v sprotnih opombah

¹¹ Ob tem naj opozorim na prvo objavo v uradnem listu Narodne vlade SHS v Ljubljani. »Državljan! Predsedništvo Narodnega veča v Zagrebu kot vrhovna oblast države Slovencev, Hrvatov in Srbov je na predlog Narodnega sveta v Ljubljani za Slovenijo imenovalo to-le vlado«. SiStory: Viri: Tiskani: Uradni listi, <http://www.sistory.si/uradni-listi.html>, 25. 11. 2010.

¹² Zdenko Čepič (ur. et al.). Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije:1848-1992. Ljubljana 2005, str. 8-9.

¹³ Jurij Perovšek: Uvajanje centralizma. V: Zdenko Čepič (ur. et al.). Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije:1848-1992. Ljubljana 2005, str. 211.

¹⁴ Danilo Šuster: Moč argumenta: logika in kritično razmišljanje : Logika in kritično razmišljanje. Maribor 1998, str. 197-198.

navedeni sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo, ki jih je uredil in objavil Peter Ribnikar. Na seznamu virov in literature pa je navedeno »Arhiv Slovenije, Sejni zapisnik Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921«.

Za sklep naj omenim, da gotice ni mogoče prevesti, saj je gotica pisava in ne jezik. Pri transkripciji iz gotice v latinico je treba ohraniti znakovno vrednost. V primeru da v dokumentu, napisanem v gotici, piše »Franz«, mora biti tudi v transkribirani različici biti Franz.

V Ljubljani, na dan, ko je Franjo Malgaj iz Hruševca¹⁵ leta 1918 prevzel nadzor nad Velikovcem

Željko Oset, mladi raziskovalec - asistent

Pripis odgovornega urednika Prispevkov za novejšo zgodovino

Objavljamo odgovor na zapis generalmajorja Marijana F. Kranjca, objavljenega pod naslovom *Odgovor na recenzijo Malgajevih vojnih spominov 1914-1919 - brzopleto, nestrokovno in neobjektivno* na <http://users.volja.net/marijankr/dok./blog-inz-odgovor>. To je njegov odziv na knjižno poročilo Željka Oseta o knjigi Franjo Malgaj, *Vojni spomini: 1914-1919*, objavljenega v *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2009, št. 2, str. 243-245, oziroma na blogu knjižnice Inštituta za novejšo zgodovino 20. avgusta 2010 (<http://knjižnicainz.blogspot.com/2010/08/kranjc-marijan-f.-in-štampl-janko.htm#more>). Komentar h knjižnem poročilu knjige avtorja Željka Oseta se tam glasi: »Sokratov« *zagovor knjige Malgajevih vojnih spominov 1914-1919 - Odziv na recenzijo: zaletavo, nestrokovno in neobjektivno. Mladi raziskovalec INZ (2007) je v knjigi našel tri napake in nekaj »nedoslednosti«, pa sem mu dokazal, da knjige sploh ni prebral, ali pa je poglavja enostavno preskakoval, zagrešil pa je tudi nekaj strokovnih napak. Ker na blogu ne sprejema celotnega odgovora, sem istega predstavil na svoji spletni strani »Vojaštvo - Military«.* Predstojniku INZ, spoštovanemu dr. Damjanu Guštinu, bi zato predlagal, da mlademu raziskovalcu za to recenzijo, v kateri je eno tretino prostora porabil samo za prelaganje »intelektualne prtljage« oz. telečnjaka, mirne duše zapiše - *čvek! Marijan F. Kranjc, generalmajor v pokoju, Janko Štampl, Malgajev pranečak in soavtor, 04. september 2010, 20.09.* Ta tekst objavljen kot komentar k oceni objavljeni na blogu knjižnice INZ se razlikuje od zapisa, ki ga je objavil generalmajor Kranjc na svoji spletni strani <http://users.vokja.net/marijankr/index.html>. Ni običaj, vsaj naj ne bi bil (!), da se nestrinjanje z zapisanim ali polemika vodi v dveh različnih medijih, v tiskanem in v elektronskem, zato kot odgovorni urednik *Prispevkov za novejšo zgodovino*, v katerih je bilo poročilo Željka Oseta o knjigi najprej objavljeno, prosim gospoda generalmajorja Kranjca, da morebitno nadaljnjo polemiko nameni tudi za objavo v *Prispevkih za novejšo zgodovino*. Bralcem *Prispevkov za novejšo zgodovino* tako ne bo treba iskati različnih blogov in spletnih strani, za katere ni nujno, da sploh vedo, da obstajajo. Če gre za vsebinsko, znanstveno polemiko, menim, naj ta poteka v reviji, ki jo je prva objavila.

¹⁵ V knjigi je uporabljen toponim Hrušovec, kar je verjetno posledica tiskarskega škrata.

Ocene in poročila

Zdenko Čepič, Filip Čuček, Jure Gašparič, Damijan Guštin, Božo Repe, Uroš Svete: *Prikrita modra mreža. Organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990. Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza policijskih veteranskih društev Sever, Ljubljana 2010, 260 strani, ilustrirano*

Monografija »Prikrita modra mreža«, ki govori o »miličniški« veji znotraj obrambnih sil Republike Slovenije, je nastala kot plod aplikativnega raziskovalnega projekta »Manevrska struktura Narodne zaščite v organih za notranje zadeve leta 1990«. Projekt izvaja Inštitut za novejšo zgodovino v sodelovanju s strokovnjaki iz drugih institucij, financirata pa ga Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Zveza društev policijskih veteranov Slovenije Sever. Ob tem je treba omeniti, da ta raziskovalni projekt še zdaleč ni končan. Raziskovalci so namreč začeli z delom 1. maja 2009, projekt pa bodo zaključili 30. aprila 2012. Zainteresirani bralci lahko tako v bližnji prihodnosti upravičeno pričakujemo še kakšno monografijo s podobno tematiko. Pričujoče delo namreč pri bralcu vzpodbudi zanimanje in želje, tako po nadaljevanju kot še bolj podrobni obravnavi že osvetljenih dogodkov in procesov. S tem imam v mislih predvsem osrednji del monografije, ki se ukvarja z oblikovanjem obrambnih sil Republike Slovenije v obdobju od maja do začetka oktobra 1990.

Že takoj na začetku je treba omeniti, da pričujoče delo presega v naslovu napovedano temo, saj sta kar dve od šestih poglavij posvečeni obdobju pred letom 1990. Kar pa po mojem mnenju monografije ne obremenjuje, temveč ji kvečjemu daje dodano vrednost. Tako prvo poglavje izpod peresa Boža Repeta, ki nosi naslov »Oris družbenih razmer v Sloveniji in Jugoslaviji v osemdesetih letih«, kot drugo Zdenka Čepiča z naslovom »Jugoslovanska vojska in slovenska milica v vrtincu politike ob koncu osemdesetih let« namreč predstavljata nepogrešljiv uvod v izbrano temo.

V prvem poglavju so tako orisane splošne družbenopolitične in ekonomske razmere v Sloveniji in Jugoslaviji, ki so v Sloveniji pripeljale do demokratičnih volitev, razorožitve teritorialne obrambe (TO) in potrebe po lastni oboroženi sili. Repe

nam ob koncu svojega poglavja predstavi tudi korenine oziroma predzgodovino rešitve za »vmesni čas«, torej za obdobje, ko je še obstajala stara struktura TO in ni bilo pravne podlage za ustanovitev »čiste« slovenske oborožene formacije. Nova demokratično izvoljena slovenska oblast je rešitev našla v Narodni zaščiti (NZ), posebnosti slovenskega obrabnega sistema, ki pa ni imela večje teže. Imela pa je močno tradicijo. Med drugo svetovno vojno so bile enote NZ mestna gverila in prvo leto vojne celo pomembnejše od partizanskih enot. Na ravnokar omenjeni tradiciji se je po vzpostavitvi TO leta 1969 v Sloveniji obnovila tudi NZ. Manevrska struktura Narodne zaščite (MSNZ), v kateri sta sodelovali tako TO kot milica, je tako nastala kot posebna, tajna, vendar zakonita organizacija.

Podobno kot poglavje Boža Repeta je tudi drugo poglavje izpod peresa Zdenka Čepiča nepogrešljivo za razumevanje kasnejših dogodkov in procesov, ki predstavljajo glavno temo monografije. Čepič nam v svojem poglavju, poleg povojnega razvoja in organiziranosti tako slovenske milice kot Jugoslovanske Ljudske armade (JLA) in TO, predstavi tudi različno vlogo obeh represivnih sistemov v kriznih razmerah osemdesetih let. Iz tega poglavja bi posebej izpostavil predvsem vedno bolj očitno razhajanje med JLA in slovensko milico do katerega je prišlo v osemdesetih letih, ko sta se JLA in milica začeli kazati kot organizaciji, ki imata sicer isto vlogo v družbi, vendar različne poglede, predvsem pa različne cilje. Medtem ko je JLA težila k centralizaciji države in k lastni večji vlogi v političnem življenju, je slovenska milica zagovarjala decentralizacijo in še večjo »profesionalizacijo«. Tako se je slovenska milica »osamosvojila«, kar je kmalu pokazala tudi v praksi, ko se je soočila z eno od oblik jugoslovanske krize ob koncu osemdesetih let. Tu ima Čepič v mislih pojav t.i. mitingov, ki so jih organizirali Srbi oziroma srbske oblasti. S tem je slovenska milica vstopila v politično areno kot jasno oblikovana profesionalna organizacija, ki je imela nalogo skrbeti za javno pa tudi za državno varnost v Sloveniji, seveda v njeni tedanji ustavno opredeljeni suverenosti.

Lahko torej zaključimo, da uvodni poglavji bralcu približata širše ozadje in predzgodovino oblikovanja »čistih« slovenskih obrambnih sil. S tem so avtorji monografijo približali tako mlajšim bralcem, ki obravnavanega obdobja niso doživeli, preprosto zato, ker se še niso rodili ali pa so bili še premladi, da bi aktivno spremljali dogodke ob koncu zadnje jugoslovanske države, kot tudi širši javnosti. Hkrati pa so tako specifičen proces, kot je oblikovanje slovenskih obrambnih sil v letu 1990, razumljivo in jasno vpeli v širši zgodovinski kontekst.

V tretjem poglavju nato Jure Gašparič predstavi vlogo organov za notranje zadeve pri oblikovanju obrambnih sil Republike Slovenije. S tem poglavjem se torej avtorji lotijo tako v naslovu kot v uvodu monografije napovedane teme. Zato se mi zdi na tem mestu smiselno zapisati tudi nekatere poudarke iz uvoda monografije, ne glede na to, da so nekateri izmed spodaj naštetih poudarkov razširjeni in dodatno osvetljeni že v prvih dveh poglavjih. Uvod v monografijo je ravno tako kot tretje poglavje izšel izpod peresa Jureta Gašpariča.

Slovenske obrambne sile, ki so začele nastajati po razorožitvi TO s strani JLA, so danes najpogosteje označene kot MSNZ, vendar pa so avtorji zaradi nekaterih nesoglasij, ki so se v zadnjih dveh desetletjih pojavile pri interpretaciji pojma, predvsem med vojaško in policijsko vejo, raje izbrali širše poimenovanje. Ob tem nejasnost pojma MSNZ priznavajo tudi avtorji sami, saj so zapisali, da je ob pomnkanju primarnih virov mogoče dogajanje razložiti v dveh smereh.

Po prvi interpretaciji je MSNZ sinonim za slovenske obrambne sile v omenjenem času, sestavljene iz manevrskih enot Narodne zaščite in enot milice oziroma organov za notranje zadeve. Po tej interpretaciji je torej MSNZ mišljena kot organizacija vojaških oseb, pretežno pripadnikov TO, in pripadnikov organov za notranje zadeve Republike Slovenije. Možna pa je tudi ožja interpretacija pojma. Po tej je MSNZ samo ime za vojaški del obrambne strukture, ki so jo konec poletja 1990 prikrito ustvarili pristojni organi slovenske republike (države) namesto obstoječe, a nedelujoče TO, in to s ciljem prevzeti nadzor ter vodenje in poveljevanje v TO. Taka interpretacija omogoča označevanje MSNZ kot predhodnice slovenske vojske in Toneta Krkoviča kot njenega prvega poveljnika. Poleg MSNZ so obrambne sile v omenjenem obdobju sicer sestavljale tudi enote milice oziroma širše organov za notranje zadeve, predvsem Specialna enota milice in Posebne enote milice, vendar pa ta del obrambnih sil ni bil nikoli poimenovan naravnost s skupnim imenom.

Ravnokar opisano terminološko (in tudi politično) zagato so avtorji razrešili z ugotovitvijo, da je ustvarjanje skupnih obrambnih sil potekalo v obeh strukturah, tako med vojaki kot znotraj organov za notranje zadeve. Ob tem pa ne pozabijo omeniti, da so bili v novo obrambno strukturo vključeni tudi nekateri civilisti, predvsem lovci. V želji po jasnosti, vsaj pri vsebini, so se zato odločili, da celotno dejavnost označijo kot ustvarjanje obrambnih sil slovenske države in z obrambnimi silami poimenujejo tudi celotno organizacijo.

Avtorji so se torej v monografiji posvetili zelo specifičnim dogodkom in procesom, ki so spremljali in zavarovali procese demokratizacije in osamosvajanja republike Slovenije. Poleg tega so jasno zamejili obdobje svojega raziskovalnega zanimanja, kot sem že omenil na mesece med majem in oktobrom 1990. Gre za čas, ko so po prvih demokratičnih volitvah v Sloveniji po drugi svetovni vojni zvezne oblasti na čelu z JLA odločno posegle v dogajanje v Sloveniji. V volilni zmagi oziroma grožnji zmage »nacionalistične desnice« v Sloveniji, kot je na Demos gledal predvsem vrh JLA, so namreč videli neposredno grožnjo federaciji. Zato se je JLA na morebitno zamenjavo oblasti v Sloveniji pripravila že v mesecih pred volitvami. Treba je bilo preprečiti, da bi nova oblast prevzela v svoje roke realne vzvode represivnih aparatov.

JLA je tako pripravila načrt razorožitve »republiškega« dela oboroženih sil SFRJ oziroma precej samostojne TO, kar so maja 1990 tudi storili. Načrt je bil dobro premišljen in namenoma izvršen dan po izvolitvi nove »vlade«, ko nova oblast še ni imela vseh niti v svojih rokah, stara pa je že odšla. Vendar pa so se stvari zapletle na nivoju nižjih poveljniških struktur znotraj TO, ko so se razorožitvi uprli posamezniki, sprva čisto samoiniciativno, kasneje pa tudi s podporo novega republiškega vrha. Razorožitev je bila tako izpeljana le delno, pa vendar je bila po njej TO ohromljena. Jasno pa se je tudi pokazalo, da je vrh TO na čelu z generalom Ivanom Hočevarjem trdno na strani JLA. Popolnoma pod kontrolo novih republiških oblasti so po teh dogodkih ostali le organi za notranje zadeve oziroma milica, ki so bili po takratni institucionalni ureditvi pod polno pristojnostjo republiških oblasti, kar je JLA preprečevalo poseg tudi v ta segment represivnega aparata.

Po posegu JLA je bila tako bistveno okrnjena tako varnost republike kot nova političnega vrha, oba nova »ministra«, Janez Janša, ki je prevzel obrambni re-

sor, in Igor Bavčar, ki je prevzel resor za notranje zadeve, pa postavljena v nezavidljiv položaj. V takih razmerah sta z veseljem sprejela pobude »od spodaj«, pobude za začetek aktivnosti, s katerimi bi povečali obrambno sposobnost republike, če bi prišlo do posega JLA proti novi demokratično izvoljeni oblasti. Omenjene pobude so prihajale tako s strani posameznikov iz TO kot posameznikov iz milice, ki so se do neke mere »na svojo roko« začeli organizirati povsem samoiniciativno. Nova ministra sta nato že v naslednjih dneh prevzela nadzor nad prizadevanji posameznikov in začela usklajeno in organizirano oblikovati novo strukturo republiških obrambnih sil.

Na tem mestu Jure Gašparič nadaljuje v tretjem poglavju monografije. Podrobno razsvetli vlogo organov za notranje zadeve pri oblikovanju obrambnih sil Republike Slovenije. Poglavje začne z delovanjem Vinka Beznika, ki je v času razorožitve TO vodil Center za usposabljanje Posebnih in Vojnih enot milice v Jasnici na Kočevskem in Toneta Krkoviča, tedaj občinskega sekretarja za ljudsko obrambo na občini Kočevje. Ravnokar omenjena sta se hitro dogovorila, da bosta poklicala »vsak svojega ministra«, torej Beznik Bavčarja in Krkovič Janšo. Beznik pa je po obvestilu s strani Krkoviča, da vojska pobira orožje, na hitro samoiniciativno sprejel nekaj ukrepov za zaščito orožja Centra za usposabljanje. Četverica se je nato prvič sestala in pogovarjala »okrog tega, kaj pa zdaj narediti s tistim, kar nam je še ostalo (orožjem)« v naslednjih dneh na Jasnici. Vendar pa na tem sestanku še niso sprejeli konkretnih zaključkov, kaj narediti, kako se organizirati. Gašparič nato nadaljuje z akcijo Gotenica. Na zavarovanem območju Gotenice, Kočevske Reke in Škrilja so se namreč med drugim nahajala tudi rezervna skladišča orožja zaščitne brigade TO in milice. Celotno zaprto območje je sicer sodilo pod »direktno ingerenco« Službe državne varnosti in s tem pod Bavčarjevo pristojnost. Vendar tega ni vedel niti sam Bavčar, saj do primopredaje resorja za notranje zadeve med njim in Tomažem Ertlom ni prišlo.

Po uspešno izvedeni akciji zavarovanja območja Gotenice so se nato že omenjeni akterji še večkrat sestali, vendar se konkretne ideje »o možnosti ustanavljanja vojaških oboroženih enot« niso izoblikovale vse do konca julija. Seveda se je ob tem vsem takoj postavilo vprašanje, kaj »uporabiti«, kdo naj tvori »vojaške oborožene enote«. Bili so si enotni, da na eni strani nekaj tistih, ki so dotlej sodili v TO, na drugi pa milica. Ob tem je bil Beznik prepričan, da lahko uporabijo večino enot republiškega sekretariata za notranje zadeve (RSNZ), saj ni dvomil o lojalnosti milice slovenski državi. Poglavje se nato nadaljuje z ustanovitvijo Specialne enote milice (SEM), s katero si je Bavčar pridobil enoto, ki je sodila direktno pod njegovo pristojnost in je bila hkrati sposobna izvajati tudi vojaške naloge, ne samo policijskih.

Gašparič se nato v nadaljevanju posveti naslednjemu pomembnemu problemu, ki se je pojavil hkrati z ustanavljanjem »vojaških oboroženih enot«, in sicer vprašanju legalnosti novih obrambnih sil. Rešitve naj bi se po Beznikovih besedah, ki jih potrjuje tudi Bavčar, na začetku avgusta domislil Janez Janša. »Rešitev«, ki jo je našel Janša, se je skrivala v enotah NZ, ki so bile predvidene z veljavnim Zakonom o ljudski obrambi in družbeni samozaščiti iz leta 1982. Bavčarjev resor je tako ponudil legalno okrilje za vzpostavitev vojaških oboroženih enot. NZ je namreč spadala v okvir RSNZ.

Ker menim, da bi vsako nadaljnje podrobno predstavljanje poglavja bistveno preseglo okvirje kratke predstavitve in ocene monografije, se bom v nadaljevanju ustavil le še pri sestanku z republiškim državnim vodstvom, do katerega je prišlo 14. septembra v prostorih Izvršnega sveta. Nanj so prišli organizatorji obeh vej obrambnih sil, pričakali pa so jih Bavčar, Janša, Peterle in Bučar ter po krajšem zapletu tudi predsednik Predsedstva Republike Slovenije Milan Kučan. Tega so povabili na sestanek na zahtevo udeležencev s »terena«, kajti vodilni državni funkcionarji so ga nekako »pozabili« povabiti. Na tem sestanku so organizatorji končno dobili zagotovilo o državitvornosti svojega početja. Za njim so stali vsi, še zlasti pomembno se jim je zdelo, da tudi Milan Kučan, ki je imel vsaj med navzočimi miličniki največ političnega ugleda. Milan Kučan je namreč na sestanku pred prisotnimi prikrikl dejstvo, da je tega dne prvič slišal, da Tone Krkovič ob pomoči milice snuje »novo« TO.

Gašparič svoje poglavje zaključí s koncem »začasne rešitve« do katerega je prišlo 27. septembra, ko je Skupščina Republike Slovenije sprejela 96. in 97. ustavni amandma, naslednji dan pa še ustavni zakon za njuno izvedbo, s čimer je prevzela pristojnosti nad TO Slovenije. Obrambno-varnostna pot, ki ji je sledilo tedanje slovensko politično vodstvo, je bilo torej dvojna. Na eni strani so snovali formalni in dejanski »prevzem« republiške TO, na drugi pa sta Bavčar in Janša za vmesni čas oblikovala obrambne sile, sestavljene iz Krkovičeve NZ in milice. Po prevzemu republiške TO skrivna organizacija nastajajoče vojske ni bila več potrebna. »Zelena« veja je postala TO. Iz stare »Hočevarjeve« TO, je skozi poletje in jesen začela nastajati nova, »Slaparjeva« TO. Drugega oktobra 1990 je bila akcija sklenjena s primopredajo med načelnikom NZ Tonetom Krkovičem in v.d. načelnika republiškega štaba TO majorjem Slaparjem. Za »modro« vejo oziroma milico pa ravnokar omenjene spremembe niso prinesle bistvenih novosti. Milica je še naprej dejavno sodelovala z vojsko. Enostavno je počela isto kot prej, s tem da po oktobru ni več sodelovala z NZ, marveč s TO, kar je počela vse do odhoda zadnjega vojaka JLA z ozemlja Republike Slovenije.

Četrto poglavje monografije, ki ga je napisal Uroš Svete nosi naslov »Manevrska struktura Narodne zaščite v povezavi slovenskih (samo) obrambnih prizadevanj v letu 1990«. Iz tega poglavja izpostavljam predvsem avtorjevo uvodno predstavitev varnostne kulture, tako oblasti kot državljanov, v zadnjem obdobju SFRJ. Avtor ugotavlja, da je prav na področju varnostne kulture, usposabljanja in izobraževanja v vojaških in obrambnih zadevah jugoslovanska država razvila morada še celo preveč dodelan sistem totalne obrambe. Ta je po eni strani izjemno militariziral družbo, po drugi strani pa je mnogim posameznikom zagotovil znanja, ki so jih kasneje s pridom uporabili pri zavarovanju osamosvojitvenega procesa. Ravnokar omenjena varnostna kultura je po mnenju avtorja pomembno vplivala tudi na odločitev nekaterih posameznikov znotraj TO, da se uprejo »Ukazu o predaji orožja v skladišča JLA«.

Predzadnje poglavje »Oblikovanje modre mreže« je prispeval Filip Čuček. Avtor se ukvarja z oblikovanjem novih slovenskih oboroženih sil na pokrajinskem in občinskem nivoju. V poglavju se sprehodi skozi vseh 13 Uprav za notranje zadeve (UNZ) oziroma »pokrajin«. RSNZ je bil namreč v tem času teritorialno razdeljen na UNZ, TO pa na pokrajine, ki so se v obdobju MSNZ prekrivale. Svoj pregled začne na Dolenjskem, kjer so kot prvi začeli izvajati nekatere obrambne

aktivnosti. V vrstah dolenjske milice so namreč hitro navezali stik z nekaterimi kadri iz TO in do avgusta, ko je milica začela sodelovati pri ustanavljanju nove NZ, že izpeljali prve akcije. Medtem je bil položaj na področju drugih UNZ povsem drugačen. Po ukazu Igorja Bavčarja so posamezne postaje milice po 17. maju sicer hitro prenesle svoje orožje na tajne lokacije, toda to so bile organizacijsko osamljene akcije prisebnih komandirjev. Razmere so se nato hitro spremenile tudi v drugih delih Slovenije, ko je konec avgusta Vinko Beznik del svojih nalog prepustil Jožetu Kolencu, namestniku poveljnika Posebnih enot milice. S tem se je izkušnja odličnega sodelovanja milice in zametkov NZ na Dolenjskem začela prenašati tudi na druga območja, sprva na določene vodstvene ljudi pokrajinskih štabov TO, nekoliko kasneje pa tudi na UNZ. To poglavje se konča z dokončnim oblikovanjem obrambnih sil slovenske države, ko so bile le nekaj dni pred 27. septembrom narejene povezave med modro in zeleno vejo tudi v zadnji slovenski občini. Kako obsežno delo je pri zbiranju virov za pisanja tega poglavja opravil avtor lahko le slutimo. Pri tem pa si lahko malo pomagamo z nekaterimi podatki, ki jih najdemo že v uvodu. »V procesu zajemanja ustnih virov smo skupno intervjuvali 111 udeležencev tedanjega dogajanja.«

Zadnje poglavje v knjigi nosi naslov »Projekt MSNZ - slovenske obrambne sile v času in prostoru prelomnega leta 1990«. Napisal pa ga je Damijan Guštin. Iz vsebine tega poglavja posebej izpostavljam le razkol znotraj TO, med njenim profesionalnim poveljstvom in srednjimi poveljniškimi strukturami, ki je sledil oddaji orožja v skladišča JLA. Republiški štab in pokrajinski poveljniki, profesionalni častniki, so se namreč z ukrepom strinjali ali se vsaj niso izpostavljali in ga kritizirali. Pri tem pa je najbolj moralno sporno vlogo odigral njen poveljnik, general Ivan Hočevar, ki je podpis »Ukaza o razorožitvi« prepustil načelniku štaba. Nato pa se na pogovoru s Predsedstvom republike zagovarjal, da ukaza ne pozna, ter da gre za običajen varnostni ukrep.

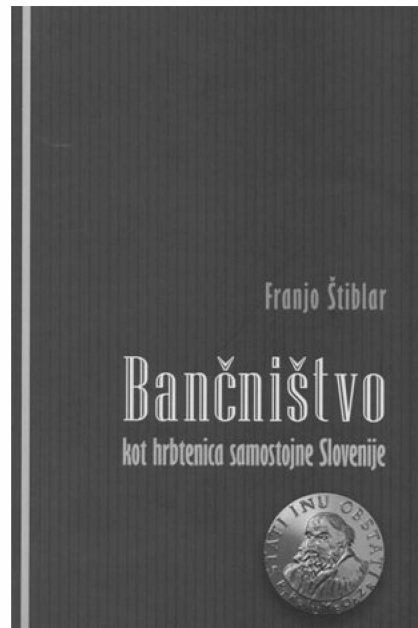
Na koncu lahko sklenem, da kratek pregled pričujoče monografije le ni tako kratek kot sem sprva mislil. Monografija namreč prinaša množico novih informacij o procesih in dogodkih, ki so pomembno vplivali na oblikovanje slovenskih obrambnih sil med majem in oktobrom 1990. Informacij, ki jih zaradi konspirativnosti in tajnosti formiranja slovenskih obrambnih sil v omenjenem obdobju, ni mogoče najti v pisnih virih. Poleg tega monografija prinaša tudi številne izkušnje in osebne poglede posameznih akterjev takratnih dogodkov, ki so v obrambi demokratičnih in osamosvojitvenih procesov v Sloveniji veliko tvegali, saj so bile slovenske obrambne sile pred oktobrom 1990, kot zaključujejo tudi avtorji, le pogojno legalne. Poleg tega monografija do določene mere tudi spreminja razumevanje leta 1990 in pogled na osamosvojitveni proces. Vanj namreč vključuje novega junaka - slovenskega miličnika. Junaka, ki je bil v zadnjih dveh desetletjih zastavljen. Novinarji, ki so si do pred kratkim lastili najsodobnejšo slovensko zgodovino, namreč njegovega prispevka niso opazili. Čakal je torej na obravnavo zgodovinarjev in jo s tem delom tudi dočkal.

Blaž Babič

Franjo Štiblar, Bančništvo kot hrbtnica samostojne Slovenije. Založba ZRC SAZU, Ljubljana 2010, 347 strani

V veliko kvalificiranost in poznavanje finančnega sektorja ter monetarnega sistema dr. Franja Štiblarja, profesorja na ljubljanski Pravni fakulteti in znanstvenega svetnika na Ekonomskem inštitutu Pravne fakultete, ne gre dvomiti. O tem priča že njegov študij ekonomije, od dodiplomskega do doktorskega študija, ki je bil povezan s finančnim sektorjem in monetarnim sistemom. Diplomiral je tako na Pravni kot tudi na Ekonomski fakulteti v Ljubljani, magistriral na IEN v Beogradu in na Univerzi Pennsylvania v Združenih državah Amerike (ZDA), kjer je tudi doktoriral. Vsekakor je pomenljiv podatek, da je doktoriral iz ekonomije pri Nobelovem nagrajencu L. R. Kleinu. Svoje znanje, pridobljeno s študijem, je nadgradil z zaposlitvami v osemdesetih in devetdesetih letih dvajsetega stoletja, ko je opravljal pomembne funkcije na področju bančništva. V letih 1982-1986 je bil svetovalec guvernerja Narodne banke Slovenije, od leta 1992 pa vse do leta 2002 pa glavni ekonomist Ljubljanske oziroma Nove Ljubljanske banke. V letih 2005-2010 je bil tudi član sveta banke Črne Gore. Pomembna je bila oziroma še vedno je njegova vloga kot člana uredniških odborov Zavarovalniških horizontov in Bančnega vestnika. Franjo Štiblar je avtor oziroma soavtor številnih monografij. Njegova najpomembnejša dela (nekatera izmed njih so izšla v soavtorstvu) so Ekonomija, Statistika, The Balkan Conflict, Zavarovalništvo Slovenije v 21. stoletju, Svetovna kriza in Slovenci in The Impact of Global Crisis on Montenegro and the Western Balkans. Poleg monografij je v svoji bogati raziskovalni karieri napisal veliko člankov in študij o bančništvu doma in v tujini, tako da pričujoča monografija Bančništvo kot hrbtnica samostojne Slovenije deloma tudi povzema njegove ugotovitve praktičnega in teoretičnega dela na področju bančništva.

Knjiga Bančništvo kot hrbtnica samostojne Slovenije, gre za prvo celovito predstavitev bančništva v Sloveniji, je izšla novembra 2010 pri založbi Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU in obsega 347 strani. Izdajo knjige je finančno podprlo Združenje bank Slovenije. Poleg predgovora, uvoda in zaključka z literaturo je sestavljena iz štirih delov. V prvem delu avtor predstavi korenine slovenskega bančništva in vlogo Banke Slovenije kot nadzornika bančništva. V drugem delu je opisan razvoj bančništva v samostojni Sloveniji. Avtor kronološko predstavi ključne mejnike normativnega in dejanskega razvoja bančnega sektorja (osamosvojitveni napori, rehabilitacija, vstopanje v Evropsko unijo (EU) in v Evropsko monetarno unijo (EMU), uveljavljanje različnih standardov, vloga v času globalne finančne krize). Tretji del osvetli današnje stanje

bančništva v Sloveniji. Avtor predstavi poslovne rezultate bančnega sektorja, primerja delovanje bančništva v okviru celotnega finančnega sektorja in glede na bančništvo tujih držav ter ocenjuje kakovost »corporate governance«¹ bank v Sloveniji. V zaključku tretjega poglavja Štiblar predstavi delovanje oziroma osebno izkaznico vseh bank (vodstvo, zgodovina, lastniška struktura in empirični podatki), ki delujejo v Sloveniji.² V zadnjem delu avtor poda še svoj pogled na prihodnost bančništva v Sloveniji, ki vključuje napoved rasti bančnega sektorja Slovenije do leta 2020, vizijo, strategijo in ukrepe za uresničitev. Monografiji dajejo dodatno težo številni tabelarni in shematični prikazi.

Strinjam se z avtorjem, ki je v predgovoru monografije zapisal, da vsaka država potrebuje knjižna dela, ki celovito prikazujejo stebre njene državnosti, tako v zgodovinskem kontekstu kot tudi v mednarodnih primerjavah. Bančni sektor je vsekakor eden od stebrov državnosti. Bančništvo je kot »finančna hrbtnica« s svojo aktivnostjo bistveno prispevalo k izpolnitvi zgodovinskih stremeljenj po samostojnosti in neodvisnosti Slovenije. To dejstvo pa do sedaj žal ni bilo dovolj družbeno ovrednoteno in priznано, kar je pripisati temu, da javnost z njim ni bila v celoti oziroma nasploh seznanjena. Štiblar meni, da je danes slovensko bančništvo »temelj ekonomske suverenosti neodvisne države, v prihodnosti pa naj varuje samobitnost, identiteto države v razmerah globalne konkurence«. Slovenija je po avtorjevem mnenju država z bančno tradicijo, saj so bile že med letoma 1862 in 1889 ustanovljene prve slovenske hranilnice. Razvoj bančnega sektorja se je začel z ustanovitvijo Ljubljanske kreditne banke leta 1900, nadaljeval pa z ustanovitvijo Jadranske in Ilirske banke v letih 1905 in 1916. Po prvi svetovni vojni se je Slovenija vključila v državno tvorbo kot avtonomna enota in kot meni Štiblar, gre v času po prvi svetovni vojni za ustanovitveno »zlato dobo« našega gospodarstva. Druga svetovna vojna bančništvu ni bila naklonjena, v prvih letih po drugi svetovni vojni pa je nova oblast v Jugoslaviji centralizirala finančno poslovanje v samo eno centralno banko s sedežem v Beogradu in s podružnicami po celi državi, ki pa niso bile samostojne poslovne banke v običajnem smislu, ampak samo servisi centralni banki. Po omilitvi centralizacije so začele, predvsem okrog Ljubljanske banke (LB), nastajati močne slovenske poslovne banke. LB je uspešno podpirala razvoj slovenskega gospodarstva in razvito bančništvo je omogočilo, da je Slovenija po standardu bila pred ostalimi federalnimi enotami. Pomembno je omeniti tudi dejstvo, da je poleg Beobanke in Jugoslovanske investicijske banke edino LB imela podružnice po vsej Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (SFRJ) in da je zelo podpirala zunanjo trgovino, kjer je bila Slovenija posrednik za celotno nekdanjo SFRJ.

Leta 1989 je bila pomembna prelomnica tudi na bančnem področju. Tega leta je namreč zadnja jugoslovanska vlada pod vodstvom Anteja Markoviča začela s korenitimi gospodarskimi reformami. Sprejetih je bilo tudi nekaj pomembnih zakonov, ki so vplivali na delovanje bančnega sektorja. To so bili Zakon o bankah in drugih finančnih organizacijah, Zakon o sanaciji, stečaju in likvidaciji bank in drugih finančnih organizacij, Zakon o agenciji federacije za zavarovanje depozitov

¹ Bančni in finančni izraz, ki je pri nas v splošni rabi. V prevodu pomeni vodenje in upravljanje bank.

² Vključene so vse banke, ki so institucionalno prisotne na slovenskem trgu, torej tudi tuje.

in sanacijo bank in Zakon o zagotavljanju sredstev za ustanovitev in delo Agencije federacije za zavarovanje depozitov in sanacijo bank. Od začetka devetdesetih let so se v slovenskem gospodarstvu zgodile velike spremembe, ki so bile posledica tranzicije iz socialistične samoupravne ureditve v tržno kapitalistično gospodarstvo. Te spremembe so imele velik vpliv predvsem na »stare« banke, ki so bile do takrat v lasti podjetij. Nove banke so se na Slovenskem začele ustanovljati leta 1989. Pred osamosvojitvijo oziroma v »viharnih letih« 1989-1991 je na Slovenskem ozemlju nastalo 13 samostojnih domačih bank, prav tako pa so bile ustanovljene tri tuje banke. Eno od težav ob razpadu SFRJ je predstavljal problem deviznih vlog, ki je bil po dolgotrajnih pogajanjih urejen šele leta 2001 s Sporazumom o vprašanih nasledstva, ki so ga ratificirale Bosna in Hercegovina, Hrvaška, Slovenija, Makedonija in Zvezna Republika Jugoslavija.

Z osamosvojitvijo je bilo v Sloveniji sprejetih tudi veliko zakonov, ki so urejali bančno področje. Med drugim je bila z zakonom dne 25. junija 1991 ustanovljena Banka Slovenije, ki je dejansko monetarno oblast začela izvajati po izteku trimesečnega moratorija za uresničevanje osamosvojitvenih aktov slovenskega parlamenta dne 8. oktobra 1991, ko je tudi vpeljala valuto slovenski tolar. Banka Slovenije je kot centralna banka izrecno opredeljena tudi v 152. členu Ustave Republike Slovenije. V prvih treh letih od ustanovitve je uveljavila svoj status centralne banke tudi v mednarodnih bančnih in finančnih institucijah. Postala je fiskalni agent Republike Slovenije in depozitar v Mednarodnem denarnem skladu, depozitar sredstev iz premoženja Mednarodne banke za obnovo in razvoj, Mednarodne finančne korporacije, Mednarodnega združenja za razvoj in Mednarodne agencije za zavarovanje investicij in depozitar premoženja Republike Slovenije v Medameriški razvojni banki. V bančništvu in financah Republike Slovenije je Banka Slovenije utrjevala vlogo centralne in emisijske banke, kakršno imajo centralne banke v razvitem svetu z doslednim izvajanjem nalog in pristojnosti, ki jih ima po Zakonu o Banki Slovenije, Zakonu o kreditnih poslih s tujino, Zakonu o deviznem poslovanju, še zlasti pa po Zakonu o bankah in hranilnicah. To se je posebej pokazalo pri zagotavljanju stabilnosti slovenskega tolarja z njegovo notranjo konvertibilnostjo ter z zagotavljanjem splošne likvidnosti plačevanja v državi in s tujino, kar sta po zakonu bili temeljni nalogi Banke Slovenije. Za uresničevanje teh nalog je Banka Slovenije uravnavala količino denarja v obtoku, nadzorovala banke in hranilnice, izdajala bankovce in dajala v obtok kovance, predpisovala pravila za izvajanje jamstva za vloge občanov ter določala, organizirala in usklajevala informacijski sistem, potreben za izvajanje njenih nalog. Banka Slovenije je skrbela tudi za uvedbo predsanacijskih ukrepov in postopkov sanacije v nekaterih bankah ter aktivno spremljala postopke, ki jih je izvajala Agencija Republike Slovenije za sanacijo bank in hranilnic, med drugim tudi z aktivnim spremljanjem likvidnosti bank v sanaciji. Ob osamosvojitvi je bilo v Sloveniji 26 bank, to število pa je do leta 1994, ko je doseglo maksimum, naraslo na 33. Konec leta je število bank začelo padati.

Štiblar v monografiji podrobno opisuje razvoj bančnega sektorja po letih in po različnih kazalnikih.³ V kronološkem pogledu predstavljajo glavne mejnike v raz-

³ Delež bančne aktive v bruto družbenem proizvodu (BDP), ki je eden od glavnih kazalnikov razvitosti bančnega sektorja, je bila v začetku obdobja leta 1991 z dobrimi 50 odstotki soliden za tranzicijsko državo, hkrati pa daleč pod standardi razvitih bančnih gospodarstev, kjer je ta delež okrog 250

voju bančništva v samostojni Sloveniji prestrukturiranje bank (sanacija, privatizacija in dokapitalizacija), vstop v EU in EMU, uveljavitev BIS II standardov⁴ solventnosti bank in njihova reakcija v času globalne finančne krize. Po osamosvojitvi se je začel proces prestrukturiranja dveh največjih slovenskih bank in sicer LB in Kreditne banke Maribor (KBM). Sanacijo v teh dveh bankah avtor v monografiji podrobno opiše. 27. julija 1994 je bil sprejet ustavni zakon, ki je iz LB ustanovil Novo Ljubljansko banko (NLB) in iz KBM Novo Kreditno banko Maribor (NKBM). V teh dveh primerih je šlo za tako imenovani uradni državni »by-pass«.⁵ Sanacija se je uradno končala leta 1997, ko sta obe banki postali državni. NLB in NKBM sta imeli takrat na slovenskem bančnem trgu 39,5-odstotni delež. Štiblar meni, »da je slovenski model bančne sanacije bil edinstven v smislu obsega, saj doslej v praksi drugih držav ni bil znan primer, da bi sanacija naenkrat zajela več kot 50 odstotkov bančnega sektorja«. Avtor v nadaljevanju med drugim opisuje prihod tujih bank v Slovenijo, primerja lastništvo največjih bank v Sloveniji in v drugih državah ter osvetli pripravo in faze slovenskega bančništva pri vstopu v EU in EMU. Pri oceni današnjega stanja bančništva pride Štiblar do spoznanja, da se je »hrbtenica Slovenije« v krizi nekoliko ukrivila in da potrebuje pomoč v obliki dodatnih kapitalskih injekcij. Po avtorjevem mnenju smo k ranljivosti v Sloveniji s strategijo in politiko zadnjih let prispevali tudi sami in zato smo bolj ranljivi za prodor krize od zunaj ter manj odporni pri reševanju njenih posledic. K temu je med drugim prispevalo zadolževanje čez vsako mero, in sicer tako prebivalcev kot podjetij, bank in tudi celotne države. Strinjati se je moč z avtorjem tudi, ko pravi, da Slovenija zamuja v percepciji krize, v spoznanju vzrokov in v medijski prepoznavi domačih pridigarjev, ki so nas pripeljali tja. »Na srečo smo na vrtiljak neoliberalizma vstopili z zamudo, sedaj pa na žalost zamujamo pri spoznanju, da je treba z njega skočiti, ker so drugi to že naredili, in se vozimo v napačno smer sami«, še meni Štiblar. Znano je tudi avtorjevo mnenje glede prodaje naše osrednje državne banke. Prodaja večinskega deleža NLB tujcem bi po Štiblarjevem mnenju pomenila pokop slovenske ekonomske in finančne suverenosti, ki je temelj za politično suverenost. Avtorjeva vizija položaja in razvoja slovenskega bančništva je jasna in sicer slednje mora tudi v prihodnosti nadaljevati vlogo iz preteklosti, se pravi, da mora ostati pokončna hrbtenica uspešnega razvoja slovenskega gospodarstva in družbe v celoti. »Ekonomske in s tem politične suverenosti samostojne države ni brez močnih lastnih financ, posebno bančništva, o čemer priča tudi zgodovinska izkušnja«, meni Štiblar, ki še opozarja, da je treba preprečiti »ukrivljanje te hrbtenice zaradi slabih poslovnih odločitev ali zaradi neugodnih sprememb v lastniški in širše korporacijski strukturi.«

odstotkov. V obdobju sanacijskega čiščenja bilanc je stagniral na dobrih 50 odstotkih do konca leta 1994, zatem je stalno, a zelo postopno rasel, tako da je znašal leta 2004 (ob uradnem zaključku tranzicije torej) že dobrih 88 odstotkov in se do leta 2008 povzpел na dobrih 123 odstotkov.

⁴ BIS je kratica Mednarodne banke za poravnavo. Leta 1975 je bil ustanovljen Baselski odbor ali Komite za nadzor bank, ki so ga ustanovili guvernerji skupine desetih najrazvitejših gospodarskih držav, predstavlja pa odbor bančnih nadzornih oblasti. Baselska priporočila so minimalni standardi, ki jih objavlja Komite za nadzor bank in so namenjeni predvsem državam članicam BIS.

⁵ LB in KBM sta se z ustavnim zakonom leta 1994 preoblikovali v dva dela: stari banki (LB in KBM) z dolgovi in terjatvami do entitet na ozemlju nekdanje Jugoslavije in novi banki (NLB, d. d. in NKMB, d. d.) z ostalo bilanco. Medtem ko sta stari banki ostali praktično neoperativni, je »by-pass« kot del sanacijskega postopka omogočil pridobitev ratingov novih bank in njun vstop na mednarodne trge.

Kot zgodovinarja me bolj kot pogled v prihodnost, kjer se sicer v njegovi oceni in pogledu popolnoma strinjam z dr. Štiblarjem, zanima preteklost. V tem primeru dogajanje oziroma vloga bančništva v času osamosvajanja Slovenije in pozneje. Kot piše Štiblar v svoji monografiji, prispevek slovenskih bank, predvsem članic Ljubljanske banke - Združene banke (NLB) pri osamosvajanju Slovenije ni znan, ni poznan in zato tudi ne priznan. Veliko dokumentov o tem je še namreč vedno zaupne narave v arhivih.⁶ Štiblar meni, da gre v splošnem za dvoje. Prvič, oboroževanje teritorialne obrambe in slovenskih sil v pripravi na osamosvojitve je bilo financirano z denarjem (uradnimi in neuradnimi fondy; danes bi rekli nepovratnimi krediti) slovenskih bank. Ni bilo ključno le to, kako je orožje prišlo v državo, ampak tudi, kako in iz katerih virov samo zanj v tujini plačevali. Vsekakor drži, da brez podpore slovenskih bank ne bi bilo oborožitve iz tujine. Drugič, po razglasitvi samostojnosti, Slovenija ni bila mednarodno priznana država in zato ni mogla nastopati kot pravni in ekonomski subjekt na mednarodnih trgih. Na drugi strani pa je bila NLB kot banka kot gospodarski subjekt z relativno visoko kredibilnostjo in mednarodnim ugledom, ki je lahko delovala na mednarodnih trgih tudi takoj po osamosvojitvi. In tako je prve finančne kredite in druge finančne storitve za Slovenijo opravila prav slednja. NLB je preko svoje mreže 25 predstavništev Slovenijo predstavljala tudi v političnem smislu. V nekaterih primerih, na Češkem in Japonskem na primer, je bilo kasneje predstavništvo NLB formalno preoblikovano v veleposlaništvo Slovenije. Uspešnost tranzicije gre v veliki meri pripisati tudi bančnemu sektorju. Po uspešno opravljeni sanaciji NLB in NKBM je namreč k uspešni transformaciji pomemben delež prispevalo bančno kreditiranje in kot navaja Štiblar, med vsemi tranzicijskimi državami edino slovenski bančni sektor v tem obdobju ni doživel kolapsa. Seveda ne smemo pozabiti tudi na ključni prispevek slovenskih bank k izpolnjevanju pogojev za vstop Slovenije v Evropsko unijo in tudi kasneje pri uspešni uvedbi evra. To so zanimiva vprašanja in področja, ki jih bo v prihodnje predvsem zgodovinopisje moralo še podrobneje osvetliti in pojasniti.

Tematika, ki jo obravnava monografija Bančništvo kot hrbtenica slovenskega bančništva, še ni doživela poglobljene tovrstne obravnave in tako zapolnjuje praznino pri sintetičnih obravnavah bančništva na Slovenskem. Gre vsekakor za izvirno delo, ki je poleg relevantne domače in tuje literature dopolnjeno še z viri in analizami različnih finančnih in monetarnih institucij. Vsekakor daje monografiji posebno težo dejstvo, da je njen avtor priznani strokovnjak za finančni sektor in monetarni sistem. Monografijo, ki se lahko uporablja kot učbenik ali kot mala enciklopedija slovenskega bančništva priporočam v branje ne samo strokovnjakom za bančni in finančni sektor temveč vsem, ki bi želeli bolje spoznati vlogo in pomen bančništva v Sloveniji.

Aleksander Lorenčič

⁶ Gradivo Agencije za sanacijo bank in hranilnic Republike Slovenije, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, je na primer izročitelj zaprl do leta 2028. Z željo pridobiti možnost in dostop do tega gradiva sem pred časom poslal vlogo za skrajšanje dostopnosti na Vlado Republike Slovenije, o čemer bo odločala Arhivska komisija Republike Slovenije.

**PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
1957-2007
SO DOSTOPNI NA SPLETNEM PORTALU**

www.sistory.si

Portal Zgodovina Slovenije - Sistory je izobraževalni in raziskovalni portal slovenskega zgodovinskega pisarja. Z digitalizacijo zgodovinskih virov, literature in zgodovinskih analiz želimo omogočiti lažjo, celovitejšo in širšo dostopnost javnosti. Na takšen način zgodovinsko znanje o slovenski preteklosti vstopa tudi med laično in ne samo strokovno javnost.

Namen portala je digitalizacija zgodovinskih virov, literature in vseh tistih vsebin, ki so najbolj zanimive za raziskovalce slovenske zgodovine, učitelje, profesorje, študente ali učence. S portalom Sistory hkrati promoviramo dognanja slovenskega zgodovinskega pisarja in odpiramo prostor za mednarodne ter interdisciplinarne razprave. Portal omogoča lokalno, nacionalno in mednarodno povezovanje na področju izobraževanja in raziskovanja.

Na spletnem portalu Zgodovina Slovenije - Sistory lahko brskamo po zgodovinskih dokumentih, tiskanih virih, kot so na primer po uradnih listih, ki so jih uporabljali naši pradedki, ali pa prelistavamo osrednje zgodovinske revije, zgodovinske analize oz. šolske učbenike, iz katerih so se zgodovine učile naše babice in dedki. Spletne strani niso zamišljene statično, temveč interaktivno, nenehno pa dodajamo nove povezave, vsebine, prispevke, monografije ali vire.

Iščemo lahko po različnih vsebinskih rubrikah:

Viri - Arhivski - Tiskani - Zbirke podatkov - Literatura - Serijske publikacije - Monografije - Zgodovina in šola - Zgodovinski učbeniki - Biografika - Zgodovinarski indeks citiranosti

Zanimajo nas vaši odzivi, mnenja in predlogi!

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, e-pošta: mojcaS@inz.si ali jurijH@inz.si, tel. + 386 1 200 31 47 ali + 386 1 200 31 38